

ชีวประวัติและสภาพการณ์ต่าง ๆ
ที่มีผลต่อแนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรม

การศึกษาแนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรมของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี จำเป็นต้องกล่าวถึงชีวประวัติที่เกี่ยวข้องท่าน เพื่อประกอบการศึกษาและวิเคราะห์ถึงแม้ว่าประวัติของท่านจะปรากฏอยู่ในงานวิจัย และวิทยานิพนธ์ที่มีผู้อื่นทำมาแล้วก็ตาม แต่เพื่อให้การศึกษาแนวคิดในเรื่องดังกล่าว มีความสมบูรณ์ด้วยเนื้อหาที่เป็นส่วนประกอบของการศึกษาครั้งนี้ จึงต้องนำมากล่าวซ้ำเพื่อความเข้าใจและสามารถมองเห็นภาพท่านชัดเจน และเป็นไปตามวัตถุประสงค์ของการศึกษาเรื่องดังกล่าว จึงขอชีวประวัติ รวมทั้งสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่มีผลต่อแนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรมของท่านมากล่าวเป็นลำดับไป

ในการศึกษาครั้งนี้ขอใช้นามท่านว่า "เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี" ซึ่งเป็นบรรดาศักดิ์ที่ท่านได้รับเมื่อวันที่ 31 ธันวาคม 2460¹ ในขณะที่ท่านดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ (กระทรวงศึกษาธิการ) มาใช้ในการเขียนเรื่องราวของท่าน โดยจะขอแบ่งการศึกษาออกเป็น 3 ตอน ดังนี้

- ตอนที่ 1 ชีวประวัติ
- ตอนที่ 2 ผลงานด้านต่าง ๆ
- ตอนที่ 3 สภาพการณ์ต่าง ๆ ที่มีผลต่อแนวคิด ได้แก่
  1. สภาพพื้นฐานทางด้านครอบครัว
  2. สภาพพื้นฐานทางสังคม

¹ชลธิรา สัตยาวัดณา, ครูเทพ, (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2535), หน้า 7.

ตอนที่ 1 ชีวประวัติ

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี มีนามเดิมว่า สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา เป็นบุตรคนที่ 18 ของพระยาไชยสุรินทร์ (เจียม เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เกิดเมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2419 (วันจันทร์ แรม 2 ค่ำ ปีมะแม เวลา 18.42 น.) ที่บ้านหลังศาลเจ้าหัวเมียด ตำบลสะพานหัน และอสัญกรรมเมื่อวันที่ 1 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2486² บิดาของท่านมีบุตรธิดาต่างมารดากันถึง 32 คน ท่านเป็นบุตรคนที่ 18 แต่เป็นคนแรกที่เกิดจากคุณหญิงไชยสุรินทร์ (อยู่)³ แต่มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเพียงคนเดียวคือ พระยาอนุกิจวิธูร (สันทัด เทพหัสดิน ณ อยุธยา)⁴

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีสืบเชื้อสายมาจากเจ้านายในพระราชวงศ์จักรี ต้นราชสกุลวงศ์ของท่านคือ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ พระโอรสสมเด็จเจ้าฟ้าหญิงกรมพระศรี-สุดารักษ์ พระเจ้าพี่นางเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 กรุงรัตน-โกสินทร์นามสกุลของท่าน จึงมีคำว่า "เทพ" ส่วน "หัสดิน" นั้น คือนามของพระยาราชภักดี (ช้าง) โอรสของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ช้างก็คือ "หัสดิน" ท่านจึงได้รับพระราชนามสกุลว่า "เทพหัสดิน ณ อยุธยา"⁵ ซึ่งบรรพบุรุษต้นตระกูลของท่านอยู่ในตำแหน่งสูง คือ ม.ร.ว.ช้าง หรือพระยาราชภักดี ผู้เป็นปู่ของท่าน⁶ ท่านมีอายุเจริญเติบโตขึ้น บิดาก็ได้เฝ้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กของสมเด็จพระเจ้าจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทำให้ท่านมีความรู้ มีไหวพริบ และ

²"ชีวประวัติ" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยฯเสมอ, 2486), หน้า ก, ท. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระท่าน ส.ธัมมศักดิ์มนตรี เทพหัสดิน ณ อยุธยา ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส, 2486)

³ขุนวิรุฬห์จรรยา, "เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา)" ใน ประวัติครู, คุรุสภาจัดพิมพ์ในวันครู 16 มกราคม 2501 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2502), หน้า 27.

⁴สุมน อมรวิวัฒน์ และคณะ, รายงานการวิจัย เรื่อง ปรัชญาสยาม : บทวิเคราะห์ด้านการศึกษา (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 422.

⁵ฉัตรวิไล สุทธิสงคราม, ชีวประวัติเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บันดาสาส์, 2517), หน้า 318-319.

⁶ละออง ศรีสุคนธ์, ชีวประวัติบุคคลตัวอย่างของไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2504), หน้า 494.

ปฏิกิริยามากยิ่งขึ้น เป็นผู้เอาใจใส่สนใจ ขวนขวายหาวิชาความรู้เพิ่มเติมอยู่เป็นเนืองนิจ ต่อมา ได้เป็นมหาดเล็กประจำพระองค์ของพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวิสุทธิศรีราชทายาท แต่พระองค์ท่านเสด็จสวรรคตเสียก่อนที่จะขึ้นครองราชสมบัติใน พ.ศ. 2437⁷

เมื่อพระยาไชยสุรินทร์ (บิดา) ได้ถึงแก่อนิจกรรม เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี มีอายุเพียง 8 ขวบ ท่านอยู่ (มารดา) ได้เลี้ยงดูและให้การศึกษากับบุตรชายน้อย ๆ 2 คน คือนายสนั่น (เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี) และนายสันทัด (พระยาอนุกิจวิธูร) ด้วยการหารายได้เล็ก ๆ น้อย ๆ ทางเย็บปักถักร้อยและสานแข่งปลาทูลชาย นายสนั่นเป็นผู้รักการเรียนมาแต่เยาว์ ได้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่นายสันทัดผู้เป็นน้องด้วยการสอนให้อ่านเขียนหนังสือที่บ้านเป็นการเริ่มต้น⁸

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี สมรสกับท่านผู้หญิงถวิล บุตรีพระยาศรีภูริปริชา (กมลสาลักษณ์) และคุณหญิงพืง เมื่อ พ.ศ. 2442⁹ มีบุตรธิดาเกิดจากท่านผู้หญิงถวิล 4 คน คือ

1. นายกัทร เทพหัสดิน ณ อยุธยา (ถึงแก่กรรม)
2. นางสาวโฉโล เทพหัสดิน ณ อยุธยา
3. นายครรรชิต เทพหัสดิน ณ อยุธยา (ถึงแก่กรรม เมื่อ พ.ศ. 2514)
4. นางสาวสุพรรณมา เทพหัสดิน ณ อยุธยา

และมีบุตรธิดาเกิดจากต่างมารดาอีก 16 คน คือ

1. นางเสนาะจิตร สุวรรณวิสุทธิศรี
2. นางปรียา นิมโรดม
3. นางচারี ยุกตเสวี
4. นางเรวดี ทับทิมทอง
5. นางสาวปฤดา เทพหัสดิน ณ อยุธยา (ถึงแก่กรรม)

⁷กรมทนายากร, ห้าสิบเจ้าพระยา (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์พิทยาคาร, 2514), หน้า 434.

⁸สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, สตดีบุคคลสำคัญ เล่ม 3 (กรุงเทพฯ: บริษัทประชาชนจำกัด, 2527), หน้า 96.

⁹"ชีวประวัติ" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ (พระนคร: โรงพิมพ์ไทยขเสม, 2486), หน้า ก. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระท่าน ส. รัชมศักดิ์มนตรี เทพหัสดิน ณ อยุธยา ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 2486)

6. นางศรียา	มาลากุล ๗	อยุธยา	
7. นาวาโรทชาลี	เทพหัสดิน ๗	อยุธยา	
8. นางกัณหา	โรตติกเสถียร		
9. นางยาหี	สาวนายน		
10. นายบรรลือ	เทพหัสดิน ๗	อยุธยา	
11. นายโรกวัล	เทพหัสดิน ๗	อยุธยา	
12. นางมธุรส	พุทธรักษ์		
13. นางอุษา	เทพหัสดิน ๗	อยุธยา	
14. นางนฤนาท	เทพหัสดิน ๗	อยุธยา	(ถึงแก่กรรม)
15. นายกังวาล	เทพหัสดิน ๗	อยุธยา	(ถึงแก่กรรม)
16. นายกังสตาล	เทพหัสดิน ๗	อยุธยา ¹⁰	

การศึกษาและการดูงานการศึกษา

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เริ่มเรียนหนังสือ เมื่ออายุ 12 ปี ด้วยวิธีต่อหนังสือเมื่อ พ.ศ. 2431 ที่โรงเรียนวัดบพิตรพิมุข สอบไล่ได้ประโยคหนึ่ง โดยมีพระมหาทนต์ (ขุนอนุกิจวิธูรน้อย จุลวิธูร) เป็นครู¹¹

ต่อมาท่านได้ย้ายไปเรียนต่อที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ สอบไล่ได้ประโยคสอง เมื่ออายุ 13 ปี ต่อมาสอบไล่ได้ชั้น 5 ภาษาอังกฤษตามหลักสูตรหลวงและสอบไล่ประกาศนียบัตรครูจากโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์เป็นที่ 1 ในชุดแรก ได้ออกรับราชการเป็นนักเรียนสอนในกรม

¹⁰ปรีชา นิมโรดม, "ประวัติท่านผู้หญิงถวิล ธรรมศักดิ์มนตรี" ใน โคลงกลอนของครูเทพ (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2512), หน้า ฉ, ช-ฉ. (ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงถวิล ธรรมศักดิ์มนตรี เทพหัสดิน ๗ อยุธยา ๗ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม พ.ศ. 2512)

¹¹ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ครูเทพ, หน้า 2.

ศึกษาธิการ* เมื่อ พ.ศ.2435 ขณะนั้นท่านมีอายุเพียง 16 ปีเท่านั้น อีก 2 ปีต่อมาท่านได้รับหน้าที่ใหม่เป็นครูผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ เพื่อนนักเรียนรุ่นเดียวกับท่านมีหลวงธีระวิทย์พิสุทธ์ (สด ผลพันธิน) และพระยาโรวาทวรกิจ (เหม ผลพันธิน) อาจารย์กรีนรอด ซึ่งเป็นอาจารย์สอนวิชาครูอยู่ในสมัยนั้น ได้รายงานว่าคุณเป็นผู้มีความรู้และความสามารถเป็นเยี่ยมผู้หนึ่ง¹² ด้วยเหตุผลนี้เองจึงทำให้มีสเตอร์ยังเห็นความสามารถของท่าน และต้องการที่จะได้ตัวท่านมาช่วยงานที่โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ จึงได้มีหนังสือไปถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ เมื่อวันที่ 27 กรกฎาคม ร.ศ.113 ใดยในหนังสือมีข้อความตอนหนึ่งว่า

ขอให้เจ้าคุณเลงความเห็นด้วยเรื่อง นายสนั่น ณ เวลานั้น ข้าพเจ้าตั้งเป็นครูช่วยข้าพเจ้าในโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ ด้วยว่าถ้าไม่ได้ตั้งนายสนั่นเป็นผู้ช่วยแล้ว ข้าพเจ้าจะทำาปคนเดียวนั้นก็ไม่ได้แต่ข้าพเจ้าเห็นว่า ข้าพเจ้าจะต้องขอบัญชาของเจ้าคุณที่จะตั้งนายสนั่นให้เป็นครูโดยเร็ว ๆ¹³

ต่อมากระทรวงธรรมการ ได้คัดเลือกส่งท่านไปศึกษาวิชาครูเพิ่มเติม ณ ประเทศอังกฤษ ออกเดินทางไปประเทศอังกฤษ วันที่ 4 พฤษภาคม 2439 อยู่ในความดูแลของ

*เนื่องจากใน พ.ศ.2430 มีโรงเรียนแพร่หลายมากขึ้น ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกรมศึกษาธิการขึ้น และใน พ.ศ.2432 ได้โปรดเกล้าฯ ให้รวมกรมธรรมการ กรมสังฆการี กรมพยาบาล กรมพิพิธภัณฑสถาน และกรมศึกษาธิการ เข้าด้วยกันตั้งเป็นกระทรวงธรรมการ (ปัจจุบันคือกระทรวงศึกษาธิการ) (อ้างจาก 98 ปีกระทรวงศึกษาธิการ, หน้า 129-130)

¹²ขุนวิรุฬหารยา, ใน ประวัติครู, หน้า 28.

¹³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.53.1/10 เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง ขอนายสนั่นเป็นครูผู้ช่วยและขอรูปภาพแผนที่สำหรับนักเรียนขอตั้งหอสมุดที่โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์.

เซอร์โรเบิร์ตมอแรนต์* ท่านได้เข้าเรียนในโรงเรียนฝึกหัดครูเบอโรโรด (Borough Road College) ที่ตำบลโอซิงเวิร์ธใกล้กรุงลอนดอน สอบได้ประกาศนียบัตรวิชาครูของอังกฤษรวมเวลาอยู่ในอังกฤษประมาณ 3 ปี¹⁴ เมื่อได้ฝึกหัดเป็นครูที่ประเทศอังกฤษสำเร็จแล้ว ก็ได้ศึกษาวิธีการศึกษาในแผนกตรวจการศึกษาของประเทศต่าง ๆ ในยุโรป กับเซอร์โรเบิร์ตมอแรนต์ (Sir Robert Marrant) ผู้มีหน้าที่ในกระทรวงศึกษาธิการอังกฤษในเวลานั้น¹⁵

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้มีโอกาสฝึกสอนตามโรงเรียนต่าง ๆ และได้เห็นแผนการศึกษาของประเทศไทยโดยทั่วไป ระหว่างเดินทางกลับจากยุโรปได้มีโอกาสดูวิธีการศึกษาและการจัดการโรงเรียนในประเทศอินเดีย 2 มณฑล ซึ่งมีภูมิประเทศต่างกัน และเริ่มจัดการศึกษาคณะสมัย คือ มณฑลปัญจาบ ซึ่งเป็นมณฑลฝ่ายเหนือ และเป็นมณฑลรุ่นแรกที่ได้จัดการศึกษากับมณฑลมัทราช ซึ่งเป็นมณฑลฝ่ายใต้ และเป็นรุ่นหลังที่สุดที่จัดการศึกษา ได้ใช้เวลาดูงานประมาณ 3 เดือน ก็เดินทางกลับ และได้เขียนรายงานพร้อมกับแสดงความเห็นเสนอกระทรวงธรรมการ¹⁶ ดังข้อความตอนหนึ่งที่ท่านได้เสนอในรายงานว่า การจัดการศึกษานั้นควรรำให้มืองค์ประกอบของการจัดการศึกษาให้ครบทั้ง 3 ข้อ ดังนี้

... เหตุฉะนั้น การฝึกหัดวิชาแปลโดยเต็มใจความต้องการประกอบกัน 3 อย่าง คือ

(1) ฝึกหัดสมอง Intellectual Education คือ หัดความคิดโดย

วิชาไว้เป็นทุนด้วย

(2) ฝึกหัดนิสัยอิริยาบถ หรือฝึกหัดมนุษย์ในร่างกายคน Inoral Education

* เซอร์โรเบิร์ตมอแรนต์ (Sir Robert Marrant) ในเวลานั้นดำรงตำแหน่งสำคัญในกระทรวงศึกษาธิการของอังกฤษ และเคยเป็นพระอาจารย์ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ

¹⁴ 60 ปี สตรีจุลนาถ (กรุงเทพฯ: ศรีสยามการพิมพ์, 2529), หน้า 10.

¹⁵ กระทรวงศึกษาธิการ, หนังสืออ่านภาษาไทย สำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2520), หน้า 234.

¹⁶ "ชีวประวัติ" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ, หน้า ค.

(3) ฝึกหัดร่างกาย Physical Education หัดร่างกายให้บริบูรณ์เพื่อได้รักษา

ความบริบูรณ์ของสมอง

ถ้าการฝึกหัดทั้ง 3 สิ่งนี้ สิ่งใดสิ่งหนึ่งบกพร่องไป เออแค่ชั้น ก็บกพร่องไม่เต็ม
พร้อม ในประเทศอินเดียการฝึกหัดอย่าง (1) นั้นมีสูงพอเพียงแล้ว แต่อย่าง
ที่ (2) เกือบจะไม่มีเลย อย่างที่ (3) บริบูรณ์เต็มเปี่ยม...¹⁷

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า ครั้นยังทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรม
โอรสาธิราชมกุฎราชกุมารทรงสำเร็จการศึกษา และเสด็จกลับจากยุโรปผ่านประเทศญี่ปุ่น ใน
พ.ศ. 2445 ทางราชการได้ส่งเรือพระที่นั่งจักรีไปรับเสด็จที่ประเทศญี่ปุ่น และได้มีข้าหลวงศึกษา
ซึ่งทางราชการได้แต่งตั้งขึ้น เพื่อให้ไปดูการศึกษาในประเทศนั้นเดินทางไปกับเรือด้วย ข้าหลวง
ตรวจการศึกษาชุดนี้ประกอบด้วย หลวงไพศาลศิลปศาสตร์ (นายสนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ขุน
อนุกิจวิธูร (นายสันทัต เทพหัสดิน ณ อยุธยา) และนายอ่อน สาริบุตร (พระยาธำมัญญานาคม)
ข้าหลวงชุดนี้ได้ใช้เวลาดูงาน 34 วัน แต่อาศัยเหตุที่กระทรวงศึกษาธิการของญี่ปุ่น ได้ให้ความ
สะดวกโดยให้มีเจ้าหน้าที่มาประจำอยู่ด้วยตลอดเวลาหนึ่งนาย จึงได้เห็นวิธีการจัดการศึกษา และ
การจัดการโรงเรียนของประเทศญี่ปุ่นอย่างกว้างขวาง¹⁸

ในทางพระศาสนา ท่านอุปสมบทเป็นนาคหลวง เมื่อ พ.ศ. 2451 ที่วัดพระศรีรัตน-
ศาสดาราม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นอุปัชฌาย์ ศึกษาธรรม
สำนักวัดบวรนิเวศวิหาร และสอบวินัยธรรมพุทธาณพุทธประวัติ และการแต่งปัญหาธรรมได้ สอบ
ทางวินัยธรรมได้เป็นที่ 1 ได้พระราชทานรางวัลของสมเด็จพระอุปัชฌาย์ และเมื่อเวลาลาสิก-
ขาบทก็ได้ประทานหนังสือสำคัญแสดงไว้ว่า สอบไล่ได้เป็นชั้นเอกพิเศษ¹⁹

¹⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/7 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง รายงานของ
นายสนั่น เรื่องตรวจการศึกษาในประเทศอินเดีย ร.ศ.117.

¹⁸ "ชีวประวัติ" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ, หน้า ค-ง.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า ข.

การปฏิบัติหน้าที่ราชการ

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (นายสนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ได้เริ่มรับราชการ โดยเป็นนักเรียนสอนในกรมศึกษาธิการ และเป็นคนแรกที่ได้รับประกาศนียบัตรครูของกรมศึกษาธิการ เมื่อ พ.ศ. 2435 ขณะนั้นท่านอายุเพียง 16 ปีเท่านั้น อีก 2 ปีต่อมา คือใน พ.ศ. 2437 ท่านได้รับหน้าที่ใหม่เป็นครูผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์²⁰

เมื่อครั้งกรมศึกษาธิการจะเริ่มเปลี่ยนวิธีสอนในโรงเรียนให้ต้องตามกาลสมัย คือสอนนักเรียนพร้อม ๆ กันเป็นชั้น ๆ กระทรวงธรรมการเห็นว่า เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นผู้มีคุณวุฒิสามารถในเชิงวิชาครูและวิธีสอน จึงให้บรรดาศาครุโรงเรียนหลวงในกรุงเทพฯ มาฟังปาฐกถาว่าด้วยวิชาครู และวิธีสอนที่วิทยาลัยทานสถาน และเลือกเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นผู้แสดงจนตลอดวิชา เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้เสนอแนะข้อคิดและความสามารถยังประโยชน์ให้เกิดแก่ครูอาจารย์เหล่านั้นเป็นอันมาก แม้ในเวลานั้นมีผู้ที่เป็นอาจารย์ของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเองอยู่หลายคนก็ดี ก็ได้รับคำชี้แจงของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีโดยเคารพ²¹

ต่อมาในปี พ.ศ. 2439-2441 กระทรวงธรรมการจึงได้คัดเลือกท่านส่งไปศึกษาวิชาครู ณ ประเทศอังกฤษ ด้วยทุนเล่าเรียนของรัฐบาลเป็นเวลา 3 ปี เมื่อได้ฝึกหัดเป็นครูที่ประเทศอังกฤษสำเร็จแล้วได้ศึกษาวิธีจัดการศึกษาในแผนกตรวจการศึกษาของประเทศต่าง ๆ²²

แม้ว่าท่านมีความประสงค์จะเรียนต่ออีก แต่ก็จำเป็นต้องกลับมารับใช้ชาติบ้านเมือง ด้วยเหตุที่ว่าในสมัยนั้น ประเทศยังขาดครูที่สามารถจะมาขยายการศึกษาให้รุดหน้าไปได้ตามที่ควร อย่างไรก็ตามก็ดี การที่ท่านได้ไปเห็นประเทศอังกฤษเพียง 3 ปี ก็ได้มาปรับปรุงการศึกษาให้เจริญขึ้นอย่างมากมายทีเดียว ทั้งนี้เพราะท่านเป็นผู้ที่มีสติปัญญาหลักแหลม มีความปรีชาสามารถ²³

เมื่อท่านกลับจากประเทศอังกฤษแล้ว ในปี พ.ศ. 2441 ได้มาสอนวิชาครูและคำนวณวิธีในโรงเรียนฝึกหัดครู กับเป็นพนักงานแต่งแบบเรียนประจำศาลาว่าการกรมศึกษาธิการด้วย และในวันที่ 4 กันยายน พ.ศ. 2442 ท่านได้รับบรรดาศักดิ์เป็น หลวงไพศาลศิลปศาสตร์

²⁰ขุนวิรุฬห์จรรยา, ใน ประวัติครู, หน้า 28.

²¹ฉัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, ชีวประวัติเจ้าพระยากรรณรัตนโรคนิพนธ์, หน้า 321.

²²กระทรวงศึกษาธิการ, หนังสืออ่านภาษาไทย สำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4, หน้า 234.

²³ขุนวิรุฬห์จรรยา, ใน ประวัติครู, หน้า 29.

พ.ศ. 2443 ภายหลังจากที่กลับจากอังกฤษได้ไม่นาน และมีตำแหน่งหน้าที่เป็นเพียง ผู้ช่วยหัวหน้ากองตรวจ ได้จัดระเบียบแบ่งแวงการศึกษาในกรุงเทพฯ ขึ้นใหม่ เพื่อประโยชน์ ในการตรวจและจัดโรงเรียนให้เหมาะสมตามแบบที่ได้ตรวจเห็นว่าดีแล้วจากอินเดีย นอกจากนี้ ยังได้ตั้งพนักงานตรวจโรงเรียน และวางระเบียบการตรวจโรงเรียนไว้ ตลอดจนการวาง ระเบียบสอบไล่ตามวิธีใหม่ การศึกษาแบบนี้ซึ่งเริ่มขึ้นในกรุงเทพฯ ก่อน ได้ขยายออกไปยัง หัวเมืองมณฑลในลำดับต่อมา

พ.ศ. 2445 เป็นปลัดกรมแบบเรียน และยังคงสอนในโรงเรียนฝึกหัดครู และได้มี โอกาสออกไปตรวจและศึกษาวิธีการศึกษา และจัดการศึกษาของประเทศญี่ปุ่น²⁴

การที่ได้ตรวจและศึกษาแบบแผนวิธีการศึกษา ทั้งฝ่ายตะวันตกและตะวันออก ย่อม กระทำให้ท่านเป็นผู้มีปรีชาสามารถ ชำนาญในการจัดศึกษาเป็นอันมาก ได้ค้นแบบแผนการศึกษา อันได้เปลี่ยนแปลงและเจริญขึ้นตามสมัยในประเทศต่าง ๆ มาดัดแปลงแก้ไขใช้ในประเทสยาม ให้เป็นไปชอบประกอบด้วยคุณประโยชน์ และดำเนินรวดเร็วขึ้นเป็นอันมาก²⁵

พ.ศ. 2446 เป็นเจ้ากรมราชบัณฑิตย์ และยังคงสอนในโรงเรียนฝึกหัดครูอยู่ และ ในปีเดียวกันนี้ท่านก็ได้รับบรรดาศักดิ์เป็น พระไพศาลศิลปศาสตร์

พ.ศ. 2449 ท่านได้ย้ายมาเป็นเจ้ากรมตรวจ ได้เริ่มวางชั้นหลักสูตรบรรจวิชาและ จัดการโรงเรียนตามแผนการศึกษาอย่างใหม่ และใน พ.ศ. 2452 ท่านได้รับบรรดาศักดิ์เป็น พระยาไพศาลศิลปศาสตร์²⁶

นอกจากรับราชการประจำในตำแหน่งหน้าที่แล้ว เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้รับ ราชการพิเศษอีกหลายอย่างคือ เป็นผู้สอนวิชาครูที่วิทยาทานสถาน* เพื่อแก้ไขวิธีสอนในโรงเรียน

²⁴ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ครูเทพ, หน้า 4, 7, 10.

²⁵ณัฐภูมิ สุทธิสงคราม, ชีวะประวัติเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 323.

²⁶ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ครูเทพ, หน้า 4, 7.

*วิทยาทานสถาน กลายเป็นสามัคยาจารย์สมาคม คือ ครูสภา ในปัจจุบันสถานที่นี้ถือ กานะเนติขึ้นเป็นประโยชน์แก่ครูอาจารย์ เป็นสถานที่แสดงปาฐกถาวิชาการให้ความรู้แก่ครู แสดง งานบันเทิงอันทันสมัย มีละครพูด ดนตรี ฟันฟัววัฒนธรรมดีงามของไทยในด้านต่าง ๆ (อ้างจาก สดุดีบุคคลสำคัญ เล่ม 3, หน้า 97)

หลวงให้ดำเนินตามแบบแผนอย่างใหม่ เป็นกรรมการโรงเรียนข้าราชการพลเรือนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพุทธศักราช 2453 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนมหาดเล็กหลวงขึ้น รวบรวมนักเรียนมหาดเล็กข้าหลวงเดิม ตั้งการสอนที่โรงเรียนราชกุมารเดิมในพระบรมมหาราชวัง พระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้เป็นกรรมการจัดการโรงเรียนมหาดเล็กหลวง จัดวางระเบียบบริหารให้ดำเนินเป็นลำดับมา จนได้ขยายการและย้ายไปตั้งอยู่ที่บริเวณพระราชวังดุสิต ณ บัดนี้²⁷

พ.ศ. 2454 ท่านเป็นผู้ริ่ตั้งตำแหน่งปลัดทูลฉลองกระทรวง²⁸ และได้ทรงตั้งข้อบังคับลักษณะปกครองกองลูกเสือขึ้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้ตรวจการลูกเสือมณฑลกรุงเทพฯ เป็นคนแรก ได้จัดการตั้งกองลูกเสือให้เป็นรูป และเริ่มฝึกหัดครูเป็นผู้กำกับลูกเสือภายหลังกรมศึกษาธิการได้ส่งครูเหล่านั้นออกไปรับราชการในมณฑลต่าง ๆ²⁹

พ.ศ. 2455 ท่านได้เลื่อนตำแหน่งปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ และ พ.ศ. 2456 ท่านได้รับบรรดาศักดิ์เป็น พระยาธรรมศักดิ์มนตรีสรรพศึกษาวิจิตรูปการ³⁰

พ.ศ. 2457 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นผู้ริ่ตั้งตำแหน่งผู้บัญชาการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน ในวันที่ 12 สิงหาคม พ.ศ. 2457 ด้วยอีกตำแหน่ง อันเป็นเกียรติประวัติอย่างสูง เพราะตำแหน่งนี้ต้องได้ผู้ที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยโรงเรียนข้าราชการพลเรือนจำเป็นต้องได้ผู้ทรงคุณวุฒิมาดำรงตำแหน่งให้มีรากฐานมั่นคงเพื่อจะได้ตั้งเป็นมหาวิทยาลัยให้ทันเทียมอารยประเทศต่อไป³¹ ต่อมาก็เป็นผู้บัญชาการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน ก็ได้ตั้งใจอุทิศตนจัดวางระเบียบขยายการศึกษาให้กว้างขวางยิ่งขึ้นจนได้รับโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาโรงเรียนข้าราชการพลเรือนขึ้นเป็นมหาวิทยาลัย พระราชทาน

²⁷เจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาโรหิตย์), เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร: โรงพิมพ์ลหุโทษ, 2474), หน้า 138. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท่านน้อย เปาโรหิตย์ ผู้มารดา ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส, 2474)

²⁸ชลธิรา สัตยาวัฒนา, กรุงเทพ, หน้า 7.

²⁹เจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาโรหิตย์), เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 139.

³⁰ชลธิรา สัตยาวัฒนา, กรุงเทพ, หน้า 5, 7.

³¹ขุนวิรุฬห์จรรยา, ใน ประวัติครู, หน้า 30.

ว่า จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ณ บัดนี้ ส่วนทางโรงเรียนมหาดเล็กหลวงจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ หย่อนถ้อยแถลงลงเป็นแต่กรรมการ³²

พ.ศ. 2458 ได้เป็นผู้รับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ³³ และในวันที่ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2459 ท่านได้รับตำแหน่งสูงสุดในกระทรวงธรรมการ คือเป็นเสนาบดี และในปีนี้เอง ท่านได้รับพระราชทานยศถึง 2 ครั้งในปีเดียวกัน เมื่อได้ดูชีวประวัติแล้วจะเห็นว่าหาผู้เสมอเหมือนได้ยากมาก

ในวันที่ 31 ธันวาคม พ.ศ. 2460 ข้าราชการในกระทรวงธรรมการยังจำกันได้ดี ตั้งแต่ข้าราชการผู้น้อย จนถึงข้าราชการผู้ใหญ่ ต่างมีความยินดีกันเป็นอันมาก ที่ได้ทราบข่าว การเลื่อนบรรดาศักดิ์อันยิ่งใหญ่ของท่านขึ้นเป็นเจ้าพระยาในราชทินนามเดิม เพราะข้าราชการในสมัยนั้นถือว่าเจ้ากระทรวงของใครเป็นเจ้าพระยาแล้วก็มีหน้ามีตา กระจ่างกันอยู่ทั่วไปและในขณะที่ท่านมีอายุเพียง 41 ปีเท่านั้น บุคคลใดที่จะได้เป็นเจ้าพระยาแต่ละท่านนั้น จะต้องประกอบภารกิจอย่างหนักและมีคุณงามความดี จะต้องรอบรู้ในเหตุการณ์ทั่ว ๆ ไปและต้องมีความเฉลียวฉลาดใกล้ชิดพระองค์ท่าน มีโอกาสได้ถวายปรึกษาได้ถูกต้อง³⁴

นอกเหนือจากการปฏิบัติหน้าที่ราชการประจำแล้ว ท่านยังมีราชการพิเศษที่สำคัญคือ³⁵

- เป็นกรรมการราชนาวิแห่งสยามตั้งแต่วันแรกตั้ง คือ ตั้งแต่วันที่ 11 ตุลาคม 2457
- พ.ศ. 2459 เป็นกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนคร
- เป็นนายกกรรมการจัดการวชิราวุธวิทยาลัย
- เป็นกรรมการราชบัณฑิตยสภา
- เป็นกรรมการจัดการระเบียบของมนตรี
- เป็นกรรมการองคมนตรี
- เป็นสภานายกสำนักคณาจารย์
- เป็นกรรมการสภาภาษา

³²เจ้าพระยามุขมนตรี (อวบ เปาโรหิตย์), เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 138-139.

³³ชลธิรา สัตยาศึกษา, ครูเทพ, หน้า 5.

³⁴ขุนวิรุฬห์จรรยา, ใน ประวัติครู, หน้า 30, 31, 36.

³⁵ชลธิรา สัตยาศึกษา, ครูเทพ, หน้า 5-6.

- มิถุนายน 2475 เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร
- 28 มิถุนายน 2475 เป็นประธานสภาผู้แทนราษฎรคนแรกของประเทศไทย
- 12 กรกฎาคม 2475 เป็นประธานกรรมการวางโครงการศึกษา
- เป็นนายกรัฐมนตรีรักษาพระราชบัญญัติระเบียบข้าราชการพลเรือน
- เป็นนายกรัฐมนตรีการศึกษา
- เป็นกรรมการกิตติมศักดิ์ของสมาคมคณะราษฎร
- เป็นกรรมการพิจารณาวางหลักการตั้งชื่อ

ท่านได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีสืบต่อมา จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงลาออกจากราชการเพื่อรับพระราชทานบำนาญ คุณไฉไล เทพหัสดิน ณ อยุธยา บุตรีของท่านเห็นว่าท่านเคยทำงาน ถ้าออกจากงานมาอยู่บ้านเฉย ๆ คงจะไม่สบายใจ คุณไฉไล จึงลาออกจากครูโรงเรียนราชินี และวิชาวุฒวิทย์าลัย มาตั้งโรงเรียนจุลนาถ ขึ้น ได้ขอให้ท่านมาสอนด้วย ท่านก็ได้มาสอนเด็กชั้นเล็กอยู่พักหนึ่ง และได้แต่งหนังสือชุดแบบสอนอ่านใหม่ เล่ม 1-7 ขึ้นสอนนักเรียนเหล่านี้ ระหว่างที่สอนอยู่ในโรงเรียนจุลนาถ* ท่านสอนวิชาเลขและอ่านไทยแก่เด็กชั้นเล็กที่ยังอ่านหนังสือไม่ออก และได้ช่วยอบรมครูในโรงเรียนตลอดจนแสดงการสอนให้ดูด้วย³⁶

ครั้นถึง พ.ศ.2475 ภายหลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครอง ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นประธานสภาผู้แทนราษฎรคนแรกของประเทศ ท่านได้วางระเบียบสภาผู้แทนราษฎรไว้ ต่อมาเมื่อได้รับแต่งตั้งเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ³⁷ ท่านได้เป็นประธานกรรมการศึกษาเพื่อจัดวางแผนการศึกษาชาติ ตั้งแต่ก่อนเข้ารับตำแหน่งเสนาบดี และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ คณะกรรมการนี้ได้ร่างประกาศแผนการศึกษาชาติ ซึ่งได้ประกาศใช้เมื่อ วันที่ 28 มีนาคม 2475 และได้วางแผนปฏิบัติการต่าง ๆ ในการจัดการศึกษาให้แก่ประชาชนตามแนว

*โรงเรียนจุลนาถ ปัจจุบันคือ โรงเรียนสตรีจุลนาถ เปิดสอนตั้งแต่นั้นจนมาถึงชั้นมัธยม 3 (อ้างจาก หนังสือ 60 ปีสตรีจุลนาถ, หน้า 107)

³⁶ละอออง ศรีสุคนธ์, ชีวประวัติบุคคลตัวอย่างของไทย, หน้า 515-516.

³⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 44.

าหม่าให้เหมาะสมกับระบอบประชาธิปไตย³⁸ โดยความมุ่งหมายของแผนการศึกษาชาติมีข้อหนึ่งที่กล่าวไว้ว่า "เพื่อความสมบูรณ์แห่งพสกนิกรสยาม ท่านให้จัดการศึกษาทั้งสามส่วนพอเหมาะกันคือ (1) จริยศึกษา อบรมให้มีศีลธรรมอันดีงาม (2) พุทธิศึกษา ให้มีปัญญาความรู้ (3) พลศึกษา ฝึกหัดให้เป็นผู้มีร่างกายบริบูรณ์"³⁹ ขณะที่ท่านดำรงตำแหน่งดังกล่าวอยู่นั้น ท่านได้ตั้งคณะกรรมการต่าง ๆ ที่สำคัญ ๆ ดังนี้

1. คณะกรรมการชำระบทาณุกรม ได้จัดทำบทาณุกรม สำหรับใช้เป็นหลักในการเรียนการสอนภาษาไทย และการใช้ภาษาไทย ในราชการให้ถูกต้องตรงกันเป็นมาตรฐานเดียวกัน
2. กรรมการชำระหลักสูตร ชำระหลักสูตรประถมและมัธยมสามัญ หลักสูตรมัธยม พหิษยการให้ตรงตามแผนการศึกษาแห่งชาติ 2475
3. คณะกรรมการพิจารณาการบรรจุ ทยกย้ายเปลี่ยนหน้าที่ข้าราชการ ครู และอาจารย์ในกรมศึกษาธิการ ให้เหมาะสมยิ่งขึ้น⁴⁰

ตอนที่ 2 ผลงานด้านต่าง ๆ

2.1 ผลงานด้านการประพันธ์

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นนักปราชญ์ นักการศึกษา และนักประพันธ์สำคัญคนหนึ่งของคนไทย ได้แต่งแบบเรียนเกี่ยวกับวิชาครู เช่น ตรรกวิทยา ตำราเรียน เรขาคณิต พีชคณิต แบบสอนอ่านธรรมจริยา และเรื่องสุขภาพสำหรับตนและครอบครัว⁴¹ ท่านได้แต่งโคลงกลอน และร้อยแก้วว่าด้วยการศึกษา การสมาคม จรรยา เศรษฐกิจ และการเมือง

³⁸บรรจง ศศิธรากร, "เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) มิตรครู 16, 21 (15 พฤศจิกายน 2517): 5.

³⁹กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435-2507 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), หน้า 314.

⁴⁰บรรจง ศศิธรากร, "เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) มิตรครู, 5.

⁴¹กระทรวงศึกษาธิการ, หนังสืออ่านภาษาไทย สำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4, หน้า 236.

แสดงความคิดเห็นทางปรัชญาไว้เป็นอันมาก ในหนังสือวิทยากร และหนังสืออื่น ๆ ใช้นามจริงบ้าง ใช้นามปากกาว่า "เจียวหวาน" บ้าง "ครูเทพ" บ้าง แต่扉ปาก "ครูเทพ" แพร่หลายมาก เรื่องทุก ๆ เรื่องของท่านนั้นให้ทัศนะแก่ผู้อ่าน มีอุดมคติ ความคิดเห็น เตือนใจให้ประจักษ์ในคุณค่าของชีวิต หรือคุณประโยชน์ทางการศึกษา สอนศีลธรรมไปด้วย ท่านประพันธ์ด้วยสำนวนความเรียงอันราบรื่น ฟังง่ายชวนคิด แฝงไว้ด้วยอารมณ์ขัน ท่านประพันธ์บทละครพูดไว้ 4 เรื่อง คือ เรื่องบ่อยาหม่อม แม่ศรีศรีครัว หมั้นไว้ และตาเงาะ กลอนที่เตือนใจให้หนักก็พาระลึกถึงท่านอยู่เสมอ ก็คือเพลง "กราวกีฬา"⁴² และยังได้เขียนเรื่องบันเทิงคดีสั้น ๆ ท่านเองเรื่องสั้น หรือ Short story ลงตีพิมพ์ในหนังสือ "ลักวิทยา" วิทยานามปากกาว่า "เจียวหวาน" เช่น เรื่อง "คุณย่าเพ็ง"⁴³

ท่านเกิดมาเพื่อเป็นครู บทนิพนธ์ของท่านจึงมุ่งไปในทางของผู้เป็นครู คือให้ความรู้แก่ผู้อ่าน และให้คติในทางอบรมบ่มนิสัยให้คนเป็นคนดี⁴⁴

ทั้งนี้ขอแนะนำผลงานต่าง ๆ ของท่าน ที่ผู้วิจัยนำมาเป็นข้อมูลในการศึกษาและวิเคราะห์แนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรมมากล่าวดังต่อไปนี้

ผลงานด้านจริยธรรม

- แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 1
- แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 2
- ธรรมจริยา เล่ม 4
- แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5
- แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 6
- การสุขาภิบาลสำหรับบุคคลและครอบครัว
- ธรรมรส

⁴²จุนวิรุฬห์จรรยา, ใน ประวัติครู, หน้า 55.

⁴³กระทรวงศึกษาธิการ, หนังสืออ่านภาษาไทย สำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4, หน้า 236.

⁴⁴ยศ วัชรเสถียร, ความเป็นมาของการประพันธ์และนักประพันธ์ของไทย (กรุงเทพฯ: แพร่พิทยา, 2517), หน้า 125.

ผลงานที่เกี่ยวข้องกับจริยธรรม

1. การประพันธ์ประเภททร้อยกรอง ได้แก่

- โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1
- โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2
- โคลงกลอนที่ปรากฏในเอกสารอื่น ๆ ได้แก่
  - โคลงกลอนของ ครูเทพ (ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ท่านผู้หญิงถวิล ธรรมศักดิ์มนตรี)
  - โคลงกลอนของ "ครูเทพ" (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพรองอำมาตย์เอก หลวงสุภกรพมกิจ (กระจำง เทพหัสดิน ณ อยุธยา)
  - โคลงกลอนและความเรียงเรื่องต่าง ๆ ของครูเทพ (ที่ระลึกงานประชุมเพลิงหม่อมแมน เทพหัสดิน ณ อยุธยา)
  - โคลงกลอนและบทประพันธ์ต่าง ๆ ของครูเทพ (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายครรรชิต เทพหัสดิน ณ อยุธยา)
  - "ตั้งต้นเก็บเงิน" และ "เอาอย่าง Adopt-ถ่ายอย่าง Adapt" ใน ประยุทธ์ สิทธิพันธ์ วรรณกรรมสยาม
  - "โลกะมาตา" ใน นารีเรื่องนาม

2. การประพันธ์ประเภททร้อยแก้ว ได้แก่

- ความเรียงเรื่องต่าง ๆ ของครูเทพ
- ผลงานที่ปรากฏในเอกสารอื่น ๆ ได้แก่
  - ความหวังใจของ 'ครูเทพ' ใน ประชุมโรวาท
  - โคลงกลอนและความเรียงเรื่องต่าง ๆ ของครูเทพ (ที่ระลึกงานประชุมเพลิงหม่อมแมน เทพหัสดิน ณ อยุธยา)
  - โคลงกลอนและบทประพันธ์ต่าง ๆ ของครูเทพ (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายครรรชิต เทพหัสดิน ณ อยุธยา)
  - "มโนษย์กับการศึกษา" ใน หนังสือที่ระลึกงานเพลิงขมพู่

- บทประพันธ์บางเรื่องของ ครูเทพ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
พระท่าน ส. ธรรมศักดิ์มนตรี เทพหัสดิน ณ อยุธยา)
- ทำไมเราจึงต้องเรียนภาษาต่างประเทศ (และเรื่องอื่น ๆ)
- วิจัยของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ใน วิจารณ์ "เพรเดริคมหาราช
แห่งปรัสเซีย เล่ม 1
- ปาฐกถา เรื่อง "สยามกับพหิมขัย" ใน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ
นายกรรชิ่ง โชติเสถียร
- ผลงานที่ปรากฏในวารสาร "วิทยาคาร" ได้แก่
  - นิทานเรื่องพิเลียม
  - ข้อควรคิด : งานกับเล่น
  - วิธีของราชการกับวิธีของพหิมขัย
  - สยามกับพหิมขัย
  - นักเรียนมัธยม 8 มากเกินไปหรือ?
  - ความเห็นของครูเทพ ในเรื่องต่าง ๆ
  - ความเห็นพอดีก : เรื่องคนตายชายคนเป็น
  - ปัญหา "สหศึกษา" หรือเรื่องให้เด็กหญิงชายเรียนปนกัน
  - คำกล่าวตอบในโอกาสต่าง ๆ
  - การแสดงปาฐกถาแก่ ครู นักเรียน ประชาชน
  - การให้โอวาทแก่นักเรียน
  - คำสนทนาทางวิทยุกระจายเสียง
  - คำสั่ง, ข่าว, ระเบียบต่าง ๆ
- แบบเรียนใหม่ เล่ม 1
- แบบเรียนใหม่ เล่ม 2
- แบบสอนอ่านใหม่ เล่ม 1
- แบบสอนอ่านใหม่ เล่ม 7
- ตรรกวิทยา (วิชาครู)
- เล็คเชอร์ด้วยวิธีสอนของโรงเรียนอาจารย์

2.2 ผลงานด้านการศึกษา

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้มีบทบาทเด่นในการจัดและการเสนอความคิดทางการศึกษา มาตั้งแต่เริ่มรับราชการใน พ.ศ. 2435 ซึ่งเป็นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในช่วงระยะเวลาที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการตั้งแต่ พ.ศ. 2459-พ.ศ. 2469 นั้น จัดได้ว่าแนวความคิดเกี่ยวกับการศึกษาเพื่อทวยราษฎร์ได้แพร่หลาย และเจริญขึ้นรวดเร็ว ผู้บริหารการศึกษาจำเป็นต้องคิดวางแผน ตัดสินใจว่าจะจัดการศึกษาให้แก่ประชาชนได้อย่างไร โดยคำนึงถึงพื้นฐานทางเศรษฐกิจของประเทศ และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ตลอดจนการปกครองบ้านเมืองในสมัยนั้น⁴⁵

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ซึ่งขณะนั้นได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ ท่านมีผลงานที่ปรากฏออกมาอันเป็นเกียรติคุณของท่าน คือ พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ซึ่งเป็นการจัดระบบการศึกษาให้เป็นแบบเปิดเสรี เพื่อให้การศึกษาแก่คนทั้งชาติ โดยเกณฑ์ให้เด็กทุกคนเข้าเรียนประถมศึกษา ไม่เลือกเพศ ชาติ ศาสนา และไม่จำกัดฐานะ เช่น ให้ความเสมอภาคแก่เด็กลูกจีน และแขกที่มีสัญชาติไทยเท่าเทียมกับเด็กไทย เด็กทุกคนสามารถได้รับโอกาสศึกษาตามอัธยาศัยและความสามารถ เช่น ถ้ายากจนแต่เรียนดี มีวิริยะอุตสาหะก็อาจเรียนได้จนถึงขั้นสูงสุดด้วยเงินทุนของรัฐ⁴⁶

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นผู้ริเริ่มให้โรงเรียนต่าง ๆ ผูกหัดฟุตบอลเพื่อให้เป็นส่วนหนึ่งของการพลศึกษา แล้วก็ให้เริ่มจัดการแข่งขันฟุตบอลระหว่างโรงเรียนขึ้น ให้มีโรห์เป็นรางวัลของกรมศึกษาธิการเป็นครั้งแรก ในระยะเวลาต่อมาการแข่งขันฟุตบอลมีความเจริญขึ้นอย่างรวดเร็วในสมัยที่ท่านยังมีชีวิตอยู่ การแข่งขันฟุตบอลมีได้อยู่ในเฉพาะหมู่โรงเรียนเท่านั้น มีการแข่งขันชิงถ้วยน้อย ถ้วยใหญ่ มีชุดฟุตบอลของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างที่สวยงามเรียกว่า "ทีมในหลวง" และยังมีชุดฟุตบอลชาติเรียกย่อว่า "ทีมชาติ"⁴⁷

⁴⁵สมน อมรวิวัฒน์ และคณะ, รายงานการวิจัย เรื่อง ปรัชญาสยาม : บทวิเคราะห์ด้านการศึกษา, หน้า 432.

⁴⁶ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ครูเทพ, หน้า 21.

⁴⁷ขุนวิรุฬห์จรรยา, ใน ประวัติครู, หน้า 45-46.

โครงการศึกษาทุกฉบับที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้มีส่วนร่วมในการจัดทำ จะมี การกำหนดชั้นประถมวิสามัญ (ประถมอาชีพ) ไว้ด้วยเสมอ ไม่ว่าจะเป็นโครงการศึกษาลับ พ.ศ.2456 หรือฉบับ พ.ศ.2464 (หรือแม้ในแผนการศึกษาชาติ พ.ศ.2475) ทั้งนี้ก็เป็นความ พยายามที่จะให้การสอนวิชาชีพในโรงเรียนประถมศึกษา ได้มีความก้าวหน้าแพร่หลายอันจะเป็น การส่งเสริมการประกอบอาชีพเมื่อพ้นจากโรงเรียนประถมศึกษาไปแล้ว⁴⁸

ท่านมีส่วนร่วมเริ่มส่งเสริมวิชาช่างและหัตถกรรม ซึ่งต่อมาได้เปิดสอนที่โรงเรียนเพาะ ช่าง ท่านเป็นผู้เสนอขอตั้งโรงเรียนพาณิชย์การที่วัดมหาพฤฒาราม และที่โรงเรียนสวนกุหลาบซึ่ง เป็นโรงเรียนพาณิชย์การชุดแรก

ท่านเป็นผู้ริเริ่มแบ่งแขวงศึกษา เพื่อประโยชน์แห่งการตรวจและจัดโรงเรียนให้เป็น การจริงจังขึ้น ตามที่ท่านได้ไปดูงานและได้เห็นมาแต่ประเทศอินเดีย เมื่อคราวกลับจากทวีป ยุโรป

ท่านเป็นผู้ริเริ่มวางหลักสูตรแบบใหม่ ซึ่งแต่เดิมก็มีการเรียนหนังสือไทย เลข และ วยากรณ์ ท่านได้เพิ่มวิชาพิเศษขึ้นในโรงเรียน คือ หัตถศึกษา กสิกรรม และพาณิชย์การ ทั้งนี้ เพื่อเปิดช่องทางให้คนหนุ่ม ๆ ได้สำเภางานทางอื่น ๆ นอกจากเรียนหนังสือเป็นการเตรียมตัวที่จะ เข้ารับราชการเท่านั้น การจัดหลักสูตรแบบใหม่นี้ เนื่องจากผลที่ท่านได้ไปดูงานการศึกษาจาก ประเทศญี่ปุ่นมาเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้น⁴⁹

ความคิดริเริ่มด้านสหศึกษานั้น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เห็นว่าประเทศไทยเวลา นั้นต้องพยายามจัดการศึกษาให้เข้าแบบการศึกษาชาติ คือ ให้ประชาชนได้รับการศึกษาโดยทั่วถึง กัน และไปพร้อม ๆ กันทั้งหญิงและชาย ดังนั้นการศึกษาแบบสหศึกษาจะช่วยลดปัญหาเรื่องทุน ทรัพย์ในการจัดการขยายการศึกษาได้ และเป็นประโยชน์ในการฝึกอบรม ให้เกิดการสมาคม ระหว่างเพศได้เป็นอย่างดี ดังนี้

1. ควรจะเริ่มสหศึกษาตั้งแต่การศึกษาขั้นต้น แยกกันแต่ชั้นมัธยมศึกษา แต่โรงเรียน ที่สอนวิชาชีพ ก็ควรจะมีทั้ง 2 ประเภท คือ โรงเรียนรวมกันทั้งชายและหญิง กับโรงเรียนชาย ต่างหาก หญิงต่างหาก เพราะวิชาชีพของชายและหญิงที่เหมือนกันก็มี ต่างกันก็มี

⁴⁸คณะอนุกรรมการรวบรวมผลงานนักการประถมศึกษาดีเด่น, นักการประถมศึกษา ดีเด่น (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2524), หน้า 32.

⁴⁹ขุนวิรุฬห์จรรยา, ใน ประวัติครู, หน้า 46-47.

2. การเริ่มรับเด็กชายเข้าไปในโรงเรียนหญิง หรือเด็กหญิงเข้าโรงเรียนชาย ในที่
ที่การสมาคมระหว่างหญิงกับชายยังแยกกันอยู่ เช่น ในกรุงเทพฯ ต้องรับแต่ที่อายุยังน้อย (ไม่ถึง
10 ขวบ)⁵⁰ ดังข้อความตอนหนึ่งใน บัญหา "สหศึกษา" หรือเรื่องให้เด็กหญิงชายเรียนบนกัน
โดย ครูเทพ (นามแฝง) ว่า

... เหตุฉะนั้น เมื่อได้ตั้งหน้าหน้ากันดูในข้อปรารถนาต่าง ๆ ข้างต้น จึงควรลงความ
เห็นเบเนยติได้ว่า การศึกษาสำหรับชาติ คือ ที่จะจัดให้แพร่หลายทั่วหน้าไม่
จะเพาะตระกูลหรือคณะ ไม่ว่าประเทศใด ๆ หมด ใช้วิธีให้เด็กหญิงชายเรียนบน
กันได้ในระดับมูลศึกษา กับประถมศึกษา ชั้นมัธยมศึกษาต้องแยกกันบ้าง รวมกันบ้าง
ต่อถึงชั้นอุดมศึกษา จึงให้รวมกันได้อีก จัดตั้งนี้ย่อมเป็นคุณ และแทบจะกล่าวได้
ว่าปราศจากโทษ...⁵¹

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี มีความร้อนใจในปัญหาโรงเรียนจีนมาก ดังจะเห็นได้จาก
คำกราบบังคมทูลในต้นปี 2459 ภายหลังจากที่โปรดเกล้าฯ ให้ตราตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรม-
การไม่นานนัก โดยท่านเห็นว่า ครูในโรงเรียนจีนทั้งหลายมักเป็นคนจีนรุ่นใหม่ ไม่รู้ภาษาไทย
การสั่งสอนก็เป็นไปตาม "ลัทธิของเขา ซึ่งผิดแก่นิธิธรรมบ้านเมืองเราและเป็นภัยแก่บ้านเมือง
เรา" ซึ่งตรงกันข้ามกับความต้องการของรัฐบาลที่จะ "ปลูกฝังบุตรหลานจีนให้เป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน
สยาม" ดังนั้นจึงจะต้องรีบเร่งประกาศใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์โดยเร็ว เพื่อที่จะ
ควบคุมโรงเรียนจีนทั้งหลายได้ ทั้งในแง่การตรวจตรา การกำหนดหลักสูตร การอนุญาตจัดตั้ง
โรงเรียน คุณสมบัติของครูใหญ่ ครูน้อย จึงมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ใน
พ.ศ. 2461⁵²

⁵⁰ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ครูเทพ, หน้า 23-24.

⁵¹เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปัญหา "สหศึกษา" หรือเรื่องให้เด็กหญิงชายเรียน
บนกัน," วิทยาจารย์ 18, (2461): 751.

⁵²วุฒิชัย มูลศิลป์, แนวความคิดทางการศึกษาไทย 2411-2475 (กรุงเทพฯ:
โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ,
2526), หน้า 98.

บรรดางานในด้านการศึกษาที่ท่านได้ริเริ่มไว้ ก็ยังมีปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้อีกมาก เช่น การตั้งสมาคมคณาจารย์สมาคมเพื่อประโยชน์ในการศึกษา ท่านเป็นผู้ริเริ่มและเป็นสมาชิกเลขที่ 1 เริ่มออกหนังสือวิทยาคณาจารย์ที่โรงเรียนฝึกหัดคณาจารย์ในครั้งกระนั้น แล้วภายหลังได้รอนมาเป็นของสมาคมคณาจารย์สมาคมจัดทำต่อไป⁵³

ตอนที่ 3 สภาพการณ์ต่าง ๆ ที่มีผลต่อแนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรม

ผู้วิจัยคิดว่าสภาพการณ์ต่าง ๆ ย่อมก่อให้เกิดแนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรม ฉะนั้น เพื่อให้การวิเคราะห์แนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรมของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ตามวัตถุประสงค์ที่ต้องการศึกษาในครั้งนี้ เป็นไปอย่างถูกต้องตรงตามแนวคิดของท่านอย่างแท้จริง จึงจำเป็นต้องศึกษาและวิเคราะห์สภาพการณ์ต่าง ๆ เพื่อเป็นข้อมูลสนับสนุนที่มาของแนวคิดท่าน ดังจะขอแยกศึกษาและวิเคราะห์ออกเป็น 2 ด้านด้วยกันคือ

1. สภาพพื้นฐานทางด้านครอบครัว ได้แก่

- 1.1 การอบรมเลี้ยงดู
- 1.2 การศึกษา
- 1.3 การอุปสมบท
- 1.4 ลักษณะนิสัย

2. สภาพพื้นฐานทางสังคม ได้แก่

- 2.1 ด้านเศรษฐกิจ
- 2.2 ด้านสังคมและวัฒนธรรม
- 2.3 ด้านการเมืองการปกครอง

1. สภาพพื้นฐานทางด้านครอบครัว

1.1 การอบรมเลี้ยงดู

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี สืบเชื้อสายมาจากเจ้านายในพระราชวงศ์จักรี แม้ว่าท่านจะถือกำเนิดในตระกูลขุนนางผู้มีบรรดาศักดิ์ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่หลังจากที่ท่านได้กำเนิดมาเพียงชั่วระยะเวลาเพียง 8 ขวบ บิดาของ

⁵³ขุนวิรุฬห์จรรยา, ใน ประวัติครู, หน้า 46.

ท่านก็ถึงแก่นิจกรรม ภาวะและความเป็นอยู่ที่คุณจะได้รับจากท่านบิดา จึงขาดความอบอุ่นเท่าที่ควรอย่างน่าเสียดาย ดังนั้นความรับผิดชอบต่อชีวิตเมื่อเยาว์วัยของท่าน จึงต้องเป็นภาระของท่าน "อยู่" ผู้มารดาแต่ฝ่ายเดียว⁵⁴

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้รับการอบรมเลี้ยงดูอย่างดี ตามขนบธรรมเนียมไทยในครอบครัวใหญ่ ซึ่งเน้นในด้านการฝึกหัดจรรยา มารยาท บ่มเพาะและให้แบบอย่างนิสัยขยันหมั่นเพียรในการทำงาน ซึ่งท่านได้เห็นตัวอย่างที่ดีของมารดา ในด้านความขยันหมั่นเพียร รักการทำงาน มัธยัสถ์ ดำเนินชีวิตอย่างเรียบง่าย เห็นความสำคัญของการออกกำลังกาย รักษาสุขภาพ และได้เรียนรู้หลักธรรมคำสั่งสอนในพระบรมพุทศาสนา⁵⁵

ชีวิตตอนปฐมวัยของท่านค่อนข้างลำบากเพราะเป็นภาพร่ำบิดา ต้องช่วยมารดาทำงานดำรงชีวิตมาตลอด⁵⁶ ถึงแม้ว่าชีวิตที่ขาดบิดาแต่เยาว์วัย แต่ดูเหมือนว่าเป็นแรงผลักดันให้ท่านมีความมานะบากบั่นต่อการตั้งใจศึกษาเล่าเรียนเป็นอย่างยิ่ง อีกประการหนึ่งท่านมีความรักการศึกษาเป็นชีวิตจิตใจมาตั้งแต่ยังเป็นเด็กฝึกว่าผู้ใดในสมัยนั้น⁵⁷

สิ่งที่ท่านได้รับจากครอบครัวในช่วงชีวิตปฐมวัยนั้น ได้ส่งผลต่อแนวคิดของท่าน ทำให้ท่านมีความเชื่อว่า คนทุกคนจะเป็นคนดีได้ก็ขึ้นอยู่กับ การได้รับการอบรมจิต ดังที่ท่านกล่าวไว้ "กรรมออกจากใจ กรรมใดจะเป็นงานหรือเล่น ก็ใจนั้นแหละรู้สึก"⁵⁸ ผู้วิจัยคิดว่า จากพื้นฐาน

54บรรจง ศศิธราภรณ์, "เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา)," มิตรครู 16 (15 พฤศจิกายน 2517): 4.

55สุมน อมรวิวัฒน์ และคณะ, รายงานการวิจัย เรื่อง ปรึกษาญาณสยาม: บทวิเคราะห์ด้านการศึกษา (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 428.

56สมัย สันทอง, "เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีกับความเป็นนักการศึกษา," วิทยาสาร 25 (1 มกราคม 2517): 31.

57บรรจง ศศิธราภรณ์, "เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา)," มิตรครู: 4.

58เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "งานกับเล่น เนื่องด้วยจิตต์" ใน โคลงกลอนและบทประพันธ์ต่าง ๆ ของครูเทพ (พระนคร: โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, 2514), หน้า 227. (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายครรรชิต เทพหัสดิน ณ อยุธยา ณ วัดธาตุทอง วันที่ 18 มกราคม 2514)

ชีวิตครอบครัวของท่าน และชีวิตในช่วงบวชวัยของท่านที่ผ่านมา นั้น เป็นประสบการณ์อย่างหนึ่งที่สอนให้ท่านได้เข้าใจชีวิต และสามารถปรับสภาพจิตใจอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า การกระทำใด ๆ ก็ตามขึ้นอยู่กับใจเรา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการทำงานหรือเรื่องอื่น ๆ ซึ่งท่านยังได้กล่าวอีกว่า

...ฝ่ายจิตต์การบริหารอยู่ที่ความอบรม อบรมในบ้านกับอบรมในถนนต่างกัน มาก อบรมด้วยวิชากับอวิชาฝึกกันไกล ดังภาสิตว่า "เข้าฝูงหงส์ก็เป็นหงส์ ลงฝูงกาเป็นกา" ฉะนั้นจิตต์บัณฑิตกับจิตต์พาลจึงเจริญฝึกกันมาก การอบรมของจิตต์เช่นนี้ไม่ได้แล้วแต่ธรรมคารลกล ย่อมแล้วแต่ความซกน้าสั่งสอน และเยี่ยงอย่างของมนุษย์ด้วยกัน... 59

จากคำกล่าวนี้ ยืนยันความคิดหรือความเชื่อของท่านได้ว่า ท่านคิดว่าการอบรมสั่งสอนเป็นสิ่งสำคัญ และขึ้นอยู่กับสถานที่และสิ่งที่ได้รับ การอบรม ซึ่งจะบดบอบละลายเลเยไม่ได้ ควรจะต้องได้รับการอบรมตามแบบอย่างของมนุษย์ด้วยกัน และสิ่งนี้เองที่ทำให้ท่านคิดว่า การที่ท่านได้รับการอบรมสั่งสอนจากมารดา นั้น เป็นสิ่งที่ประเสริฐสูงสุด เพราะจะเห็นว่า "ชีวิตานวัยเยาว์ของท่านเมื่อขาดบิดามีแต่มารดา เลี้ยงดูให้เติบโตมา ด้วยเหตุนี้ท่านจึงนับถือเทิดทูนมารดาของท่านยิ่งนัก บทกวีที่ท่านเขียนให้แก่มารดาของท่าน เมื่อคราวพระราชทานเพลิง ท่านอยู่ (มารดา) ใน พ.ศ. 2479 ซึ่งท่านเขียนออกมาจากใจจริงของท่าน"⁶⁰ ซึ่งบทประพันธ์ที่ท่านเขียนนั้นมีชื่อว่า "แม่จ๋า" อ่านแล้วมีความซาบซึ้งเป็นอย่างมาก และยังเป็นคำสอนใจลูกทั้งหลายให้ได้เห็นถึงความรัก ความห่วงใยที่แม่มีต่อลูก รวมทั้งสอนใจแม่ทุกคนให้รู้จักการปฏิบัติตัวต่อลูกด้วย ดังจะขอยกมากล่าว ดังต่อไปนี้

59 เรื่องเดียวกัน, หน้า 227-228.

60 สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, สดุดีบุคคลสำคัญ เล่ม 3 (กรุงเทพฯ: บริษัทประชาชนจำกัด, 2517), หน้า 96.

แม่จำแม่! ลูกแลไปทางไหน
 รักของแม่รักแท้ไม่แปรปรวน
 ตั้งแต่แรกปฏิสนธิ์จนสมภพ
 ฉวยพลังพลาดอาจพิการพาลมรณา
 คลอดจากครรภ์จวบวันลูกเติบโตใหญ่
 อดตาหลับอับอุตุแม่สู้อยอม
 อย่าว่าแต่อาหารแม่จะหวง
 รักของแม่ไม่แพ้รักใคร่ใคร
 แม่จำแม่! ลูกแน่นแค้นใจนัก
 ลูกสืบเชื้อเนือใจทั้งใจกาย
 ระหว่างครรภ์ท่านกล่าวเป็นคำขาน
 แม่คิดงามเห็นงามตามตำรา
 แม่มีใจผ่องใสบริสุทธิ์
 แม่มีคุณเพิ่มพูนคุณพิลึก
 แม่จำ! ลูกเกิดมาแม่อบรม
 ขึ้นน่านวลควรค่าเปลื้องราศี
 สุจริตมิตรแท้รัก 'แพร์เพล'
 มีขันติวิริยปฏิบัติ
 คุณสติตริตระนองรอบคอบ
 กตัญญูรู้บุญคุณคนนัก
 คุณเหล่านี้แม่มีวิธีหัด
 ด้วยคำหวานแม่สมานที่หัวใจ
 แม่มีคำสั่งสำคัญเลือกสรรราช
 คือกลัวแม่ไม่รักมักร้ายราน
 แม่จำ!
 แต่แม่มีวิธีตีใจ
 การเขี่ยนตีมีบ้างนับครั้งถ้วน
 แม่ระวังมิให้ลูกได้อาย

ล้วนเยื่อใยความรักประจักษ์ถ้วน
 เป็นรักล้วนธรรมชาติปราศมารยา
 แม่ประสบทุกข์ภัยใหญ่หนักหนา
 โบราณว่า "ศึกสตรี" มีมูลพร้อม
 แม่ต้องฝ่าอุ้มชูทะนุถนอม
 ยามอดอดอมลูกอ้อมแม่อ้อมใจ
 เสียดานทรวงแม่ยังยอมมาให้ดื่มได้
 ชีวิตก็ทำให้ได้ไม่เสียตาย
 ว่าแม่รักลูกอยู่ไม่รู้หาย
 พ่อแม่ถ้ายาให้ทุนหนุนเนื่องมา
 ว่ามารดาบันดาลาได้หนักหนา
 ก็อาจพาลูกงามไปตามนี้
 ใจลูกผูกผ่องเพียงแก้วผลึก
 ลูกรู้สีกานบุญคุณข้อนี้
 ฉลาดบ่มสมบุรณ์เพิ่มพูนศรี
 ได้แม่ดีลูกรอดปลอดภัย
 ไม่เกรงเรกรอกโรศกฟุ้งชาน
 บำเพ็ญงานเพื่อผู้อื่นราบรื่นรัก
 รู้ผิดชอบชั่วดีมีเกียรติศักดิ์
 แจ่มแจ้งประจักษ์หน้าที่มีวินัย
 ค่อยค่อยตัดตาให้บำเพ็ญเป็นนิสัย
 ให้ฝึกไปจนเคยเลขชานาญ
 ช่มหัวใจลูกคร่ำยามคือด่าน
 เพราะขุนเคืองรำคาญลูกขัดใจ
 ถึงแม่จะตีต่าลูกก็ได้
 คำน้อยแม่ก็ไม่พูดหยาบคาย
 เป็นเรื่องล้วนหลาบจ้านหนักหลาย
 กลัวกลับกลายเป็นด้านประจานตัว

ภาพร่ำพ้อหากมีแม่ที่รัก
 อานาจรักศักดิ์สิทธิ์กว่าฤทธิ์กลัว

คอยพิทักษ์ทุกขภัยไม่เกลือกกลัว
 แม่ทูนหัวของลูกปลุกรักเอย⁶¹

จากบทร้อยกรองข้างต้น จะเห็นว่า ท่านได้พยายามถ่ายทอดความรู้สึกของท่านที่มีต่อมารดา เกี่ยวกับการปฏิบัติตัวของมารดาที่มีต่อท่าน ทาาให้มองเห็นภาพของมารดาท่านอย่างชัดเจน ซึ่งสิ่งเหล่านี้ที่ท่านได้ถ่ายทอดลงในบทประพันธ์ดังกล่าว จึงเป็นสิ่งที่ทำให้เห็นถึงความรัก ความกตัญญูรู้คุณต่อมารดาท่าน และท่านได้ระลึกถึงและเทิดทูนไว้เหนือสิ่งอื่นใดอยู่เสมอ และจะเห็นได้จาก "คำอุทิศ" ที่ท่านเขียนให้กับมารดาว่า

หนังสืออันเป็นน้ำแรงของลูกนี้ ลูกอุทิศให้แก่แม่บังเกิดเกล้า แม่ผู้จากลูกไป
 แล้วแต่ตัว กรรมดีงามของแม่ยังประจำใจลูกอยู่ทุกเมื่อ แม่เคยห่วงลูกตลอด
 ชมวีรพันธุ์ของแม่เพียงไร ลูกจะวายระลึกถึงแม่ตลอดชีวิตชื่อ-อันแม่
 ใดอบรมไว้ให้ไม่ได้เพียงนั้น⁶²

จากสิ่งที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นว่าท่านได้รับการถ่ายทอดสิ่งต่าง ๆ จากมารดาด้วยการได้รับการอบรมสั่งสอน ประกอบกับพื้นฐานทางด้านครอบครัว ตั้งแต่บรรพบุรุษของท่าน อีกทั้งจิตสำนึกของตัวเอง จึงทำให้ท่านได้สิ่งต่าง ๆ ที่ได้รับไปใช้เป็นหลักในการดำเนินชีวิต ซึ่งทำให้ท่านประสบความสำเร็จในชีวิตครอบครัวและหน้าที่การงาน ดังจะได้กล่าวต่อไป

จะเห็นว่าความรู้สึกของท่านนั้น ได้ถูกถ่ายทอดลงในบทประพันธ์ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง "แม่จ๋า" และอื่น ๆ ซึ่งนอกเหนือจากการที่ท่านมีความผูกพันระลึกถึงคุณความดีของมารดาที่ด้ดูแลเอาใจใส่ชุบเลี้ยงท่านมาด้วยความยากลำบากแล้ว ท่านยังได้รับการอบรมสั่งสอนจากมารดา และจากการที่ท่านต้องดิ้นรนต่อสู้ชีวิตตั้งแต่เยาว์วัยนั้น ท่านได้เรียนรู้สิ่งต่าง ๆ มาตั้งแต่เล็กจนโต จนทำให้ท่านสามารถเข้าใจและมองเห็นถึงคุณค่าของการดำรงชีวิตว่า ควรดำรง

⁶¹เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "แม่จ๋า" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: องค์การตำของคุรุสภา, 2516), หน้า 1-3.

⁶²เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "คำอุทิศ" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, ไม่มีเลขหน้า.

ตอนอย่างไรให้คุณค่า ดังบทประพันธ์หลาย ๆ บทที่ท่านประพันธ์ขึ้นมา ดังจะขอยกบทประพันธ์ประเภทร้อยกรอง เรื่อง "ศิลป์แห่งการดำรงชีพ" มากล่าวเพื่อสะท้อนให้เห็นถึงสภาพการณ์จากการที่ท่านได้รับการปลุกฝังมานั้น ส่งผลต่อความเชื่อในเรื่องของหลักการดำรงชีวิต ที่ถูกถ่ายทอดออกมาถึงบทร้อยกรองต่อไปนี้

ศิลป์แห่งการพูดจา	อาจเอาช้อยอา	นุภาพพิบูลพูนเพ็ญ
ปากเป็นเอกท่านชานเช่น	ลิ้นทองเป็น	มิ่งขวัญกษัตริย์สอง
ศิลป์แห่งการร้อยกรอง	ถ้อยคำขยอ	ยกย่องกวีศรีศิลป์
ศิลป์แห่งนายศิลปิน	ย่อมนิยมยินดี	ยอมยกคุณค่าสารพัน
บรรดาศิลป์ทั้งนั้น	ไหนจะสำคัญ	เท่าทันศิลป์แห่งการ
ดำรงชีพเล่า? เราท่าน	ชั่วดีมีประมาณ	มากน้อยทั้งรอยให้เห็น
เป็นคุณเป็นโทษเช่นเป็น	เสี้ยนหนามลาเค็ญ	หรือเพ็ญพิธีสมภาร
เราอยากอายุยืนนาน	เกียรติศักดิ์อัครฐาน	เกษมสานดีเสพรศโรคผล
การที่เกิดมาเป็นคน	มีภัยพจญ	ร้ายโรคภัยร้ายนานา
ควรหรือม้วยมรณก่อนชรา?	พิทักษ์รักษา	ดีไว้ช่วยย่ำชนม์ยาว
จารู้สึกระเรื่องราว	แห่งโรคหรือคราว	เกิดโรครู้แก็และกัน
ใดควรถึงแพทย์ถึงพลัน	ไม่เพี้ยนผิดวัน	ใดควรทำไ้ไ้ดีทำ
คนยังมีโรงครอบงำ	ร่างกายกายำ	แต่เราไม่รู้จักมัน
ไหนจะไ้รู้เท่าทัน	เพื่อแก้หรือกัน	ถูกไ้ไ้ไม่ช้แต่เดา?
ขึ้นต่อขอติผีเินา	นานแต่มีเอา	ฐรรรกรโลกกาลิ
วันเดียวทำประโยชน์ยังดี	กว่าอยู่ร้อยปี	มิเป็นประโยชน์แก่ใคร
คนเก่งการทำงานชาญชัย	มีเกียรติเชื่อไ้	มีวัยเจริญอยู่สุศรี
ชีพเลิศเลิศเห็นเช่นนี้	แสวงการงานดี	มีประโยชน์แก่โลกโรคผล
ใจดีพลีส่านดีบ้านกมล	โลกเลอเปรอปรน	มนุษย์โลกเพื่อโลกควรแล
ชีพาคเป็นใบที่ียงแท้	ตั้งนี้ดีแน่	โลกแสี่ช่องล้นสรรเสริญ

ชีพเช่นนี้ไม่ช้า เผอิญ   ตั้งหน้าตาเนิน   จะเข้าแนวประสงค์จงใจ
เป็นทางที่อบรมได้   เรียกศิลปิน   การดำรงชีพรับเทอญ⁶³

จาก "ศิลป์แห่งการดำรงชีพ" ข้างต้นนี้ ท่านพยายามถ่ายทอดให้ทุกคนได้ประจักษ์ และเล็งเห็นความสำคัญในสิ่งเหล่านี้ เพื่อที่จะได้ปฏิบัติตนอย่างถูกต้องดีงามตามแนวคิดทางจริยธรรมที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ 3

นอกจากนั้นแล้ว จากประสบการณ์ชีวิตที่ผ่านมาในช่วงปฐมวัยประกอบกับการได้รับการปลูกฝังในสิ่งที่ดีจากมารดา จึงมีผลมาสู่ชีวิตครอบครัวของท่าน ซึ่งถึงแม้ว่าท่านจะมีบุตรที่เกิดจากภรรยาหลายคนก็ตาม (สมัยนั้นดูจะเป็นประเพณีนิยมที่ถูกต้องตามกฎหมายว่า ชุมนางน่าจะมีภรรยาได้หลายคนเพื่อประดับบารมี)* ท่านก็สามารถที่จะให้ความรัก ความเป็นธรรม ให้การอบรมสั่งสอนต่อบุตรธิดาทุกคนด้วยความเสมอภาค ดังที่บุตรสาวท่านคนหนึ่งได้กล่าวถึงท่านในหนังสืองานศพหม่อมม้วน เทพหัสดิน ณ อยุธยา ว่า "คุณพ่อได้กรุณาให้ความรักความเป็นธรรมตลอดจนให้การศึกษและการอบรมบ่มนิสัยแก่พวกเราลูกสาวไม่ผิดกับที่ท่านได้กรุณาแก่ลูกชายหรือลูกแม่อื่น ๆ ผลก็คือ ลูก ๆ ของท่านรักใคร่กลมเกลียวกันอย่างดีมาก"⁶⁴ และคุณปรีชา จิมจรมบุตรสาวอีกคนหนึ่งของท่านได้แต่งกลอนกล่าวถึงท่านว่า

สักวาเจ้าพระยาธรรมศักดิ์	บุรุษลักษณะกวีดีลกชนกษ่า
ท่านอบรมบ่มนิสัยบุตรธิดา	ให้รู้ค่าสามัคคีไมตรีรส
แม้มากแม่แต่ว่าพ่อ เป็นนักปราชญ์	ท่านสามารถชี้แจงแจ้งกำหนด
ว่าแม่แม่แน่แท้ต้องตามยศ	แต่ลูกหมดทั้งนั้น เหมือนกันเอยๆ
สักวาผลออกมาอย่างไรบ้าง	ลูกลูกต่างรักกันไม่หันเห
ยามมีภัยปรึกษาได้ไม่รวนเร	ผสมผสานช่วยจัดพิบัติดล

⁶³เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ศิลป์แห่งการดำรงชีพ" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ, หน้า 47-48.

*"แม่เจ้า" ใตย ลูกๆของแม่ ใน โคลงกลอนและความเรียงเรื่องต่าง ๆ ของครูเทพ, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กิตติวรรณ, 2525) หน้า 2. (ที่ระลึกงานประชุมเพลิงหม่อมม้วน เทพหัสดิน ณ อยุธยา ณ เมรุวัดตรีศกเทพ)

⁶⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 5.

ทั้งไม่เห็นแก่ตัวมัววามิส	สมานจิตกุศลสงเคราะห์ผล
อีกรู้ค่าการบุญคุณคน	บ้ำาเพ็ดตนมีศีลสัตย์ประหยัดเออย
สีกวาพอาหื้ออะไรนััน	าให้จิตมั่นหมั่นศึกษาวิชาสนอง
รู้ให้จริงทาได้จริงจึงสมบอง	อีกจะต้องเคารพเหตุเจตอารมณ
ไม่คิดหนีแม้เมื่อมีอุปสรรค	อดทนผลักรศกสลายหายจันขม
สติครอบยามกอบกิจจิตรระดม	ปัญญาผสมงานจึงตีมีผลเออย ⁶⁵

จากคำกล่าวของลูก ๆ ท่าน ก็เป็นเครื่องยืนยันได้ว่า ท่านเป็นผู้ตั้งตนอยู่ในหลักแห่งความยุติธรรมในการเลี้ยงดูลูก ๆ ท่านทุกคนอย่างเท่าเทียมกัน และให้คำสั่งสอนชี้แนะในสิ่งที่ถูกต้องดีงาม และเหมาะสมในการประพฤติปฏิบัติ ซึ่งท่านเองก็พยายามที่จะถ่ายทอดสิ่งเหล่านี้ไปยังบุคคลอื่นด้วย ทั้งนี้ผู้วิจัยคิดว่าการกระทำที่ท่านแสดงออกมาและพยายามปลูกฝังสิ่งดี ๆ ให้เกิดแก่ลูกท่านนั้น ก็เป็นเพราะว่าพื้นฐานทางครอบครัว โดยการอบรมสั่งสอนที่ท่านได้รับจากมารดาของท่านนั้น เป็นปัจจัยสำคัญที่นำไปสู่แนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรมให้เกิดขึ้นกับบุคคลในประเทศ

จะเห็นว่าจากการที่ท่านได้รับการอบรมเลี้ยงดูมานั้น ส่งผลต่อแนวคิดที่ท่านเห็นว่าการเลี้ยงดูเด็กในทางที่ถูกต้องเหมาะสมนั้น ก็ขึ้นอยู่กับผู้ใหญ่ เพราะเด็กจะดีได้ก็ด้วยการอบรมของผู้ใหญ่ จึงควรอบรมในทางที่ถูกต้องและเด็กจะเติบโตขึ้นเป็นเยาวชนที่ดีแทนเราได้นั้น เราควรเป็นแบบอย่างที่ดีด้วย ดังบทร้อยกรองตอนหนึ่งว่า

... ฟังตรงมองมากาให้	าจเป็น
าครผิดแน่แลเห็น	เด่นได้
อย่าเห็นดอกบัวเป็น	กงจักร
จักรจัดกลับสนองาให้	ท่านไร่เลิศผล

⁶⁵ปรียา ฉิมโฉม, "สรรเสริญครูเทพ" ใน นักกลอนบ่อนเฝ้าแห่, หม่อมเจ้าจันทร์จิรายุวัฒน์ รัชนี้ และคณะ (ผู้รวบรวม) (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2520), หน้า 205.

ยูวณาชอื่นผู้	แทนเราต่อไป
พิมพ์แบบผัดจักเขา	คำน้อย
อภิชาตบุตรเพราะ	พริ้งเพริศ เลิศดี
เชิดตระหนักน้ำหนักถ้อย	ที่ท้วงท้วงพอง 66

จากบทร้อยกรองข้างต้น เป็นที่ประจักษ์ได้ชัดว่าการอบรมเลี้ยงดูที่ท่านได้รับนั้นมีผลต่อแนวคิดท่านอย่างไร เพราะท่านเองได้รับการปลูกฝังอบรมสั่งสอนแต่ในสิ่งที่ดีงาม ฉะนั้นความคิดที่ปรากฏออกมาในผลงานย่อมถ่ายทอดจากความรู้สึของท่านอย่างแท้จริงและท่านก็เห็นประโยชน์ในข้อนี้เป็นอย่างมาก ซึ่งท่านเห็นว่าเยาวชนจะเติบโตเป็นพลเมืองที่ดีได้ก็ต้องอาศัยการอบรมสั่งสอน และแบบอย่างที่ดีงามที่ควรประพฤติปฏิบัติตามได้

นอกเหนือจากที่กล่าวไปแล้ว ท่านยังได้ให้เหตุผลถึงความกตัญญูและความเคารพและเชื่อฟังบิดามารดา ที่บุตรควรกระทำว่า

... เพราะบิดามารดาเป็นผู้มีอายุมากกว่าและมีความรู้มากกว่าบุตร บุตรย่อมเชื่อฟังชั้นหนึ่งแล้ว นอกนั้นยังมีความรักใคร่ผูกพันกันและความรู้สึกรับผิดชอบต่อกัน... เพราะบิดามารดาเป็นผู้มีอุปการแก่บุตรมาก และเป็นผู้เลี้ยงเป็นผู้พอกพูนบุตร... คือสั่งสอนบุตรให้รู้จักส่วนที่จะให้ถึงความเสื่อมความพินาศ และส่วนที่จะให้ถึงความสุขความเจริญเป็นต้น... 67

จะเห็นว่าท่านพยายามชี้ให้เห็นถึงความสำคัญของมารดา ที่บุตรทุกคนควรให้ความเชื่อฟังในคำสั่งสอน ดังที่ท่านได้กล่าวว่า "บทเรียนใดในโรงเรียนทั้งหมดที่ได้เรียนนั้นไม่มีอะไรจะมีราคาแพงกว่าบทเรียนที่ได้รับจากมารดา" 68

66 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "อย่ารังแกเด็ก" ใน วรรณกรรมสยาม, ประยูร ลิทธิพันธ์, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยาม, ม.ป.ป.), หน้า 419.

67 พระไพศาลศิลปศาสตร์ กับหลวงญาณวิจิตร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 6 (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.124), หน้า 11.

68 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, ธรรมจริยา เล่ม 4 (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.124), หน้า 55.

ทั้งนี้ท่านให้ข้อเสนอแนะเกี่ยวกับมารดาว่า มารดาควรจะเป็นผู้ที่มีความรู้รอบานหน้าที่
 ของตน ซึ่งท่านเปรียบเทียบมารดาเหมือนครูที่มีความรู้อย่างเดียวนั้นพอจำเป็นต้องฝึกหัดมาก่อน ดังคำ
 กล่าวของท่านที่ว่า

...ครูต้องเป็นผู้ได้ฝึกหัดมาในวิชาครูแล้วที่เราเรียกว่า ครูมีประกาศนียบัตร
 จะประหลาดอะไรเล่าที่มารดาจะต้องเป็นผู้ได้ฝึกหัดในหน้าที่ของตนมาแล้ว
 ท่านเองเดียวกับครู เพราะหน้าที่มารดาก็คือหน้าที่ครูของท่านนั่นเอง แต่วิธี
 สอนเป็นวิธีเลี้ยงและอบรมเป็นส่วนใหญ่มากกว่าวิธีให้วิชาโดยตรง วิธีสอนใน
 โรงเรียนสำหรับเด็กที่โตแล้วกลับกันไป เพราะการให้วิชาโดยตรงกลับเป็น
 ส่วนน้อย⁶⁹

นอกจากนั้น ท่านยังกล่าวถึงความสำคัญของบิดามารดาที่มีความสำคัญต่อประเทศชาติ
 อย่างมากว่า "ประเทศชาติจะมีพลเมืองดี ที่ทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองมาก ประเทศนั้นก็จะต้องมี
 ครอบครัวที่บิดามารดารู้จักกลมเกลียวบุตรมาก"⁷⁰

นอกจากความกตัญญูที่มีต่อบิดามารดาแล้ว ยังต้องมีความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์
 ซึ่งถือเป็นสิ่งสูงสุดที่ประชาชนชาวไทยต้องระลึกถึงอยู่เสมอ และเนื่องจากท่านได้รับ
 พระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าฯ จากพระองค์ท่านตั้งแต่ครั้งที่บิดาท่านนำถวายตัวต่อพระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือเมื่อครั้งที่พระองค์ท่านเสด็จสวรรคตซึ่งจากคำบอกเล่าของ
 อาจารย์ไฉไล เทพหัสดิน ณ อยุธยา บุตรสาวของท่านได้เล่าว่า

...ปีที่รัชกาลที่ 5 สวรรคต ฉันอายุ 7 ขวบ เมื่อรัชกาลที่ 4 ประชาชน
 ต้องกินหมกถวาย รัชกาลที่ 5 ก็ทรงห้ามไว้ว่าไม่ต้องกิน แต่ในฐานะที่พ่อ
 ดิฉันได้รับพระมหากรุณาธิคุณมากมาย เพราะว่าพ่อของพ่อดิฉันตายตั้งแต่พ่อ
 อายุ 6-7 ขวบ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำไปอยู่โรงเรียนพระตำหนัก

⁶⁹เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ประเทศฝรั่งเศสเริ่มสอนหน้าที่มารดาแล้ว,"
 วิทยากรย 24 (2467): 1157.

⁷⁰เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 6, หน้า 13.

สวนกุหลาบ นอกจากนั้นแล้วยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ หลายอย่างเป็นที่โปรดปรานมาตั้งแต่อายุน้อย ๆ ดังนั้น คุณพ่อจึงบอกให้ฉันไว้จุก รกนหัวสักครึ่งหนึ่ง ฉันก็ไว้จุกอายุ 7 ขวบ วัน สวรรคตนั้นเอง...⁷¹

จากคำบอกเล่าของอาจารย์ไฉไล แสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดีที่ท่านมีต่อองค์พระมหากษัตริย์ และเนื่องจากท่านได้รับพระมหากรุณาธิคุณมาโดยตลอด จึงทำให้ท่านมีความตั้งใจจริงที่จะทำประโยชน์เพื่อประเทศชาติ โดยการปฏิบัติหน้าที่ราชการด้วยดีมาตลอด รวมทั้งความประพฤติที่ดีงาม สืบสมมาจากกาได้รับการอบรมและเห็นแบบอย่างจากมารดา จึงทำให้ท่านได้รับการยกย่องถึงคุณงามความดี จึงขอน้อมกล่าววาทะนี้

...เมื่อระลึกถึงราชการต่าง ๆ ที่พระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้รับสนองพระเดชพระคุณมาทั้งปวงนี้แล้ว ก็เป็นพยานให้เห็นปรากฏชัดว่า พระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นผู้มีความรอบรู้ในวิทยาการ และชำนาญในการจัดการศึกษาอย่างลึกซึ้งกว้างขวาง มีสติปัญญาวิจรรณญาณอย่างสุขุมประกอบด้วยความอุตสาหะพิริยภาพเป็นอย่างยิ่ง มีความสามารถในราชกิจจานุกิจ กระทำ ความชอบไว้ในราชการเป็นอันมาก ทั้งเป็นผู้ที่ตั้งอยู่ในธรรมสุจริตมีอัธยาศัย มั่นคงเยือกเย็น เป็นผู้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงคุ้นเคยมาช้านาน ทรงมั่นพระราชหฤทัยในความจงรักภักดีในส่วนพระองค์ และตั้งใจดีต่อราชการอยู่เป็นนิตย์ ตั้งใจปฏิบัติราชกิจน้อยใหญ่ต้องตามพระบรมราชบาย เป็นอันดี มีความรอบอ้อมอารีแก่บรรดาเพื่อนข้าราชการและชนเป็นอันมาก ตั้งตนไว้ในฐานะอันสมควรแก่เกียรติยศฐานันดรศักดิ์ที่ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยง แต่งตั้งไว้ ในเวลานี้ก็ได้รับราชการในหน้าที่เสนาบดีอันมีตำแหน่งสูงสุดแล้ว สมควรจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกย่องให้มีเกียรติยศสูงขึ้น...⁷²

⁷¹"บทสนทนากับอาจารย์ไฉไล เทพหัสดิน ณ อยุธยา" ใน 60 ปีสตรีจุลนาถ (กรุงเทพฯ: ศรีสยามการพิมพ์, 2529), หน้า 47.

⁷²จุนวิรุณห์จรรยา, ใน ประวัติศิครุ, หน้า 35-36.

จากคำกล่าวยกย่องคุณความดีของท่านเป็นสิ่งที่ยืนยันได้ว่าเป็นเพราะผลจากการอบรมเลี้ยงดูมาด้วยดีตลอด จึงทำให้ท่านดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมอย่างมีประโยชน์ โดยการทำตนให้เป็นประโยชน์ต่อสังคมและประเทศชาติ ด้วยการปฏิบัติหน้าที่ราชการด้วยความอุตสาหวิริยะโดยใช้ความรู้ความสามารถประกอบกับความคิดอย่างสุขุมรอบคอบ ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่ราชการด้วยดีเสมอมา ปฏิบัติตนด้วยความรอบอ้อมอารีแก่บรรดาเพื่อนข้าราชการและวางตนอย่างเหมาะสมซึ่งจากคุณสมบัติในตัวท่านที่ได้กล่าวมานี้ จึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลต่อแนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรมให้เกิดแก่บุคคลในชาติ เพื่อจะช่วยกันพัฒนาชาติบ้านเมืองให้เจริญก้าวหน้าตามความประสงค์ที่ท่านต้องการ ดังปรากฏให้เห็นในผลงานด้านต่าง ๆ ของท่านที่จะกล่าวต่อไป

1.2 การศึกษา

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้เริ่มเข้าเรียนที่โรงเรียนวัดบพิตรพิมุข แล้วย้ายไปเรียนต่อที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ท่านสอบไล่ได้ประกาศนียบัตรครูจากโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์เป็นที่หนึ่งอันดับแรก ได้ออกรับราชการเป็นนักเรียนสอนในโรงเรียนตัวอย่าง สองปีต่อมามีท่านได้รับหน้าที่ใหม่ เป็นครูผู้ช่วยอาจารย์ใหญ่โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ ต่อมากระทรวงธรรมการได้คัดเลือกส่งท่านออกไปศึกษาวิชาครูเพิ่มเติม ณ ประเทศอังกฤษ แล้วกลับมารับราชการในตำแหน่งครูผู้สอนวิชาครูในโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์⁷³

ความเป็นครูของท่านได้ซึมซาบมาตั้งแต่เด็ก เพราะเมื่อเป็นเด็กท่านได้เป็นครูของน้องเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ให้แก่น้อง และเมื่อเริ่มรับราชการก็เริ่มต้นที่กระทรวงศึกษาธิการจากการเป็นนักเรียนสอนในโรงเรียนตัวอย่าง⁷⁴ จากข้อความตอนหนึ่งในประกาศพระบรมราชโองการแต่งตั้งเจ้าพระยา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสามารถ ความอุตสาหะในการศึกษาของท่านมาโดยตลอด มีความว่า

⁷³จันทร์ ชุ่มเมืองปัก, "เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (นายสนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา)" ใน ครูไทย 200 ปี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2525), หน้า 71.

⁷⁴ชลธิรา สัตยาวัฒนา, ครูเทพ, หน้า 9.

...พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ ฯลฯ พระมงกุฎเกล้า-
เจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก
ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ภายหลังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้รับราชการสนองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้าฟ้ามหา-
วชิรมหิศ พระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นผู้มีฉันทพิริยอุตสาหะในการศึกษา วิชา
อักษรศาสตร์แต่เยาว์มา ได้เข้าศึกษาวิชาครูเป็นนักเรียนสอนคนแรก ครั้น
พุทธศักราช 2437 กรมศึกษาธิการได้เปิดโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ขึ้น พระยา
ธรรมศักดิ์มนตรี ได้เข้าเป็นนักเรียนอาจารย์ และเป็นคนแรกที่ได้รับประกาศ-
นียบัตรครูของกรมศึกษาธิการ เมื่อครั้งกรมศึกษาธิการจะเริ่มเปลี่ยนแปลง
วิธีสอนในโรงเรียนให้ต้องตามกาลสมัย คือสอนนักเรียนพร้อม ๆ กันเป็น
ชั้น ๆ กระทรวงธรรมการเห็นว่าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นผู้มีความรู้สามารถ
ในเชิงวิชาครูและวิธีสอน จึงให้บรรดาคูรโรงเรียนหลวงในกรุงเทพฯ มาฟัง
ปาฐกถาว่าด้วยวิชาครูและวิธีสอน ที่วิทยาทานสถาน และเลือกพระยา
ธรรมศักดิ์มนตรีเป็นผู้แสดงจนตลอดวิชา พระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นผู้แสดง
อรรถาธิบายและความสามารถยังประโยชน์ให้เกิดแก่ครู อาจารย์ เหล่านั้นเป็น
อันมาก แม้ในเวลานั้นมีผู้ที่เป็นอาจารย์ของพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเองอยู่
หลายคนก็ดี ก็ได้รับความชื่นใจของพระยาธรรมศักดิ์มนตรีโดยเคารพ... 75

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความรู้ความสามารถในการศึกษาของท่านและจาก
การที่ท่านศึกษาวิชาครูมาโดยตลอด รวมทั้งจิตวิญญาณของความเป็นครูจึงเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีผลต่อ
แนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรมให้เกิดแก่ผู้อื่น และการที่ท่านได้รับประสบการณ์จากการศึกษาดัง
กล่าวข้างต้น ย่อมทำให้ท่านได้รู้และเข้าใจถึงคุณค่าและประโยชน์ของการศึกษานั้น
มาใช่เป็นเพียงการเรียนรู้หนังสือเท่านั้น แต่การศึกษาจะสามารถช่วยกล่อมเกลาจิตใจให้เด็กได้
มีความรู้ความคิดสามารถนำไปเป็นเครื่องมือสำหรับหาเลี้ยงชีพต่อไป ดังความตอนหนึ่งว่า

75 ละเอียด ศรีสุคนธ์, ชีวประวัติบุคคลตัวอย่างของไทย, หน้า 499-500.

...อันว่าการศึกษา^๕นั้น, หาซึ่งการสอนแต่หนังสืออย่างเดียวตามที่ว่าเท่านั้นไม่,
 ย่อมกินความกว้างขวาง, คือเป็นการอบรมเด็กให้สมควรเป็นผู้ที่จะเป็นประโยชน์
 ตามอัธยาของตน, มีการรู้หนังสือซึ่งเป็นเครื่องจดจำ และเป็นทางที่จะรู้จักการ
 ได้ทั่ว ๆ ไป... 76

ท่านเชื่อว่าการศึกษาเป็นส่วนหนึ่งที่จะทำให้คนรู้จักหน้าที่ของตนเอง มีความคิดที่กว้าง
 ขวางเป็นประโยชน์ต่อชาติบ้านเมือง ซึ่งทุกคนควรรู้ความเพียรพยายามในการศึกษาเล่าเรียน
 ดังความตอนหนึ่งว่า

อนึ่งเมื่ออายุยังอยู่ในประณมวัย การหมั่นศึกษาก็เป็นความเพียรอันหนึ่งเพราะ
 เป็นโอกาสให้กระทำกิจซึ่งเป็นหน้าที่ของตน ที่จะต้องกระทำให้ได้ดีไปภาย
 หน้า ชาวเราที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์นี้ก็เป็นลาภอันอย่างยิ่งแล้ว จึงเราจำเป็นต้อง
 ที่จะกระทำตัวเราให้ดี ประพฤติให้ถูกต้องกับคลองธรรมจริยา ให้เป็นผู้มี
 ประโยชน์แก่โลกย์และแก่ชาติของเรา มิให้เสียที่ที่ได้เกิดมาเป็นชาติไทยนับถือ
 พระพุทธศาสนา⁷⁷

ท่านเห็นคุณค่าของการศึกษาว่า การศึกษาจะช่วยพัฒนาคนทั้งในด้านความรู้และอบรม
 บ่มนิสัยให้เป็นคนดีได้ ดังนั้นท่านจึงได้ให้ความเห็นไว้ในท้ายบทร้อยกรอง เรื่อง "ทหารเอก
 สยามสู่เศรษฐีสงคราม" ว่า "เด็กในสยามจำต้องศึกษาอบรมให้เป็นพลเมืองดีของสยามจะเป็น
 อย่างอื่นหาควรไม่"⁷⁸ ดังบทร้อยกรองที่ว่า

⁷⁶กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.2/168 เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง
 พระราชบัญญัติประถมศึกษา.

⁷⁷เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5 (พระนคร:
 โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ.124), หน้า 79.

⁷⁸เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ทหารเอกสยามสู่เศรษฐีสงคราม" ใน โคลงกลอน
 ของ 'ครูเทพ' เล่ม 1 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2515), หน้า 130. (เชิงอรอด
 ท้ายเรื่อง)

...เพื่อเร่งแผนรัฐอบรม ให้เกิดขึ้น
ศึกษาเป็นนครสยาม... 79

ท่านยังเห็นว่า การศึกษาจะช่วยพัฒนาคนให้ทันต่อวิทยาการที่เจริญก้าวหน้า เนื่องจาก
ความเจริญแห่งอารยธรรมทางยุโรปได้กำลังแผ่ไปทั่วทุกหนทุกแห่ง ท่านจึงมีความเห็นว่า

...พวกเราต้องเล่าเรียน   เพ็งพากเพียรพระหระเหิน
อาวุธแบบใหม่เกิน   กำลังเราเข้าตาจน
วิทยาพายุโรป   เที่ยวเอื้อมรอบทุกแห่งหน... 80

ท่านมีความคิดเห็นในเรื่องของการศึกษาว่าจะช่วยปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของคนได้ดังที่
ท่านได้อธิบายว่า "ภาวะของประเทศเปลี่ยนได้เร็วกว่าความรู้และนิสัยของคน ดังเห็นได้ใน
สยามทุกวันนี้ แต่ความรู้และนิสัยของคนก็อาจเปลี่ยนตามสมัยได้เหมือนกันดังเห็นได้ในชาวสยาม
ชั้นสูงกับชั้นรองลงมา คนไทยจึงมีหวังในการศึกษาว่าจะช่วยได้มากกว่าอะไรทั้งหมด"⁸¹ จะ
เห็นว่าท่านมีความเชื่อในเรื่องของการศึกษาว่า เป็นสิ่งสำคัญที่สามารถจะช่วยแก้สถานการณ์ของ
บ้านเมืองให้ดีขึ้นได้ด้วยการทำให้ทุกคนเร่งฝึกฝนและศึกษาหาความรู้ ดังบทร้อยกรองที่ว่า

...หทัยไทยสมัยนี้   ฤเหล็กสี่ ฅ เบื้องบรรพ์
สยามเปลี่ยนสยามพลัน   ผละทิ้งราษฎร์ ฅ เบื้องหลัง... 82

79 เรื่องเดียวกัน, หน้า 130.

80 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "อารยธรรม" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ'
เล่ม 1, หน้า 161.

81 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ฐานะของไทย" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ'
เล่ม 1, หน้า 173. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

82 เรื่องเดียวกัน.

จากสิ่งที่กล่าวมาแล้วข้างต้นนี้แสดงให้เห็นว่า ประสพการณ์จากการศึกษาที่ท่านได้รับมานั้นทำให้ท่านสามารถมองสภาพการณ์ได้แจ่มชัดว่า การที่จะฝึกฝนพลเมืองให้เป็นคนดีสามารถอยู่ในสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปได้ นั้น จำเป็นต้องให้การศึกษานี้ที่ถูกต้องและเหมาะสมซึ่งการศึกษาที่เหมาะสมสำหรับประเทศไทยตามแนวคิดของท่านนั้น จะต้องประกอบด้วยความมุ่งหมายในหลาย ๆ ด้านด้วยกัน ดังจะขอยกมากล่าวเพื่อแสดงให้เห็นถึงสภาพการณ์ที่มีผลต่อแนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรม ดังนี้

(1) ความมุ่งหมายทางอาชีพ ที่คนเราทุกคนเกิดมาแล้วต้องมีหน้าที่ทำงานอย่างใดอย่างหนึ่ง หน้าที่นั้นเองเป็นอาชีพด้วย ถ้าการศึกษาให้บุตรสามารถในการทำงานของบิดาได้ดียิ่งขึ้นกว่าบิดา ความมุ่งหมายในทางนี้ก็จะเป็นอันได้ผลสำคัญทีเดียว... 86

ตามความคิดเห็นของท่านนั้น ท่านเห็นว่าการศึกษาคือช่วยให้ทุกคนได้รู้จักหน้าที่ที่ตนพึงกระทำก็คือการทำงานหาเลี้ยงชีพ เพราะทุกคนจะเรียนหนังสืออย่างเดียวไปจนตลอดชีวิตไม่ได้แต่จะต้องมีอาชีพเป็นหลักสำหรับการดำรงชีวิต ดังที่ท่านได้กล่าวอธิบายไว้ในหนังสือธรรมจริยาว่า "... เหตุฉะนั้นคนในโลกเมื่อได้เรียนหนังสือรู้พอใช้ได้บ้างแล้วจึงต้องเลือกเรียนวิชาใด ๆ เบนบางอย่างสำหรับเป็นเครื่องหาเลี้ยงชีพต่อไป..." 87

ท่านจึงเห็นความสำคัญของการศึกษาวิชาชีพ เพื่อให้ทุกคนได้เลือกเรียนตามความประสงค์และความถนัดในแต่ละคน ดังนั้นจะเห็นได้ว่าท่านพยายามที่จะให้เกิดวิสามันต์ศึกษาขึ้นในโรงเรียน ดังที่ท่านได้ให้คำชี้แจงต่อที่ประชุมอุปราชและสมุหเทศาภิบาล เมื่อวันที่ 24 ธันวาคม 2462 ซึ่งขณะนั้นท่านดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ มีความตอนหนึ่งว่า

86 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปาฐกถาเรื่อง ความมุ่งหมายแห่งการศึกษาสำหรับชาติของสยาม" ใน ทำไมเราจึงต้องเรียนภาษาต่างประเทศ (และเรื่องอื่น ๆ), (ม.ป.ท., 2464), หน้า 24.

87 พระไพศาลศิลปศาสตร์, ธรรมจริยา เล่ม 4, หน้า 40.

...การศึกษาสำหรับชาติที่จะให้ราษฎรได้เรียนทั่วหน้าตามควรแก่อัตตภาพ
จะมีแต่ฝ่ายสามัญศึกษาอย่างเดียวไม่ได้ ต้องมีวิสามัญศึกษาสอนวิชาการกรรม
หัตถกรรม และพาณิชยกรรมด้วย ใครเกิดมาควรจะทำอะไรจะได้ไปทำสิ่งนั้น...
วิสามัญศึกษาขั้นต่ำต้องอาศัยมีการศึกษาแพร่หลาย หรือมีการเกณฑ์ศึกษา คน
ที่มีอัตตภาพควรแก่โรงเรียนชั้นนี้จะได้มาเข้าเรียนตามควร ไม่พละ่านอยู่นอก
โรงเรียน หรือไม่หลงผิดไปเรียนหนังสือจนเกินควรแก่อัตตภาพของตนไป... 88

จะเห็นว่าท่านได้พยายามอย่างยิ่งที่จะให้การศึกษาวิชาชีพนั่นชั้นประถมศึกษา บรรลุผล
สำเร็จตามเป้าหมาย ท่านพยายามชี้แจงถึงความสำคัญของวิสามัญศึกษา และข้อเสียของการ
ไม่จัดวิสามัญศึกษาขึ้นในโรงเรียน เพราะท่านเห็นว่าการศึกษาในวิชาชีพนั่นจะช่วยให้ทุกคนได้
มีอาชีพในการดำรงชีวิตของตนได้ ซึ่งทุกคนจะต้องเลือกอาชีพที่เหมาะสมกับสถานภาพของตนเอง
โดยไม่หลงผิดที่จะเรียนหนังสือจนเกินกำลังความสามารถของตน

(2) ความมุ่งหมายทางวิชาปลูกสติปัญญา ในสมัยนี้การศึกษาเป็นสิ่งจำเป็น
สำหรับคนทั่วหน้าทั้งหญิงและชาย ที่จะหัดคนให้เป็นนักปราชญ์ราชบัณฑิตไปหมด
นั้นไม่ได้ ต้องบากทางให้คนทุกคนได้ศึกษาเพียงสมควรแก่อัตตภาพ เพื่อให้ประเทศ
ทั้งประเทศเจริญขึ้น คนทุกคนเรียนพอควรแก่อัตตภาพ แล้วแสวงหาความรู้ในกิจการ
ของตนต่อไป... การมุ่งให้แต่วิชาปลูกปัญญาสำหรับให้คนเป็นนักปราชญ์ราชบัณฑิต
ถ้าถือเป็นข้อใหญ่ย่อมชวนให้ละลายวิชาฝ่ายอาชีพ การศึกษาเช่นนี้ไม่ใช่ว่าทางที่
จะให้ชาติแข่งขันกับชาติอื่นได้ ในสมัยซึ่งการค้าขายติดต่อกำลังเจริญเช่นสมัย
ปัจจุบันนี้... วิชาอาชีพกับวิชาปลูกสติปัญญาจึงเป็นของคู่กันที่จำต้องอาศัยกันและ
กัน... ทั้งสองอย่างนี้รวมเข้าด้วยกันจึงได้หลักแห่ง "การศึกษาสำหรับชาติ"... 89

88 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "รายงานการประชุมอุปราชและสมุหเทศาภิบาล,"
วิทยากรย 22 (2464-2465): 326-327.

89 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปาฐกถาเรื่อง ความมุ่งหมายแห่งการศึกษาสำหรับ
ชาติของสยาม" ใน ทำไมเราจึงต้องเรียนภาษาต่างประเทศ (และเรื่องอื่น ๆ), หน้า 27-28.

ตามแนวคิดของท่านนั้น ก็คือการทำให้ทุกคนได้เรียนรู้หนังสือเพื่อเป็นฐานในการที่จะนำไปเป็นแนวทางในการเลือกอาชีพที่เหมาะสมของแต่ละคน ซึ่งท่านเห็นว่าคนทุกคนย่อมจะมีความแตกต่างกันในด้านความสามารถ ดังนั้นทุกคนจึงควรเรียนแต่พอกำลังความสามารถของตนเพื่อเป็นช่องทางการเลือกประกอบอาชีพ ซึ่งก็แล้วแต่บุคคลใดจะประกอบอาชีพใด ท่านจึงเห็นว่าวิชาลูกศตวรรษที่ 21 นั้นจะต้องควบคู่กันไปกับวิชาอาชีพ เพราะจะทำให้ประเทศชาติอยู่รอดได้ด้วยกำลังของประชาชนที่จะเลือกเดินไปในอาชีพที่ตนเองถนัด และมีความสามารถตรงกับความมุ่งหมายของตนเอง ทั้งนี้ท่านได้กล่าวถึงประโยชน์ของการศึกษาและโทษของการไม่รับศึกษาเล่าเรียนว่า

... เราจะต้องเป็นผู้มีความรู้ เพราะฉะนั้นจึงจะต้องอุส่าห์เล่าเรียนเสีย แต่เมื่อยังยอมเขย่าวอยู่ เมื่อโตขึ้นจะไม่มีเวลาเรียนเพราะจะมีกั่วงานการทํามาหากินเลี้ยงชีพเสีย ผู้ที่มีได้เล่าเรียนมาแต่เล็ก หรือเรียนแต่เกียจคร้านเหลวไหลเสีย เมื่อโตขึ้นย่อมรู้สำนึกตน คิดเสียตายเวลาที่ตนได้ทิ้งเสียเปล่า แต่เมื่อมาารู้สึกถึงคุณของการเล่าเรียนดังนี้สิ เวลาล่วงเลยไปเสียแล้ว จะกลับตัวให้เป็นเด็กกลองอีกไม่ได้ จำเป็นต้องเป็นคนร่ง และประกอบกิจอย่างต่ำไปจนตลอดชาติ นี่แหละชาวเราที่ยังอยู่ในเวลาเล่าเรียน จงจำไว้เป็นตัวอย่ากรีบชวนชววยเรียนเสียให้สำเร็จก่อนที่จะต้องสละออกทํามาหากิน อย่าให้ต้องรู้สึกเสียตายในภายหน้าว่าเมื่อเล็ก ๆ เราชั่ว ละทิ้งเวลาให้หมดเปลืองไปเสียเปล่า จนโตขึ้นต้องรับความทุกข์⁹⁰

จากความข้างต้นที่ยกมานี้ ท่านได้อธิบายให้เห็นถึงคุณค่าของการศึกษาหาความรู้ตั้งแต่ยังเยาว์ เพื่อกาลภายหน้าสำหรับชีวิตที่มั่นคง เพราะเวลาเป็นสิ่งที่ไม่สามารถเรียกกลับคืนมาได้ ดังนั้นเราทุกคนจึงควรเร่งชวนชววยศึกษาหาความรู้เพื่อเป็นพื้นฐานในการนำไปประกอบกิจการงาน ซึ่งการศึกษาจะให้ประโยชน์แก่เรามากมาย

ท่านมีความเชื่อว่า การศึกษามีทั้งประโยชน์และคุณค่า ที่จะก่อให้เกิดความสำเร็จแห่งตนไปจนถึงประเทศชาติด้วย ทั้งนี้ประโยชน์ของการศึกษาจะช่วยเป็นช่องทางหรือแนวทางนำไป

⁹⁰พระไพศาลศิลปศาสตร์, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5, หน้า 79-80.

สู่เป้าหมายแห่งชีวิตในเรื่องของการประกอบอาชีพการงาน และการดำรงชีวิตอยู่ในสังคม ซึ่ง การศึกษานั้นจะเป็นสิ่งที่ช่วยชีวิตเป็นเกียรติแก่ตน ซึ่งเปรียบเหมือนทรัพย์ที่ติดตัวเราไปตลอด ชีวิต และจากแนวคิดนี้เองประกอบกับสภาพการณ์ของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป จึงทำให้ท่านเห็นว่า คนทุกคนควรได้รับการศึกษากันอย่างทั่วถึง เพื่อจะได้เป็นพลเมืองที่มีคุณภาพของประเทศชาติ ดัง ความสำคัญตอนหนึ่งที่ท่านกล่าวว่า

...คนทุกคนก็ได้เรียนตามควรแก่อัตตภาพ การศึกษาสำหรับชาติจึงชื่อว่าได้ เขยิบความรู้แห่งชาติให้สูงขึ้นพร้อมกัน ทั้งหมดนี้เองคือกำลังของชาติ การ จัดการศึกษาจะเพาะสำหรับหมู่คณะ ถึงจะจัดให้สูงสุดเพียงใด ก็ไม่ใช่กำลัง อันแท้จริงของชาติ บรรานิง กวีผู้ขึ้นชื่อได้กล่าวไว้ว่า "อย่าเพียรสร้างแต่ ยักษ์และเทวดาเลย จงพยายามยกคนทั้งชาติให้สูงขึ้นพร้อมกันเถิด" อันนี้ เป็นคติสำหรับการศึกษานี้ ซึ่งต้องผันแปรไปเป็นการศึกษาสำหรับชาติ (National Education)"...เห็นได้แล้วว่าการศึกษาสำหรับประเทศ สยามยังล่าช้าอยู่มาก จำต้องรีบรัดจัดการศึกษาให้เทียบส่วนพอสมควรกับ นานาประเทศที่เจริญ การรีบร้อนไปเป็นคิดแน่ และจะให้ผลเป็นการเสีย หายในภายหน้า ทั้งจะเป็นสิ่งหนึ่งซึ่งยุคหน้าจะโทษยุคนี้ว่าปล่อยปละละเลยไว้ ... จำจะต้องรีบจัดให้แพร่หลาย และจะจัดด้วยมือเปล่าหรือด้วยวิธีใด ๆ ดัง ที่บางมณฑลได้ต่างทำอยู่แล้ว ก็ยังมุ่งความสำเร็จอันแน่นอนที่เดียวไม่ได้ เว้น แต่จะได้มีพระราชบัญญัติเป็นบรรทัดฐานขึ้น... 91

ท่านจะเห็นว่าทุกคนได้เรียนตามควรแก่อัตตภาพ นั่นก็คือทุกคนจะต้องประมาณตนว่ามี ความสามารถแค่ไหน ซึ่งท่านไม่เห็นด้วยกับการที่จะจัดการศึกษาเฉพาะกลุ่มคนเท่านั้น แต่ท่าน เห็นว่าควรให้การศึกษาแก่ทุก ๆ คนทั่วหน้ากัน ดังที่ท่านได้ยกคำกล่าวของกวีผู้หนึ่งมากกล่าวว่า "อย่าเพียรสร้างแต่ยักษ์และเทวดาเลย จงพยายามยกคนทั้งชาติให้สูงขึ้น" ท่านเห็นว่าเป็นคติที่ ควรนำมาใช้กับสภาพการณ์ในขณะนี้ ที่จะต้องให้ทุกคนได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึง เพื่อสามารถที่

91 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "รายงานการประชุมอุปราชาและสมุหเทศาภิบาล,"
 วิทยาจารย์ 22 (2464-2465): 327, 332, 336.

จะสู้กับต่างประเทศได้ ด้วยว่าในประเทศของเรามีประชาชนที่รู้หนังสือเป็นพื้นฐานที่จะแข่งขันกับประเทศเพื่อนบ้านได้ ดังนั้นท่านจึงเห็นว่าควรที่จะประกาศใช้ เป็นพระราชบัญญัติ เพื่อเป็นบรรทัดฐานที่ทำให้ทุกคนได้เรียนทั่วกัน

ศึกษาแผนเท่านั้น	ใครสมัคร ก็เรียน
คนหยิบมือเดียวจัก	รอบรู้
คนหมู่มากจึงมัก	งมรัง
แผนใหม่ให้เด็กผู้	เกิดได้ศึกษา ทั่วแล... 92

ทั้งนี้การศึกษาแต่เดิมมุ่งเฉพาะบุคคลบางกลุ่มเท่านั้น จึงทำให้ประชาชนที่เหลืออีกเป็นจำนวนมาก ไม่ได้รับการศึกษา จึงทำให้ขาดความเสมอภาคกัน ซึ่งท่านไม่เห็นด้วยกับแผนการศึกษาแบบเดิม ท่านเห็นว่าประชาชนควรมีสติ เสรีภาพเสมอภาคกัน ดังนั้นทุกคนจึงควรได้รับการศึกษาขั้นพื้นฐานที่เหมาะสมและสุดแท้แต่ความสามารถของแต่ละคนที่จะศึกษาได้ ตามที่ท่านเห็นว่า

ตามบัญญัติฐานะทั้ง	ความเพียร
เพียงเขตเกณฑ์ก็เรียน	เปล่าได้... 93

ท่านได้อธิบายไว้ว่า "ของเราตั้งต้นก็เกณฑ์ให้เรียนเพียงจบประถมก่อน ต่อไปสำหรับเขยิบขั้นเกณฑ์ให้สูงขึ้นไปอีกตามสมควรแก่เวลา โรงเรียนประชาบาลที่ตั้งขึ้นโดยพระราชบัญญัติที่เกณฑ์ให้ศึกษานี้ ต้องไม่เก็บค่าเล่าเรียนทั้งนั้น เพื่อให้ศึกษาส่วนที่บังคับว่าต้องเรียน เป็นศึกษาที่เรียนได้เปล่า Free Education"⁹⁴ ซึ่งงานการศึกษาที่ให้เปล่านี้ จะเป็นการศึกษาระดับประถมซึ่งเป็นขั้นพื้นฐานเพื่อทุกคนจะมีความรู้เป็นพื้นฐานอันที่จะเลือกการศึกษานขั้นต่อไป ทั้งนี้

⁹² เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ขุมทรัพย์ 4" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 177.

⁹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 177.

⁹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 177. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

ท่านสนับสนุนที่จะยกคนในชาติให้มีความรู้ทัดเทียมกันและต่อจากนั้นถ้าคนใดมีกำลังสติปัญญา กำลังทรัพย์ และมีความเพียรพยายามที่จะศึกษาต่อไปให้สูงขึ้นกว่านี้ ก็สามารรถที่จะเรียนได้ไปจนจบชั้นอุดมศึกษา ดังบทร้อยกรองที่ว่า

อุดมศึกษาชื่อชั้น	มหาวิท-ยาลัย
เป็นแหล่งที่สิ่งสถิต	ทั่วทั้ง
ศิลปวิทยาประสิทธิ์	อักษรศาสตร์
ดูจประทีปทองตั้ง	สว่างจ้าแจ่มหา... 95

อย่างไรก็ตามท่านมีความเห็นว่า การศึกษาในชั้นสูงขึ้นไปถึงระดับอุดมศึกษา หรือชั้นมหาวิทยาลัยนั้น จะช่วยให้เกิดความรู้เท่าทันกับธรรมชาติ สามารถที่จะนำสภาพธรรมหรือธรรมชาติทั้งหลายมาประกอบเป็นทางปฏิบัติเป็นเครื่องกินเครื่องใช้ให้เป็นประโยชน์แก่โลกมนุษย์ ดังปรากฏอยู่แล้วทุกวันนี้ด้วยการศึกษาธรรมศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ศิลปศาสตร์ และอักษรศาสตร์⁹⁵ ซึ่งศาสตร์ต่าง ๆ ที่ท่านได้กล่าวมานั้น เป็นสิ่งที่จะช่วยพัฒนาความรู้ความคิด สติปัญญาของคนให้เท่าทันกับธรรม และจะนำธรรมชาติมาประยุกต์ใช้ในชีวิตรประจำวัน ซึ่งโลกปัจจุบันนี้จำเป็นต้องอาศัยศาสตร์เหล่านี้ มาเป็นตัวช่วยสนับสนุนความคิดของมนุษย์ให้รู้จักปฏิบัติปรับเปลี่ยนสิ่งต่าง ๆ ให้ทันสมัยรับกับโลกภายนอกที่กำลังเจริญรุดหน้า ดังที่ท่านกล่าวว่า

...ยืนยาวอาณาอยู่เลี้ยง	โลกมนุษย์
เผยแผ่ภาวะสุด	เพียงรู้
แดนเกิดประเสริฐสุด	มหาวิท-ยาลัย
จากร่อกอบกู้	เที่ยงแท้กัณงม-งายเทอญ... 96

ซึ่งท่านเห็นว่าความรู้จะเป็นเครื่องมือสำหรับการหล่อเลี้ยงชีวิตคนให้สามารถอยู่ในโลกนี้ได้ตลอดไป ทั้งนี้ท่านเชื่อว่าปัญญาความคิดของมนุษย์นั้น จะเป็นกำลังสำคัญที่จะทำให้นักมนุษย์ได้ยกความเป็น

95 เรื่องเดียวกัน, หน้า 182-183.

96 เรื่องเดียวกัน, หน้า 183.

อยู่ของมนุษย์ให้สูงขึ้นได้ ก็โดยอาศัยการศึกษาที่จะทำให้เกิดความรู้ความคิดขึ้นมา และความรู้ ความคิดนั้นจะมาพัฒนาสติปัญญาของมนุษย์

ดังนั้นความมุ่งหมายทางวิชาปลุกสติปัญญา ก็เป็นจริยธรรมหนึ่งซึ่งทุกคนจะต้องปฏิบัติคือ การศึกษาหาความรู้เพื่อเป็นรากฐานให้แก่งานอื่นที่จะเลือกเดินทางไปยังอาชีพที่ตนเองถนัด และมีความสามารถในแต่ละอาชีพนั้น ซึ่งท่านเห็นว่าในปัจจุบันควรจะทำควบคู่กันไปจะทำอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ เพราะอย่างทีกล่าวก่อนแล้วข้างต้นที่ว่าแต่ละคนมีความสามารถที่แตกต่างกัน ดังนั้นท่านจึงไม่ต้องการให้ทุกคนมุ่งแต่ในทางสามัญศึกษาอย่างเดียว

จากแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องในงานพระราชพิธีฉัตรมงคล ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน เมื่อวันที่ 12 พฤศจิกายน ร.ศ.131 (พ.ศ.2445) ซึ่งในขณะนั้นเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้ไปร่วมงานนี้ด้วย (ขณะนั้นดำรงตำแหน่งปลัดทูลฉลอง) มีข้อความตอนหนึ่งที่น่าจะเป็นปัจจัยหนึ่งที่สนับสนุนแนวคิดของท่าน ดังนี้

...การปลุกสติปัญญาฝึกสอนคนให้ เป็นพร้าเข้าแผ่นดินที่ดีนี้ เป็นหน้าที่สำคัญนัก เป็นงานที่ต้องทำด้วยปัญญาความคิดประกอบกับร่างกายในเบื้องต้นก็จะต้องใคร่ครวญให้เห็นแน่แก่ใจเสียก่อนว่า การฝึกสอนกล่อมเกลานั้นจะให้ใ้รูปร่างอย่างที่เราเรียกว่า เป็นพร้าเข้าแผ่นดินอันดีอย่างไร แล้วจะต้องใช้วิธีฝึกฝนกล่อมเกล่าให้สำเร็จรูปได้ตั้งประสงค์ ซึ่งเป็นของยากต้องประกอบพร้อมด้วยสติปัญญาและความสามารถในการฝึกสอนอย่างดี จึงจะได้ผลสำเร็จตามปรารถนา หน้าที่ครูจึงควรยกย่องว่าเป็นหน้าที่สำคัญยิ่งนัก... 97

จากแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังกล่าวข้างต้นนั้น ผู้วิจัยคิดว่า น่าจะมีส่วนที่สนับสนุนแนวคิดเดิมของท่านที่มีอยู่ให้แจ่มชัดมากขึ้น เนื่องจากท่านเป็นผู้ที่เห็นคุณค่า และศรัทธาในพระองค์ท่านอยู่แล้ว และเมื่อมาได้ยินพระราชดำรัสอย่างนี้

97 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสและพระบรมราชวาทีในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2501), หน้า 1-2. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ อมาตย์โทหม่อมเจ้าสุขุบวราภ กมลასน์ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 12 มกราคม 2501)

ยิ่งเป็นแรงผลักดันหรือแรงบันดาลใจ ที่ทำให้ท่านเกิดแนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรมเพิ่มมากขึ้น หรือแม้แต่ผลงานการประพันธ์ต่าง ๆ ก็ตาม ที่ท่านจะแทรกแนวคิดทางจริยธรรมไว้เสมอ ดังนั้น ท่านจึงให้ความสำคัญในหน้าที่ครู และตัวท่านเองก็เป็นครูมาโดยตลอด

(3) ความมุ่งหมายในทางจรรยา ความมุ่งหมายในทางจรรยาเป็นสิ่ง จำเป็นโดยไม่มีปัญหา คนมีวิชาพร้อมทั้งสติปัญญาแล้วเสมอด้วยมีอาวุธอันคม กล้า อาวุธคมอยู่ในมือจร ๆ ย่อมใช้ทำอันตรายได้มาก...การศึกษาที่จะให้ สมบูรณ์ ต้องมุ่งทางจรรยาด้วยอีกทางหนึ่ง... 98

จากความมุ่งหมายในทางจรรยาที่ท่านได้กล่าวมานั้น ถือว่าเป็นองค์ประกอบทางการ ศึกษาที่สำคัญ และจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมุ่งให้การอบรมเพาะนิสัย นอกเหนือจากการ ให้ความรู้ซึ่งในข้อนี้ท่านถือว่าเป็นข้อมุ่งหมายที่สำคัญที่สุดที่จะขาดไม่ได้ในการจัดการศึกษาเพราะ ถ้าหากบุคคลใดมีวิชาความรู้ มีอาชีพสามารถจะประกอบกิจการงานได้แต่ใช้ความรู้ความสามารถ ไปในทางที่ผิด หรือมีความรู้แต่ขาดความประพฤติที่ดีงามแล้วก็ไม่ถือว่าผู้นั้นได้รับการศึกษาโดย สมบูรณ์ เพราะการศึกษารโดยสมบูรณ์จะต้องมุ่งฝึกหัดคตินิสัยให้เป็นผู้มีธรรมจริยา หรือเป็นผู้มี จริยธรรมคือ การประพฤติดี ประพฤติตามธรรม จากข้อความตอนหนึ่งที่ได้กล่าวไว้ใน "ความ มุ่งหมายในทางจรรยา" ว่า

...แฮบาร์ด นักปราชญ์สำคัญในทางการศึกษาได้อธิบายว่า "จรรยาคือผล แห่งความมีใจดี ๆ นั่นคือ ความถ่อมมันของบุคคลว่าตนเป็นผู้หนึ่งซึ่งอยู่นชาย ของธรรมที่ครอบครองโลก" นักการศึกษาทั้งปวงจึงเป็นอันรับรองคำอธิบายนั้น ว่าเป็นยุติ อันนี้ก็ต้องกับพระพุทธวจนะที่สั่งสอนให้มนุษย์มีหิริโรตตบ ประพฤติตน เป็นคนมีศีลมีธรรม... 99

98. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปาฐกถาเรื่อง ความมุ่งหมายแห่งการศึกษาสำหรับ ชาตีสยาม" ใน ทวามเราจึงต้องเรียนภาษาต่างประเทศ (และเรื่องอื่น ๆ), หน้า 29.

99. เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

และจากทร้อยกรองที่ท่านได้กล่าวไว้เช่นเดียวกันว่า

ศึกษาสำเร็จเพราะชนหลาย	ทะนุเลี้ยงบารุงเรียน
สมหวังก็ตั้งวรวิเชียร	ชนะโรคเฉลิมศรี
รู้มากและหากจริยเลว	กิจเหลวก็มากมี... 100

จากทร้อยกรองนี้ท่านได้กล่าวว่า การใช้จ่ายทรัพย์มากมายเพื่อให้ได้มาซึ่งความรู้จากการศึกษาเล่าเรียน แต่พอสำเร็จการศึกษาอย่างใจต้องการแล้ว มีความรู้ความสามารถพอที่จะประกอบอาชีพการงานได้ ถ้าหากมีความรู้มากแต่ขาดซึ่งความประพฤติที่ดีงามแล้วละก็กิจการงานก็อาจจะไม่ประสบผลสำเร็จ เนื่องจากได้รับแต่ความรู้อย่างเดียวแต่ไม่ได้รับการอบรมสั่งสอนให้เป็นผู้ที่ประพฤติดี ประพฤติงามได้ ดังที่ท่านได้ยกกล่าวของ อริส โตเตล นักปราชญ์โบราณที่ได้กล่าวไว้ว่า "ที่หมายแห่งการศึกษา คือ ความอบรมอุปนิสัยในทางจรรยา"¹⁰¹

ดังนั้นท่านจึงเห็นว่า การปลูกพาะนิสัยในทางจรรยานั้นมีคุณค่ามากกว่าการปลูกพาะความรู้ ซึ่งการปลูกฝังจริยธรรมทำให้เกิดแก่ทุกคนนั้น ก็คือการทำทุกคนได้ฝึกหัดจิตให้มีธรรมจรรยาตนเอง ซึ่งการฝึกหัดจิตอยู่เป็นประจำนี้จะช่วยทำให้เป็นคนมีใจคอหนักแน่น สามารถปรับความรู้สึกรหรือการกระทำที่ไม่ดีไม่งามได้ ฉะนั้นองค์ประกอบของการจัดการศึกษานั้น สิ่งที่สำคัญที่สุดก็คือความมุ่งหมายในทางจรรยา ดังนั้นท่านจึงเห็นว่าควรกำหนดให้มีอยู่ในหลักสูตร และจะเห็นว่าในช่วงที่ท่านปฏิบัติราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการขณะนั้น ก็ได้มีการกำหนดหลักสูตรใหม่ วิทยาลัยมีวิชาจรรยาเป็นวิชาบังคับวิชาแรกของหลักสูตรสามัญศึกษา พ.ศ. 2464 ซึ่งความมุ่งหมายในหลักสูตรประถมศึกษาชายและหญิง ได้กำหนดความมุ่งหมายในการสอนวิชาจรรยาว่า "ให้มีการกล่อมเกล่าอัธยาศัยใจคอ ฝึกหัดให้เป็นคนมีนิสัยอันดีเพื่อเตรียมจะได้เป็นพลเมืองดี รู้จักแสวงหาอาชีพในทางชอบ"¹⁰²

100 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "มฤตยู" ใน โคลงกลอนครุเทพ เล่ม 2, หน้า 68.

101 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปาฐกถาเรื่อง ความมุ่งหมายแห่งการศึกษาศาสตร์ชาติสยาม" ใน ทำไมเราจึงต้องเรียนภาษาต่างประเทศ (และเรื่องอื่น ๆ), หน้า 29.

102 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6 ศ.2/11 เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง ประมวลศึกษา ภาค 2 หลักสูตรสามัญศึกษา (พ.ศ. 2467)

ร่างกายอยู่เสมอ เพื่อจะเป็นกำลังสำคัญในการที่จะศึกษาเล่าเรียนในช่วงชีวิตบวชวัย ถ้าสุขภาพร่างกายดีสมบูรณ์แข็งแรงก็จะทำให้การศึกษาเล่าเรียนดีตามไปด้วย และท่านยังเห็นว่าควรที่ทุกคนไม่ว่าจะอยู่ในวัยใดก็ตาม ตั้งแต่เด็ก ผู้ใหญ่ และคนชรา ก็ควรที่จะบำรุงร่างกายด้วยการออกกำลังกาย และการออกกำลังกายที่ท่านเห็นว่าดีมีประโยชน์ก็คือ การกีฬา ดังบทร้อยกรองที่ว่า

... เรากล่าวการกีฬาอนามิส	ว่ามีฤทธิ์บ่มนิสัยได้อย่าง
แท้จริงเด็กเกิดเป็นนักกีฬา	อนามิสก่อนมาเสียคนไป
การกีฬาควรศึกษาควรสร้างมนุษย์	ช่วยกันจุดทั้งกระบิสาให้ได้
เราเคยบ่นเทวดามาแต่ไร	ยกกระบิได้เทวดาเอง ¹⁰⁵

ท่านจึงเห็นว่าควรจะให้มีการกีฬาขึ้นในโรงเรียนเพื่อจะได้สร้างเด็กทุกคนให้มีสุขภาพร่างกายสมบูรณ์แข็งแรง นอกจากจะมีผลถึงสุขภาพร่างกายแล้วยังมีผลไปถึงสุขภาพจิตของเด็กอีกด้วย และจะทำให้เด็กรักในการกีฬาตั้งแต่เล็ก อันเป็นการช่วยกล่อมเกลานิสัยใจคอให้เป็นคนดี ปราศจากสิ่งชั่วร้ายทั้งหลาย ดังที่ท่านมีความเชื่อว่าการกีฬาจะสามารถช่วยควบคุมอารมณ์ของตนเองให้มีความอดทนอดกลั้นต่อสภาพการณ์ต่าง ๆ สามารถควบคุมอารมณ์ไม่ให้เป็นคนโกรธง่าย ใจร้อนง่าย ไม่หลงตนเองมากเกินไป ไม่เกิดความโลภอยากได้อยากมีอยากเป็น สิ่งเหล่านี้จะไม่เกิดขึ้น ดังที่ท่านกล่าวว่า

... โลกธรรม 8 ที่ว่าเป็นเครื่องมือสำหรับฝ่าขวากหนามแห่งโลกียสุขนั้น เป็นอย่างหนึ่งซึ่งพระบรมศาสดาของเราได้ประทานไว้ เพราะเมื่อใครรู้จักประสพลาภ, ยศ, สรรเสริญ, สุข, กับความเสื่อมของทั้ง 4 อย่างนี้รวมเป็น 8, ผู้นั้นจะกลัวทุกข์ทำไม? นักกีฬาผู้ชนะได้อะไรแล้วก็ไม่เห่อ ไม่ตื่นตัวจนเกินไป แสดงความยินดีเพียงเป็นอภิมุขผู้ดีที่รู้ความดีของผู้ให้ก็พอแล้วไม่ไช่หรือ? ฝ่ายเมื่อแพ้เล่าคือเมื่อไม่ได้รับหรือพลัดพรากจากอิฏฐารมณ์ทั้ง 4 นั้น หรือแต่ละอย่าง ๆ ก็ดี ชุมโลก, โทส, โรมห, ตัวอุกศลมูลใหญ่ไว้ได้ เชื่อมั่นานอนันตาคความไม่ไช่ตัวตน ไม่หลงในอัตตาความเป็นตัวตนมากเกินไป โสภ (ความแห้งใจ) บริเทว

(ร้องให้คร่ำครวญ) ทุกข์ (ความลำบากกาย) โทมัส (ความลำบากใจ)
 อุบายส (ความคับแค้นใจ) จะเยี่ยมกรายเข้ามาได้ยากเข้านักกีฬาเช่นนี้ขณะ
 ก็สนุกแพ้ก็ไม่ทุกข์ ตั้งหน้าเล่นการเล่นของตัวต่อไปทุกเมื่อเชื่อวันจนตลอดอายุขัย
 ซึ่งควรจะยืนยาวไม่น้อย เพราะบริบูรณ์ทั้งกำลังกายและกำลังใจ. นับเป็นหลัก
 สำคัญสำหรับเราทั้งหลายได้อย่างหนึ่ง¹⁰⁶

จะเห็นว่าท่านได้เน้นหลักแห่งพระพุทธศาสนาขึ้นมาแล้ว เพื่อให้เห็นประโยชน์ของการ
 กีฬาว่าจะช่วยดับกิเลสทั้งหลายให้หมดไปได้ เพราะกิเลสที่ท่านกล่าวมานี้เป็นสิ่งที่มนุษย์ทุกคนต้อง
 การที่จะมีที่จะเป็น มีความอยากได้อยากมีอยากเป็น ท้าให้ยึดติดตัวเองมากจนเกินไปจึงหลงใหล
 ลาม ยศ สรรเสริญ สุข เมื่อไม่ได้ทั้ง 4 อย่างนี้ก็เกิดความทุกข์ขึ้นในใจ แล้วพาลไปถึงสุขภาพ
 กายคือ เกิดอารมณ์ฉุนเฉียวถ้าไม่ได้สิ่งที่ต้องการ ดังนั้นท่านจึงมีความเชื่อว่าการกีฬาจะช่วยดับ
 กิเลสทั้งหลายได้อย่างแน่นอน ซึ่งท่านยกตัวอย่างนักกีฬาเมื่อแพ้หรือชนะก็ไม่แสดงความเห่อเหิม
 จนเกินไป เมื่อชนะก็แสดงความดีใจแต่พอควร แต่ถ้าแพ้ก็ไม่คิดอาฆาตมาดร้าย ดังนั้นท่านจึง
 เชื่อแน่ว่าการกีฬาจะช่วยขัดเกลาจิตใจบุคคลผู้นั้นให้สามารถระงับกาย ระงับจิตให้เป็นปกติสุขได้
 ถ้าทุกคนสามารถปฏิบัติได้ดังนี้ ก็เชื่อแน่ว่าสุขภาพร่างกายและจิตใจของแต่ละคนจะดีได้ ซึ่งการ
 บำรุงร่างกายให้สมบูรณ์และแข็งแรงได้นั้น ก็ด้วยการเล่นกีฬาซึ่งจะช่วยทั้งกายและใจ เมื่อทุกคน
 มีกำลังกายและกำลังใจที่สมบูรณ์แข็งแรงแล้ว ก็จะส่งผลถึงความเจริญรุ่งเรืองของชาติด้วย ซึ่ง
 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีความต้องการให้เป็นเช่นนี้

ดังนั้นท่านจึงพยายามผลักดันให้เกิดการกีฬาขึ้นในโรงเรียน ถึงแม้ว่าเริ่มแรกท่านจะ
 ไม่ได้รับการสนับสนุนและถูกคัดค้าน แต่ท่านก็ได้พยายามให้มีการแข่งขันกีฬาขึ้นในโรงเรียน ดัง
 จะขอยกความมุ่งหมายของการแข่งขันกีฬาฟุตบอลของกระทรวงธรรมการ เมื่อ พ.ศ. 2460 เพื่อ
 ต้องการขัดเกลาสันดานให้เกิดคุณความดี 4 ประการคือ

1. ใจนักเลง ต่อสู้กันซึ่งหน้า ไม่ลอบ ไม่แฉ่ง ถึงแพ้ก็ไม่อาฆาต ถึงชนะก็
 ไม่เหยียเหยาะ

106 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "งานกับเล่น เนื่องด้วยจิตต์" ใน โคลงกลอนและ
 บทประพันธ์ต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 231-232.

2. สามัคคี หมายถึงเอานะด้วยการรวมกำลังทั้งพวก ไม่อวดดี หรือคิดเอา
ชนะลำพังตน
3. อากาญ การที่ได้หันหน้าเข้าสู่อันตรายอยู่บ้าง ย่อมกำจัดเสียซึ่งความ
ขลาด
4. ขันติ ความเพื่องปล้ำ แต่ต้นเมื่อไม่ควรเป็นเหตุให้ท้อใจ ถึงแก่ปราไชย
ปลายมือ¹⁰⁷

(ศึกษารายละเอียดได้จาก วิจารณ์ วงษ์ทน เรื่อง แนวคิดและผลงานของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์-
มนตรีที่เกี่ยวข้องกับการพลศึกษาและการกีฬา)

(5) ความมุ่งหมายในทางสมาคม ก็ไม่สู้แปลกกับความมุ่งหมายทางจรรยา
คำทั้งคู่นี้ใกล้เคียงกันมาก คนเราจะยังชีวิตอยู่ได้หรือจะอบรมตนให้ดีได้แต่ลำพังตน
โดยไม่ได้รับมิตรจิตจากผู้อื่นไม่ได้เป็นอันขาด เหตุฉะนั้นคนเราจะมีจรรยาสำหรับ
จะเพาะตัวไม่ได้ ต้องมีจรรยาสำหรับเกี่ยวข้องกับผู้อื่น...¹⁰⁸

จากความข้างต้นนั้นท่านมีความเห็นว่าการสมาคมกับจรรยานั้น เกี่ยวข้องกัน ทั้งนี้ทุกคน
จะอยู่แต่โดยลำพังผู้เดียวไม่ได้ จำเป็นต้องมีความสัมพันธ์กับผู้อื่นซึ่งความสัมพันธ์กับผู้อื่นนั้น ก็ย่อม
ต้องมาจากครอบครัวก่อนเป็นอันดับแรก คือเมื่อเรายังเป็นเด็กเราจะต้องอยู่ในความดูแลของพ่อ
แม่หรือผู้ใหญ่ ต้องฟังพาอาศัยผู้ใหญ่กว่าเราในการให้ความช่วยเหลือ ซึ่งท่านเห็นว่า "ตัวเรา
ย่อมต้องอาศัยผู้อื่นในเครื่องบริภคเครื่องใช้สอย และความระวังเหล่านี้ก่อนเป็นธรรมดา แล้ว
เมื่อค่อยเจริญขึ้นหัดทำอะไร ๆ ให้แก่ตัวเองได้ ก็ต้องอาศัยผู้อื่นเป็นครูสอน..."¹⁰⁹ ดังที่ท่าน
ได้กล่าวไว้ในบทร้อยกรองว่า

¹⁰⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ.16/6 เอกสารกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง ข้อ
บังคับการแข่งขันฟุตบอลของกรมศึกษาธิการ

¹⁰⁸ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปาฐกถาเรื่อง ความมุ่งหมายแห่งการศึกษาสำหรับ
ชาติของสยาม" ใน ทำไมเราจึงต้องเรียนภาษาต่างประเทศ (และเรื่องอื่น ๆ), หน้า 32.

¹⁰⁹ พระไพศาลศิลปศาสตร์, ธรรมจริยา เล่ม 4, หน้า 3.

คนเรากำเนิดเกิดมา	ต้องอาศัยกันและกัน
ตั้งแต่วันจากครรภ์	ตราบเท่าวันจากโลก
เครื่องอุปโภค, บริโภค,	ยามก็โรค, ที่อาศัย
จตุปัจจัยครบถ้วน	ล้วนได้จากมารดาบิดา
แลบุรพการีหลาย	จึงบววยชีพรอด
ตลอดเล็กคุ่มใหญ่	มิช้าว่าอยู่ลาพัง
ยังต้องพึ่งผู้อื่น	โลกตื่นด้วยแบ่งแรง
แม้ผู้แสวงอยู่ป่า	ยังต้องฝ่าเข้าบ้าน
เพื่อพบร้านพบคน	เป็นบางหนบางคราว... 110

จากที่ท่านได้กล่าวมาข้างต้นท่านให้ความสำคัญกับบ้านเป็นอันดับแรก เนื่องจากท่านเห็นว่าคนเราทุกคนย่อมหนีไม่พ้นการกำเนิดจากบ้านไม่ว่าบุคคลนั้นจะเป็นนิครมาจากไหน ดังนั้นทุกคนจะต้องเริ่มต้นการสมาคมจากที่บ้านก่อนเป็นอันดับแรกเพื่อได้รับการปลูกฝังอบรมถึงหลักการดำเนินชีวิตที่จะต้องออกไปสู่สังคมภายนอก เพราะฉะนั้นการปฏิบัติตนอย่างไรจึงจะเหมาะสม ซึ่งบ้านจะเป็นสถานที่ที่ทำให้คำแนะนำชี้แจงให้เราได้ทำตนเหมาะสมในการเข้าสมาคม และเราต้องเรียนรู้ในสมาคมภายนอกถึงการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างมนุษย์ ดังนั้นการสมาคมจึงต้องคู่กันกับจรรยา เป็นสิ่งที่แยกกันไม่ได้ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

จันชื่อชาวโลกแล้ว	ต้องไม่แคล้วสมาคม
จึงสมจักชานาญ	การเชื่อมความสามัคคี
รอยสังคหวี	ธรรมวิเศษ
สมานโลกแล้วเลี้ยงให้	โลกเจริญ ¹¹¹

ดังนั้นท่านจึงเห็นว่าคนทุกคนในโลกจำเป็นต้องมีการสมาคม มีการคบหาติดต่อกัน มีความสัมพันธ์กัน ทุกคนจึงต้องมีความสามัคคีปรองดองกันเพื่อรักษาโลกนี้ให้เจริญขึ้น

110. เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สังคหวัตถุธรรม" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ, หน้า 52.

111. เรื่องเดียวกัน.

ท่านยังมีความคิดเห็นอีกว่าความมุ่งหมายในทางสมาคม ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษานั้น ควรที่จะคำนึงถึงในเรื่องของการสมาคมระหว่างชายและหญิง เนื่องจากในอดีตการเรียนการสอนจะแยกหญิงและชาย แต่มาในปัจจุบันเราเปิดโอกาสให้หญิงได้มีโอกาสเรียนได้เสมอเหมือนกับชาย ดังนั้นควรจะสร้างความคุ้นเคยให้เกิดขึ้นในหญิงและชายเพื่อประโยชน์ในทางสมาคม ดังนั้นจึงควรจัดการศึกษาแบบสหศึกษา เพราะนอกจากจะสร้างความคุ้นเคยให้เกิดขึ้นระหว่างหญิงชายแล้ว ยังเป็นการประหยัด เนื่องจากว่าเรามีทุนในการจัดการศึกษาน้อยจึงอาจจะจัดการศึกษาได้ทั่วถึง ดังนั้นท่านจึงเห็นเป็นการดีว่าควรมีสหศึกษาขึ้นในโรงเรียน ดังความว่า

ประเทศสยามในเวลานี้ ต้องพยายามจัดการศึกษาให้เข้าแบบ การศึกษาสำหรับชาติ (National Education) คือให้ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ทั้งหญิงและชายที่เกิดในพระราชอาณาจักรได้ศึกษาเล่าเรียนทั่วหน้า...นอกจากนั้น ถ้าได้จัดให้เด็กหญิงชายเรียนปนกันในระดับชั้นมูลและประถมศึกษา แยกกันในระดับมัธยมศึกษาแล้วให้รวมเรียนด้วยกันอีกในระดับอุดมศึกษา ยังจะเป็นประโยชน์เพื่อการสมาคมของเราในอนาคตอีกมากมาย... 112

ท่านเห็นถึงข้อดีในการจัดการศึกษาแบบนี้ เพราะนอกจากจะสร้างความคุ้นเคยแล้ว ยังช่วยแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นได้ เช่น การวางตัวไม่เหมาะสมระหว่างหญิงกับชายก็จะช่วยให้การสมาคมระหว่างหญิงกับชายเป็นไปอย่างถูกต้องได้ เนื่องจากความคุ้นเคยที่มีต่อกันทำให้ไม่เคอะเขินแล้ว ยังช่วยให้รู้จักการปฏิบัติตัวต่อกันอย่างถูกต้องและเหมาะสม เพราะได้เริ่มคุ้นเคยกันตั้งแต่ชั้นมูลมาถึงชั้นประถม ซึ่งก็จะแยกชั้นกันในระดับมัธยม เพราะท่านเห็นว่าในช่วงอายุระหว่างนี้ยังขาดความเข้าใจ ขาดความยั้งคิด อาจจะประพฤตินิสิตินิยมเหมาะสมก็ได้จึงควรแยกเรียนกัน ต่อเมื่อมาถึงชั้นอุดมศึกษาค่อยมารวมกันใหม่ เพราะในวัยระดับนี้จะมี ความเข้าใจมากกว่าในอายุระดับมัธยม จากการจัดในรูปแบบนี้ ท่านเชื่อว่าจะเป็นประโยชน์ในการสมาคมต่อไปในอนาคตข้างหน้า ดังข้อความตอนหนึ่งที่ท่านกล่าวว่า

112, เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปัญหา "สหศึกษา" หรือเรื่องให้เด็กหญิงชายเรียนปนกัน," วิทยาคาร 18 (2462): 751-752.

...เราจะพ้นจากความเสื่อมซึ่งต้องระวางหญิงสาวชายหนุ่มไม่สามารถไว้ใจ ให้เข้าใกล้กันได้ และถ้าเราให้การศึกษาเป็นการอบรมถูกทาง เราอาจยก จรรยาแห่งชายหนุ่มหญิงสาวของเราให้สูงขึ้น เราอาจถึงซึ่งความสามัคคีใน ระหว่างเพศได้อย่างงดงาม...และการสามัคคีระหว่างเพศก็ต้องการเปลี่ยนแปลงอยู่บ้างในภายหน้า ควรใช้วิธีให้เด็กหญิงชายเรียนปนกัน ที่เรียกตาม ภาษาอังกฤษว่า Co-Education... 113

จากเหตุผลดังกล่าวข้างต้นจะเห็นว่าท่านเป็นผู้ที่มีความคิดความอ่านกว้างไกลซึ่งความคิดท่านจะไม่หยุดอยู่เพียงปัจจุบัน แต่ท่านจะมองไปถึงอนาคตข้างหน้าว่าควรจะปรับเปลี่ยนวิธีการจัดการศึกษาอย่างไรให้ทันสมัยรับกับความเปลี่ยนแปลงของโลกได้ และจะทําอย่างไรให้ประชาชนมีการสามัคคีที่ดีต่อกัน โดยเฉพาะการสามัคคีระหว่างเพศที่ควรจะคำนึงถึงในเรื่องการประพฤติปฏิบัติต่อกันอย่างเหมาะสม ถูกต้องและดีงาม

จากแนวคิดของท่านในเรื่องความมุ่งหมายของการศึกษา ที่ทุกคนควรจะต้องมีหรือจะต้องปฏิบัติ นั้น ก็เป็นเพราะการศึกษาและประสบการณ์ทางการศึกษาที่ท่านได้รับมา ทําให้ท่านได้เข้าใจและเห็นถึงประโยชน์ของการศึกษาว่าจะช่วยพัฒนาคนในด้านต่าง ๆ ได้ เมื่อคนทุกคนได้รับการพัฒนาด้านต่าง ๆ แล้วก็จะได้ชื่อว่าเป็นคนโดยสมบูรณ์ และ "จากพระบรมราชบายแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ (รัชกาลที่ 6) ที่ให้หัดคนให้เป็นมนุษย์นั่นเอง" 114

นอกจากนั้นประสบการณ์ที่ท่านได้รับจากการศึกษาดูงานที่ประเทศอินเดีย ทําให้ท่านได้เห็นและเข้าใจอย่างถ่องแท้ว่า การศึกษาที่ดีที่สมบูรณ์นั้นจำเป็นจะต้องคำนึงถึงการอบรมบ่มเพาะนิสัยไม่ว่าเพียงแต่ให้ความรู้ในทางวิชาการเพียงอย่างเดียว ดังที่ท่านได้ไปเห็นตัวอย่างมาแล้วจากประเทศอินเดีย จึงทําให้ท่านเห็นถึงข้อเสียของการขาดการปลูกฝังจริยธรรม ดังข้อความตอนหนึ่งที่ท่านได้กล่าวถึงชาวอินเดียว่า

113 เรื่องเดียวกัน, หน้า 752-753.

114 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปาฐกถาเรื่อง ความมุ่งหมายแห่งการศึกษาศาสตร์สำหรับชาติของสยาม" ใน ทำไมเราจึงต้องเรียนภาษาต่างประเทศ (และเรื่องอื่น ๆ), หน้า 29.

...คนของเมืองอินเดียไม่มีลัทธิจีนานทางมอแรลตี้ อุบนิสัยเท่าส่วนกับที่เจริญ
จีนานทางวิชา การศึกษาในเมืองอินเดียถึงแล้วซึ่งน้ำหนัก Quantity แต่ยังไม่ถึงซึ่งชนิด Quality คือมีมาก แต่สิ่งที่มีนั้นไม่เป็นที่พิเศษ เปรียบด้วย
พริกหยวกเม็ดใหญ่แต่ไม่เผ็ด คนเมืองอินเดียถ้านับตามความรู้ยังมีนิสัยเลวทราม
มาก การครดโกง บดรีบี่ หลอกหลวงคนอื่นกินสินบล ฯลฯ ยังมีอยู่เป็นพื้น... เหตุ
ทั้งนี้ เป็นด้วยวิธีที่ให้ความรู้... เป็นแต่ยึดเยียบบรรจวิชาลงนสมอง วิชาอัน
รังแต่จะระเหยหายสูญไป ไม่มีกำลังจะชบแซ่หัวาจนได้... 115

จากความข้างต้นที่ท่านได้กล่าวมานั้น ทำให้ท่านได้เห็นถึงโทษของการขาดการอบรม
บ่มนิสัย จึงทำให้คุณภาพของคนอินเดียไม่มี ซึ่งถึงแม้ว่าการจัดการศึกษาของอินเดียจะจัดได้มาก
ก็ตามแต่ยังไม่ทำให้ประชาชนของประเทศอินเดีย เป็นผู้ที่มีอุปนิสัยใจคอดีขึ้นมาได้ เนื่องจากการศึกษา
ของประเทศปกครองในเรื่องของการฝึกหัดคตินิสัย ซึ่งควรจะมีตามรูปแบบของการจัดการศึกษา
ซึ่งจะช่วยสร้างคนให้เป็นคนตามแนวคิดของท่าน ซึ่งท่านเห็นว่าประเทศอินเดียให้การศึกษา แต่
เพียงให้ความรู้หนังสือเท่านั้นแต่ไม่ได้ให้ความรู้เกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติที่ดีงาม จึงทำให้การ
ศึกษาที่ได้มานั้นสูญเปล่า เพราะท่านเห็นว่าการศึกษาที่สมบูรณ์จะต้องประกอบด้วยจริยธรรมเป็น
หลักสำคัญ ดังที่ท่านกล่าววิจารณ์การจัดการศึกษาของประเทศอินเดียไว้ตอนหนึ่งว่า

...บทพระองค์ในการฝึกหัดมอแรลตี้ Morality หรือฝึกหัดนิสัยและอิริยาบถ
หรือฝึกหัดมนุษย์ที่อยู่ร่างกายคนยังบกพร่อง ทั้งนี้เป็นผลของการสอนไม่ดี
คือสอนไม่เต็มองค์ทั้ง 3 ของการฝึกหัด อนึ่งมอแรลตี้นี้เป็นองค์อย่างประเสริฐ
ที่การศึกษาจะนำไปสู่ เป็นสิ่งที่มนุษย์ให้ดี สมกับที่มีชื่อว่ามนุษย์ผิดจากสิ่งที่มี
ชีวิตชนิดอื่น ๆ ในโลกนี้ สุภามิตอังกฤษย่อมนกล่าวว่ Education makes a
man วิชาทำคนให้เป็นคน แก่ คน คำนี้จะแปลว่าอะไร แปลว่าผู้ที่เติมไปด้วย
มอแรลตี้ มีอุปนิสัยอิริยาบถอารีเรียบร้อย เป็นสุภาพบุรุษแท้ ที่ชาวอังกฤษเขา
เรียกว่า Gentleman เจนตูลแมน คำนี้ไม่เกี่ยวกับบรรดาศักดิ์ ไม่เกี่ยวกับ

115 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/7 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง รายงาน
นายสนั่น เรื่องการตรวจการศึกษาในประเทศอินเดีย ร.ศ.117 (พ.ศ.2441)

ตำแหน่งสูงต่ำ แลไม่เกี่ยวกับทรัพย์สมบัติ คนที่ทากรองทำขายจะเป็นเงินตุลแมน
มีคณนับถือยำเกรงก็ได้ คนที่มีวิชามากแต่รำมอแรลดี ก็ไม่เป็นคนเต็มพร้อม
ไม่เป็นผู้ภาพบุรุษแท้ เพราะเหตุนี้ ดังที่การศึกษาทำให้คนเป็นคน ต้องทำ
ได้โดยฝึกหัดมอแรลดีด้วย... 116

สิ่งที่กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นถึงข้อบกพร่องในการจัดการศึกษาของประเทศอินเดีย
เพราะท่านถือว่า การฝึกหัดคตินิสัยนั้นเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของการศึกษา ซึ่งจะทำให้มนุษย์
เป็นคนดีหรือไม่ดีได้นั้นก็ขึ้นอยู่กับส่วนประกอบในเรื่องนี้ ดังที่ท่านได้ยกสุภาษิตอังกฤษขึ้นมากล่าว
ว่า "Education makes a man วิชาทำให้เป็นคน" ท่านเห็นว่าการศึกษาที่ชาวอังกฤษเรียกว่า
Gentleman นั้นก็หมายถึง บุคคลผู้นั้นเพียบพร้อมไปด้วยบุคลิกลักษณะที่ดีที่ เป็นผู้ที่มีอุปนิสัยใจคอดี ที่
เรียกว่าเต็มไปด้วย Morality ซึ่งไม่เกี่ยวกับยศถาบรรดาศักดิ์หรือชาติตระกูลแต่อย่างใด และ
จากข้อคิดเห็นเกี่ยวกับการสอนของประเทศอินเดียที่ไม่ครบองค์ 3 นั้น ท่านเห็นว่าการศึกษา
ศึกษาควรจะต้องประกอบไปด้วยการปลูกฝังจริยธรรมเป็นหลัก รวมไปถึงการปลูกสติปัญญาความรู้
ซึ่งรวมทั้งอาชีพด้วย อีกทั้งการบำรุงร่างกายให้แข็งแรง ซึ่งทั้ง 3 อย่างนี้ได้กล่าวไว้แล้วใน
ความมุ่งหมายของการศึกษาตามแนวคิดของท่าน

ข้อคิดเห็นดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรมของท่านว่าเป็นสิ่ง
ที่ท่านเห็นว่าสำคัญ และจำเป็นที่สุดมากกว่าการมีความรู้ในวิชาการ แต่ขาดความประพฤติที่ดีงาม
ซึ่งจากการศึกษาดูงานก็เป็นสภาพการณ์ทางแนวคิดของท่านส่วนหนึ่ง ที่ทำให้ท่านเห็นถึงข้อเสีย
ของการขาดการอบรม และข้อดีของการได้รับการอบรมมเปาะนิสัย ดังที่ท่านได้กล่าวสนับสนุน
ไว้ในรายงานการศึกษาดูงานที่ประเทศญี่ปุ่น ดังข้อความตอนหนึ่งว่า

...ธรรมจริยา เป็นสิ่งซึ่งฉันทันนับว่าเป็นการฝึกหัดอันสำคัญที่สุด จึงยกขึ้นเป็น
ข้อต้น ของบรรดาหลักสูตรทั้งปวง ข้อนี้เป็นความถูกต้องเพราะการฝึกหัดและ
เปลี่ยนนิสัยสันดานของชาติให้ดี ย่อมเป็นค้ำมูลแห่งความเจริญวิริยาลงอย่าง
แท้จริง¹¹⁷

จากการศึกษาดูงานในประเทศญี่ปุ่นนั้น ผู้วิจัยคิดว่าเป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งผลต่อแนวความคิดใน
การปลูกฝังจริยธรรม ซึ่งท่านได้เห็นผลดีของการจัดการศึกษาที่ญี่ปุ่นได้จัดให้มีวิชาธรรมจริยา เป็น
วิชาแรก และเป็นวิชาหลักของหลักสูตร ซึ่งทำให้เด็กได้รับการบ่มเพาะนิสัยที่ดี ซึ่งชาวญี่ปุ่นให้
ความสำคัญในเรื่องนี้ ดังที่ท่านกล่าวว่า "ประเทศญี่ปุ่น ได้จัดให้มีวิชาธรรมจริยา เป็นวิชาบังคับ
วิชาแรกของหลักสูตรโดยมีความมุ่งหมายเพื่อ... หัดเด็กให้ประพฤติได้ดีจริงตามที่เรียน..."¹¹⁸

นอกจากนั้น ท่านยังได้ยกตัวอย่างในเรื่องของการปลูกฝังให้ประชาชนญี่ปุ่น ได้รู้จัก
ความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณของแผ่นดิน โดยการ "จัดทำรูปจำลองผู้มีคุณแก่แผ่นดินตั้งไว้บนที่สูงให้
เป็นที่เคารพไหวกราบสำหรับกุลบุตรกุลสตรีที่เกิดมา"¹¹⁹

ดังนั้นในส่วนของการศึกษาดูงานในต่างประเทศ จึงเป็นประสบการณ์อย่างหนึ่งที่ทำ
ให้ท่านประจักษ์ชัดว่า ความจำเป็นในการปลูกฝังจริยธรรมมีมากเพียงไรและผลดีของการอบรม
บ่มเพาะนิสัยนั้นเป็นอย่างไร และจากการที่ท่านได้รับประสบการณ์เกี่ยวกับการศึกษาและการดู
งานการศึกษาในประเทศต่าง ๆ ที่กล่าวมานั้น ทำให้ท่านนำประสบการณ์ที่ได้รับมานั้นมาปรับปรุง
เปลี่ยนแปลง และแก้ไขการจัดการศึกษาของชาติให้ดีและเหมาะสมยิ่งขึ้น ดังสรุปแนวความคิด
ของท่านเกี่ยวกับองค์ประกอบของการศึกษาที่บุคคลทุกคนควรมีคุณสมบัติดังกล่าวต่อไปนี้

¹¹⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/9 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง ทูลเกล้าฯ
ถวายรายงานของหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ เรื่อง การศึกษาแห่งประเทศไทย ร.ศ.121 (พ.ศ.
2445)

¹¹⁸ เรื่องเดียวกัน.

¹¹⁹ พระไพศาลศิลปศาสตร์ กับหลวงญาณวิจิตร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 6,
หน้า 229.

...บุคลทุกคนไม่ว่าในหมู่ใดคณะใดสมาคมใด ที่จะเรียกได้ว่าเป็นผู้มีการ
การศึกษาพร้อมแล้ว ควรประกอบด้วยคุณสมบัติสามประการดังนี้คือ

- (1) เป็นผู้มีความกล้าและความรู้ อาจหาเลี้ยงชีพของตนได้ไม่ต้องเป็นกาฝาก
อาศัยเกาะกินกำลังของผู้อื่นให้เป็นเครื่องรำคาญของเขา
- (2) เป็นผู้มีความสติปัญญาความรู้พอสมควร เพื่อเข้าใจโลกและพอจะรู้จักมีสันโดษ
เป็นเครื่องนํ้ามาแห่งความสุขของตน และของคณะได้
- (3) เป็นผู้มีความขยัน ตั้งตนอยู่ในชนบทประเพณีเพื่อไม่ให้เป็นที่ขัดขวางแก่ความ
เป็นไปอันดีของหมู่คณะ และเป็นคุณแก่หมู่คณะ 120

จากสรุปแนวคิดใน 3 ข้อข้างต้นนี้ ก็คือ ความมุ่งหมายในทางการศึกษาที่จะต้องม
คือข้อที่ 1 ก็คือจะต้องเป็นผู้รู้จักบำรุงร่างกายให้แข็งแรงอยู่เสมอ และสามารถมีวิชาอาชีพ
การหาเลี้ยงตนเอง สามารถช่วยเหลือตนเองได้โดยไม่ต้องรบกวนผู้อื่นหรือเป็นภาระกับผู้อื่นส่วน
ข้อที่ 2 นั้นก็คือ การมีความรู้เป็นพื้นฐานในการที่จะใช้เป็นแนวทางในการเลือกอาชีพที่เหมาะสม
กับตนเอง และทำให้รู้จักปฏิบัติตนได้อย่างถูกต้องเหมาะสมเพื่อความสุขาในการดำรงชีวิตอยู่ใน
สังคมนั้น ๆ ได้ ส่วนข้อสุดท้ายที่สำคัญก็คือ การมีจริยชาติหรือเป็นผู้มีจริยธรรมสามารถที่จะดำรง
ตนอยู่ในชนบทประเพณีที่ดีงามเป็นประโยชน์ต่อตนเอง ต่อผู้อื่นได้ ซึ่งในรายละเอียด
ของทั้ง 3 ข้อตามแนวคิดของท่านนี้ได้กล่าวไว้ในความมุ่งหมายทางการศึกษาข้างต้น

จากการประมวลความคิดทางการศึกษา และประสบการณ์ทางการศึกษาของท่านนั้น
แสดงให้เห็นถึงปัจจัยทางการศึกษาที่ท่านเห็นว่าเห็นคุณค่าของการศึกษาว่า มีประโยชน์ต่อตัวบุคคล
และต่อประเทศชาติอย่างไร ดังนั้นท่านจึงพยายามที่จะปลูกฝังสิ่งเหล่านี้ให้เกิดแก่บุคคลในชาติ
เพื่อให้ทุกคนได้นำความรู้ที่ได้รับจากการศึกษานั้นมาพัฒนาตนเอง เพื่อให้เกิดประโยชน์ทั้งต่อตน
เองและประเทศชาติ ดังที่ได้ปรากฏให้เห็นในผลงานทางด้านการศึกษา ที่ท่านได้ทำไว้หลาย
ประการด้วยกัน เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ตามแนวคิดของท่านข้างต้น

---

120 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ปาฐกถาเรื่อง ความมุ่งหมายแห่งการศึกษาสำหรับ
ชาติของสยาม" ใน ทำไมเราจึงต้องเรียนภาษาต่างประเทศ (และเรื่องอื่น ๆ), หน้า 33.

1.3 การอุปสมบท

ในทางศาสนาท่านมีความเลื่อมใสศรัทธา ได้อุปสมบทในพระพุทธศาสนาตามแบบอย่างพุทธมามกะทั้งหลาย โดยที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้อุปสมบทเป็นนาคหลวง ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2451 แล้วไปจำพรรษาวัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ ลาสิกขาบทเมื่อวันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 รวมเวลาอุปสมบทได้ 120 วัน การเรียนในเวลาอุปสมบทได้เรียนวินัยและธรรม สอบไล่ได้ที่ 1 ทั้งสองอย่างกับสอบพุทธานุพุทธประวัติได้ด้วย ได้ประทานใบสำคัญเป็นชั้นเอกพิเศษ

เรื่องการอุปสมบทของท่าน ก็เป็นนิทศน์อุทาหรณ์เป็นอย่างดีว่า แม้ท่านได้ไปเล่าเรียนในต่างประเทศก็ไม่ได้ละเลยประเพณีของไทย และยังสอบไล่ได้ธรรมชั้นสูงอีกด้วย¹²¹

จะเห็นว่าการอุปสมบทของท่าน เป็นพื้นฐานทางความคิดอย่างหนึ่ง ที่ก่อให้เกิดความคิดที่จะปลุกฝังจริยธรรมให้เกิดขึ้นแก่ทุกคน เนื่องจากท่านเล็งเห็นว่าหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาสามารถนำมาเป็นหลักในการดำเนินชีวิตได้อย่างเป็นสุข ดังนั้นจากความเชื่อและจากการศึกษาอบรมทางด้านศาสนามานั้น จึงทำให้ท่านมีความเลื่อมใสศรัทธาในหลักแห่งพระพุทธศาสนา จึงปรากฏให้เห็นในผลงานด้านต่าง ๆ ของท่าน ซึ่งท่านจะสอดแทรกหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาอยู่เสมอ ๆ ดังที่ท่านได้กล่าวชี้แจงไว้ในหนังสือธรรมจริยาเกี่ยวกับความมุ่งหมายแห่งพระพุทธศาสนาว่า

...เมื่อพระพุทธศาสนาอุบัติขึ้น คำสอนในพระพุทธศาสนามุ่งให้ละเว้นความชั่ว ประพฤติแต่ความดี และกล่าวถึงผลว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น เป็นที่เห็นได้โดยชัดเจนว่าผลดีหรือชั่วอันเกิดแก่บุคคลนั้น ย่อมมีมาแต่ปัจจัยคือกรรมอย่างเดียว เป็นการปฏิเสธปัจจัยอย่างอื่นโดยเด็ดขาด แม้ในสมัยวิทยาศาสตร์เจริญรุ่งเรืองขึ้นนี้ ก็ย่อมเป็นไปบนทางพิสูจน์เหตุผลเช่นเดียวกับพระพุทธศาสนานี้¹²²

¹²¹ละออง ศรีสุคนธ์, ชีวประวัติบุคคลตัวอย่างของไทย, หน้า 514.

¹²²พระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "กระทรวงธรรมการ : ชี้แจงเรื่องเครื่องรางของขลังและวิทยาคม" ใน แบบเรียนใหม่ เล่ม 2 (พระนคร: โรงพิมพ์ช่างพิมพ์วัดสังเวช, 2478), ปกหลัง.

จากคำกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความเชื่อของท่านว่า สิ่งใด ๆ ก็ตามที่เราต้องการทำให้เกิดผลดีต่อตนเองนั้น ก็ขึ้นอยู่กับการกระทำของแต่ละคน เพราะการกระทำจะเป็นตัวกำหนดผลที่ออกมา ดังหลักคำสอนของพุทธศาสนากล่าวไว้ว่า "ทาดีได้ดี ทาชั่วได้ชั่ว" ซึ่งนั่นก็เป็นผลแห่งเหตุคือ การกระทำ ซึ่งท่านได้เน้นหลักแห่งวิทยาศาสตร์ขึ้นมากล่าวเปรียบเทียบให้เห็นว่าหลักแห่งวิทยาศาสตร์ก็ยอมอาศัยการพิสูจน์ให้เห็นถึงผลที่ได้จากการทดลอง ซึ่งผลจากการทดลองจะเป็นอย่างไร ก็ขึ้นอยู่กับตัวป้อนหรือปัจจัยที่นำมาพิสูจน์ให้เห็นถึงผลลัพธ์นั้น ทั้งนี้ท่านได้ชี้ให้เห็นถึงหลักแห่งวิทยาศาสตร์จะคล้ายกันกับหลักแห่งพระพุทธศาสนา ซึ่งหลักพุทธศาสนาอาศัยการพิสูจน์ผลของการกระทำ ซึ่งผลของการกระทำนั้นจะดีหรือชั่ว ก็ขึ้นอยู่กับผลลัพธ์ที่จะเกิดแก่ตัวเอง ดังจะเห็นได้จากบทประพันธ์เรื่อง "โรหศาสตร์" ที่ท่านกล่าวถึง "คำสั่งสอนในพุทธศาสนาว่า ทาดีได้ดี ทาชั่วได้ชั่ว เรายอมเสวยผลแห่งกรรมที่ได้กระทำไว้ ฉะนั้นชะตาของมนุษย์ก็คือผลแห่งกรรมทั้งหลายที่มนุษย์ได้อบรมทานแล้วนั่นเอง"¹²³ ดังบทร้อยกรองตอนหนึ่งว่า

...แต่พระพุทธรองค์ทรงญาณ	ชานกรรมทาไว้ให้ผล
อันใดไสยศาสตร์มีดมน	ทรงค้นแก้ไขาผุกรรม ¹²⁴

ท่านได้กล่าวถึงศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาที่เกิดขึ้นมาก่อนศาสนาพุทธ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้เป็นผู้ที่พยายามคิดค้นหลักธรรม เพื่อเป็นแนวทางแห่งการปฏิบัติตนของมนุษย์เพื่อให้เกิดสุข ซึ่งผลที่เกิดขึ้นนั้น ก็ขึ้นอยู่กับการกระทำของมนุษย์ทั้งหลายที่จะปฏิบัติ ดังที่ท่านกล่าวว่า

...เชื่อกกรรมกระทำคุณอันวย	ผลช่วยเผอิญชู
คำฟ้าจะห้ามฤตยู	และจะเขี้ยวพระยายม
ร่างไร้มีโยชนมวอด	กิจรอดก็ตีลม
เชิญเถิดประชากรอดม	คดีนี้มีมีตาย ¹²⁵

¹²³ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "โรหศาสตร์" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า 103. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

¹²⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 103.

¹²⁵ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "มฤตยู" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ, หน้า 161.

จากทร้อยกรองข้างต้นท่านได้ยืนยันความเชื่อของท่านว่า ผลแห่งการกระทำนั้นจะบังเกิดให้เห็นประจักษ์ซึ่งการกระทำแต่ความดีนั้น จะเป็นผลที่ช่วยชีวิตตัวเราไม่ว่าจะอยู่ที่ใดก็ตาม ผลแห่งการกระทำดีนั้น จะปรากฏตลอดไปไม่มีวันดับยกเว้นร่างกายของเราเท่านั้น ที่จะเป็นไปตามกฎแห่งธรรมชาติย่อมจะต้องดับสูญไปเป็นธรรมดา แต่ความดีของเราที่กระทำไว้จะไม่ดับสูญไปตามร่างกายได้ ดังที่ท่านได้อธิบายไว้ว่า "เมื่อเชื่อกกรรมคือ ทาดีได้ดี ทาชั่วได้ชั่ว ถึงร่างกายแตกดับ ผลกรรมที่ทาวี้อยู่ ก็เท่ากับไม่รู้จักตายนั้นเองร่างกายเท่านั้นที่เปลี่ยนไปตามกฎแห่งธรรมชาติ" 126

แนวคิดที่เกิดจากหลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนา ทำให้ท่านสามารถเข้าใจได้อย่างถ่องแท้ ใตย่นมาใช้ในการดำเนินชีวิตที่เกี่ยวกับหน้าที่การงาน ว่าทำงานอย่างไรจึงจะมีความสุขและสนุกสนาน ดังที่ท่านกล่าวว่า "...เราพิจารณาวิธีงานกับเล่นเพื่อความปราศจากโรค เป็นหนทางบริหารร่างกายส่วนหนึ่ง มาในส่วนตัวจิตนี้เราพิจารณางานกับเล่นเพื่อการบริหารจิตต์ของเราให้ใกล้พระนิพพาน เข้าไปก็จะเป็นการสำคัญไม่น้อย" 127

จะเห็นว่าท่านได้กล่าวถึง การทำงานก็เหมือนการบริหารร่างกายส่วนหนึ่ง และการบริหารจิตอีกส่วนหนึ่ง ก็จะเกิดการทำงานด้วยความสุข ความสนุกสนาน เพื่อจะพาให้ชีวิตของเราปราศจากกิเลสตัณหา ดังที่ท่านได้ยกคำพระจีนอธิบายว่า

"นิพพานัน ปรมฺ สุณฺญํ นิพพานัน ปรมฺ สุขํ" นิพพานเป็นของสูญ (ว่างเปล่า จากตัณหา) อย่างยิ่ง นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง ถ้าเรามีจิตต์ปราศจากกิเลสเป็นสมุจเฉทพบพาน เราก็รู้เท่าโลกอยู่เสมอ โลกจะนำทุกข์มาให้เราไม่สำเร็จแล้ว เพราะเราปลดเปลื้องความเกาะเกี่ยวได้จริงแล้ว คือ เรามือนัตตา (ความไม่ซัดตัวตน) เป็นความรู้และเป็นอุบาย เพื่อจะหลีกทุกข์แล้วเราจะไม่เป็นบรมสุขหรือ? และนั่นใครจะว่าไม่ซัดบรมสุข? เหตุฉะนั้นนิพพานไม่ซัดสิ่งที่เหลือวิสัย และนิพพาน ไม่ซัดที่หมดสนุก

126 เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

127 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "งานกับเล่น เนื่องด้วยจิตต์" ใน โคลงกลอนและบทประพันธ์ต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 228.

ไหน ๆ เราพร้อมใจกันจะเป็นนักเล่นเราต้องการให้ชีวิตของเราเป็น
ประโยชน์ที่สุด สนุกที่สุด และเป็นสุขที่สุด เราก็ต้องทำงานสนุกเหมือนการ
เล่น... 128

จากที่กล่าวมาข้างต้นนั้น จะเห็นว่าศาสนาเป็นปัจจัยสำคัญต่อตัวท่าน โดยการที่ท่านใช้
หลักแห่งพระพุทธศาสนามาใช้กับการทำงานเพื่อให้เกิดความสุข ซึ่งการทำงานในความหมายของ
ท่านในที่นี้ก็คือ การทำงานด้วยความตั้งใจจริง ปราศจากกิเลสตัณหา ซึ่งถ้าเราทำงานด้วยความ
รักความสนุกสนานกับงานนั้น ๆ เราก็จะเกิดความสุข ซึ่งท่านหมายถึงการนิพพานตามหลักพระ-
พุทธศาสนานั้นเอง

ทั้งนี้ท่านได้เสนอแนะหลักสำคัญในการดำเนินชีวิตตามแนวพระพุทธศาสนา ที่ทำให้ชีวิต
อยู่ได้อย่างมีความสุขคือ การไม่หลงในตนเอง ไม่ยึดติดกับสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับตัวเรา เช่น
ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข กับความเสื่อมทั้งสี่ ด้วยบทร้อยกรองที่ว่า

...ท่านองสู้ทุกข์ต้อง	โลกธรรม ท่านแสดง
สบสุขสบทุกข์กำ-	หนดรู้
สิ้นสุขสู้ทุกข์จำ	เป็นคู่ กันถา?
ฝิกระนั้นเรียมสู้	ศึกคาบกระหนาบสอง... 129

ซึ่งท่านเห็นว่าทุกคนที่เกิดมาในโลกนี้ ไม่มีใครหนีพ้นโลกธรรม 8 ได้เลย คือ ลาภ ความเสื่อม
ลาภ ยศ ความเสื่อมยศ สรรเสริญ นินทา สุข ทุกข์¹³⁰ ซึ่งทั้งหมดนี้คือสุขกับทุกข์ที่เป็นของคู่กัน
ซึ่งถ้าสิ้นสุดความสุขเมื่อไหร่ ความทุกข์ก็จะเข้ามาแต่ถ้าผู้ใดสามารถที่จะกำหนดรู้ถึงหลักธรรมตา
แห่งโลกมนุษย์ได้ สามารถที่จะต่อสู้กับความทุกข์ที่จะมาเยือนได้ ก็เรียกว่าเราถึงซึ่งนิพพานนั้น
เอง ดังบทร้อยกรองบทหนึ่งว่า

128, เรื่องเดียวกัน, หน้า 229.

129, เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ยามหลง" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ,
หน้า 37-38.

130, เรื่องเดียวกัน, หน้า 37. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

...สุขพองต้องเช่นนี้   หรือไร ท่านเอ๋ย?
 สุขที่สุขราาบ   เท่านั้น... 131

ทั้งนี้ท่านมีความเห็นว่า "สุขที่ไม่มีทุกข์สนองคือสุขเที่ยง เป็นรลฤตตรสุข คือ นิพพาน ดังท่านว่า นิพพานันฺ ปรมฺ สุขํ นิพพานํเป็นบรมสุข"¹³² ดังที่ได้ยกมากล่าวไว้ข้างต้นแล้ว คือการไม่ยึดติดกับสิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นอย่าง ยศ สรรเสริญ สุข เมื่อเราสามารถที่จะปฏิบัติได้ดังนี้แล้วก็เรียกว่า เราได้หลุดพ้นจากความเป็นอนัตตา ดังนี้

...เหตุนี้ท่านจึงแจ้ง   'อนัตตา'
 เป็นไตรลักษณ์สอน   สัตว์ไว้
 ยามสปรโลกธรรมสา-   มารตสละ ละวาง
 สุขทุกข์ก็มีให้   ห้วนเหว... 133

จากบทร้อยกรองข้างต้นท่านชี้ให้เห็นว่า การหลุดพ้นจากความเป็นอนัตตาก็คือการสละซึ่งสิ่งที่ก่อให้เกิดความทุกข์ ไม่หวั่นไหวต่อความทุกข์ หรือความสุขที่เกิดขึ้น ทาได้ดังนี้ก็ถือว่าเราได้ เราไม่ยึดติดกับตัวเรา เมื่อเป็นเช่นนี้เราก็สามารถที่จะดำเนินชีวิตได้อย่างมีความสุข ดังที่ท่านได้อธิบายไว้ว่า "เมื่อชอบใจ (อิฏฐารมณ์) ก็ไม่ลึงรลต เพราะรู้ยู่ว่าไม่เที่ยง แปรปรวนได้ เมื่อไม่ชอบใจ (อนิฏฐารมณ์) ก็ไม่เก็บเอาสำจทุกข์ร้อนเพราะเหตุอย่างเดียวกัน นี่เป็นอาการของผู้รู้เท่ารลลธรรม เรียกว่า ไม่ห้วนเหว"¹³⁴

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าท่านพยายามให้ทุกคนได้ละวาง ไม่พยายามเอาตัวเข้าไปยึดติดกับสิ่งใดมากจนเกินไบ ดังที่ท่านอธิบายว่า ถ้ามีความพอใจหรือชอบใจก็ไม่แสดงอาการตีใจจนเกินไบเพราะท่านคิดว่าสิ่งเหล่านี้ไม่เที่ยงแท้แน่นอน ย่อมเปลี่ยนแปลงไบได้ อาจจะทำให้เกิดความ

131 เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

132 เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรตท่ายเรื่อง)

133 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "พระไตรลักษณ์และวิสุททธิมรรค" ใน โคลงกลอนของครูเทพ, หน้า 74.

134 เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรตท่ายเรื่อง)

ผิดหวังโดยไม่รู้ตัว หรือถ้าหากสิ่งใดที่เราไม่ชอบใจไม่ว่าจะเป็นการกระทำจากตัวเราเองหรือจากผู้อื่น เราก็ไม่ควรวิสาจหรือเก็บมาเป็นทุกข์ใจ ถ้าเราปฏิบัติได้ดังนี้ก็ถือว่าเป็นผู้รู้เท่าทันโลกธรรม จึงไม่เกิดความหวั่นไหวขึ้นในตัวเอง

จากที่กล่าวมาข้างต้นทำให้เห็นว่าท่านให้ความสำคัญกับศาสนามาก เพราะท่านเชื่อว่าศาสนาจะช่วยจรรโลงโลกมนุษย์ให้เกิดสันติสุขขึ้นได้ ถ้าทุกคนยึดหลักแห่งพระพุทธศาสนาไว้ได้ดังที่ท่านได้กล่าวว่า

...ถ้าปราศจากศาสนาแล้ว บางทีมนุษย์ในโลกจะไม่ตั้งอยู่ได้เช่นนี้เลย
ศาสนาเป็นสิ่งที่ได้สอนให้มนุษย์รู้จักความดี ความชั่วอันต้องแก้มาก่อนอื่น ๆ
ถึงกฎหมายบ้านเมืองก็ไม่ได้เกิดเป็นรูปจันจากความรู้คิดชอบตามศาสนาเป็น
ลำดับมาโดยมากเหมือนกัน... 135

จากคำกล่าวของท่านข้างต้นนี้ท่านเชื่อว่า กฎเกณฑ์ของสังคมเป็นข้อกำหนดกฎหมายที่ควบคุมการประพฤติปฏิบัติของคนในสังคม และเป็นสิ่งซึ่งมนุษย์คิดขึ้นมาจากพื้นฐานทางศาสนาเป็นส่วนใหญ่นั้นเอง ดังนั้นท่านจึงเห็นว่าศาสนาจะเป็นเครื่องปลุกใจให้ทุกคนได้กระทำแต่ความดี และเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจของคนให้ประพฤติดี ดังที่ท่านเชื่อว่า "...ศาสนาจึงเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับคนเราอย่างแน่นหนามาก และก็เพราะได้อาศัยคำสั่งสอนของศาสนาจึงได้พากันเจริญขึ้นได้ถึงเพียงนี้" 136

ท่านมีความเชื่อว่าศาสนาจะสามารถช่วยให้มนุษย์มีความเจริญขึ้น เพราะถ้าเรายึดถือหลักธรรมคำสั่งสอนของพุทธศาสนาให้มั่นแล้ว ก็จะทำให้เรามีความสุขความเจริญ ซึ่งท่านเชื่อว่าศาสนานั้นจะมีส่วนเกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์อย่างแน่นอนเพราะ "ศาสนาไม่เบนแต่ปลุกใจของเราให้แลเห็นความงามความดีอันควรปฏิบัติเท่านั้น ย่อมกระทำให้เรามีความปิติเกิดความนิมิติน การที่จะปฏิบัติตามความงามความดีนั้น ๆ ด้วย ไม่ว่าเราเกิดในชั้นใดตระกูลใด" 137

135 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, ธรรมจริยา เล่ม 4, หน้า 170.

136 เรื่องเดียวกัน, หน้า 174.

137 เรื่องเดียวกัน, หน้า 170.

จะเห็นว่าท่านได้กล่าวด้วยความเลื่อมใสศรัทธาในศาสนาอย่างมาก เนื่องจากท่านเห็นว่า ศาสนานั้นน่ามาเชื่อเป็นเพียงปลุกใจให้เราเกิดการปฏิบัติตาม เพราะเห็นความดีความงาม แต่จะทำให้เราเกิดความรู้สึกเลื่อมใสศรัทธาในการที่จะปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธศาสนาเอง ด้วย จากที่กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นถึงปัจจัยทางศาสนา มีผลต่อแนวคิดในการปลูกฝังจริย-ธรรม โดยท่านได้นำหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนามากล่าวสอดแทรกไว้ในผลงานด้านต่าง ๆ ของท่าน เพื่อใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้องและเหมาะสม ซึ่งท่านเห็นความสำคัญของศาสนาที่จะช่วยกล่อมเกลาคืออุปนิสัยใจคอของคนได้

1.4 ลักษณะนิสัย

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านได้เริ่มเรียนหนังสือไทยที่โรงเรียนศาลาวัดใกล้บ้านคือโรงเรียนวัดบพิตรพิมุข ได้รับความรู้เบื้องต้นและอบรมทางจรรยา มารยาทเป็นอย่างดี สอบไล่ได้ประโยคหนึ่งเมื่ออายุได้ 12 ขวบ ครูผู้สอนคือพระมหาหนอ (ขุนอนุกิจวิธูรน้อย จุลวิธูร) การเรียนหนังสือในวัดและเรียนกับพระนั้น ย่อมย่อมนิสัยปัจจัยแก่ศิษย์ในทางมีระเบียบเรียบร้อย อ่อนโยน เมตตา กรุณา จิตใจมั่นคง รักความสงบ มั่นอยู่ในขนบธรรมเนียมประเพณี ทั้งนี้เนื่องมาจากพระเป็นผู้ที่อยู่ในศีลธรรมและเป็นแม่พิมพ์ของศิษย์เป็นอย่างดีนี้เอง จึงชักจูงให้ศิษย์ดำเนินรอยตามไปด้วย¹³⁸

ท่านผู้หญิงถวิล ธรรมศักดิ์มนตรี ได้กล่าวถึงลักษณะนิสัยของท่านว่า "ท่านเป็นผู้มีความอดสาหะวีริยะภาพ เยือกเย็น สุขุมและรอบอ้อมอารี มีความสัทธาแก่กล้าในการทำให้การอุป-การะแก่ผู้อื่น...เอื้อเฟื้อ และมีเมตตาจิตต่อข้าราชการผู้น้อยในสังกัด ดำรงตนเป็นครูบา-อาจารย์มากกว่าที่ถือตัวเป็นใหญ่ในราชการ"¹³⁹

จากการที่ท่านเป็นผู้มีความอดสาหะวีริยะนั้น จึงทำให้เมื่อสมัยที่ท่านศึกษาอยู่ที่ประเทศอังกฤษ จึงได้รับความเชยจากผู้ใหญ่ในกระทรวงศึกษาธิการและได้ขอให้ไปศึกษาตุงานที่ประเทศ

¹³⁸ขุนวิรุฬห์จรรยา, ใน ประวัติครู, หน้า 28.

¹³⁹ท่านผู้หญิงถวิล ธรรมศักดิ์มนตรี, "ชีวประวัติ" ใน บทประพันธ์บางเรื่อง ของครูเทพ, หน้า ๓.

อินเดียต่อ ดังที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (เสนาบดีกระทรวงธรรมการ) ๑๕ มีหนังสือลงวันที่ 27 ตุลาคม ร.ศ. 117 กราบทูลในพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรินทร์ มีใจความว่า

ด้วยพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์* มีบอกวานายสนั่น นักเรียนบุตรพระยาไชยสุรินทร์ (เจียม) ซึ่งกรมศึกษาธิการ ๑๕ ส่งออกไปฝึกหัดเป็นครูอาจารย์ แลเรียกกลับ นั้น มีความอุสาหะ แลใจคอกหนักแน่น แลมีความเพียร ความสามารถ แลความเข้าใจการงานเป็นอย่างดี ควรจะให้เรียนรู้ทางจัดการงานในการศึกษามาด้วย พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ขออนุญาตให้นายสนั่น ๑๖ ตรวจตราดูการแลศึกษาในทางจัดการงานของกรมศึกษาที่อินเดียวิชา 4 เดือน... 140

จากคำกล่าวข้างต้นจะเห็นว่านอกจากท่านจะมีความอุตสาหะวิริยะแล้ว ท่านยังมีความเพียรในการศึกษาเล่าเรียน ด้วยการใช้ความสามารถและความเข้าใจที่จะพยายามเรียนรู้งานทางด้านการศึกษา แสดงให้เห็นว่าท่านเป็นผู้ใฝ่รู้ใฝ่ศึกษา ด้วยความตั้งใจเพื่อให้ประสบความสำเร็จในการศึกษา

จากความอุตสาหะวิริยะภายในตัวท่านเองทำให้ท่านรู้และเข้าใจถึงประโยชน์ของความอุตสาหะ ดังนั้นท่านจึงต้องการที่จะให้ทุกคนได้พยายามศึกษาเล่าเรียนตั้งแต่ยังเล็ก เพื่อจะได้มีอาชีพเป็นหลักฐานสำหรับตนเอง และท่านยังเห็นว่าการเกิดมาเป็นมนุษย์นั้นจะต้องทำตนให้ดีให้มีประโยชน์อยู่ในกรอบแห่งธรรมจริยา เพื่อจะได้เป็นกำลังสำคัญแก่ชาติและศาสนา และรวมไปถึงโลกด้วย ดังนั้นทุกคนจึงควรมีความอุตสาหะในการศึกษาหาความรู้ตั้งแต่เยาว์วัย

จะเห็นว่าในเรื่องของการศึกษานั้น ท่านมีความใฝ่รู้ใฝ่ศึกษา ด้วยความตั้งใจ มีความเพียรพยายามที่จะศึกษาและทำความเข้าใจเรื่องนั้น ๆ ให้ถ่องแท้ จนถึงกับมีพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (เสนาบดีกระทรวงธรรมการ) ๑๕ กล่าวชมเชยเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (ซึ่งขณะนั้นยังไม่มียศบรรดาศักดิ์ ยังเป็นนายสนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ในคราวที่ท่านไปศึกษาดูงานที่ประเทศอินเดียว่า

*พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ขณะนั้นดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ

140 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 ศ. 2/7 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง รายงานของนายสนั่น เรื่อง การตรวจการศึกษาในประเทศอินเดีย ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441)

...รายงานนายสนั่น ซึ่งได้ไปตรวจการศึกษาในประเทศอินเดียมาแล้วอ่าน
 ตลอดแล้ว เห็นว่านายสนั่นเป็นคนมีความรู้แลมีความรักการตั้งใจตรวจตรา
 ในการศึกษาจริง ทั้งมีความคิดเทียบเคียงในสิ่งที่ควรใช้ไม่ควรรู้ ขอให้บอก
 ขมนายสนั่นให้เขาทราบด้วย... 141

จะเห็นว่าท่านมีความตั้งใจจริงในการปฏิบัติงาน และการปฏิบัติงานของท่านนั้นก็จะใช้
 ความคิดพิจารณาด้วยความสุขุมรอบคอบ พยายามไตร่ตรองถึงความเป็นไปได้ และความเป็นไป
 ไม่ได้แค่ไหน โดยเฉพาะท่านเห็นว่าการทำงานนั้นต้องมีวัตถุประสงค์เป็นหลัก ดังจะเห็นได้จาก
 ลักษณะนิสัยในการทำงานของท่านในครั้งที่ท่านยังดำรงตำแหน่งเพียงเจ้ากรมตรวจของกระทรวง
 แต่จะเห็นถึงความสามารถและความคิดของท่าน ดังที่ผู้วิจัยจะขอยกตัวอย่างให้เห็นถึงความคิด
 ที่สุขุมรอบคอบ ประกอบกับความรู้ความสามารถที่ท่านมีเกี่ยวกับงานด้านการศึกษา ซึ่งท่านได้
 เสนอความเห็นเกี่ยวกับการจัดการศึกษาต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่
 28 กันยายน ร.ศ. 129 ดังความตอนหนึ่งว่า

...อันการศึกษาเป็นปัญหาอันไม่เป็นที่ไหน บิดามารดาจะจัดการเล่าเรียนให้
 แก่บุตร ถ้าเป็นผู้ใคร่ครวญ ก็ยังเกิดปัญหาว่าจะให้บุตรเรียนอะไรดี เรียน
 อย่างไรดี เพื่อในที่สุดจะให้เปนอะไรต่อไปดี ปัญหานี้อาจเกี่ยวกันในระหว่าง
 ครอบครัว แล้วไปตกลงกันก็ได้ ถ้าขยายให้กว้างออกไปถึงบ้านเมือง แม้ใน
 ชั้นประสงค์ที่จะหัดคนให้เป็นพลเมืองดี จะเปนข้อตกลงกันได้หมดไม่มีใครเถียง
 แต่จะสอนอะไร และฝึกหัดอย่างไรให้เป็นพลเมืองดีได้ตามประสงค์นั้น คนหนึ่ง ๆ
 ก็อาจเปนไปอย่างหนึ่ง ๆ และประเทศหนึ่ง ๆ ก็มีความต้องการไปอย่างหนึ่ง ๆ
 เพราะฉะนั้นปัญหาเรื่องแนชั้นแนล เอดูเกชันจึงเกิดขึ้น และถ้าจะจัดการศึกษา
 ให้สมประสงค์โดยไม่ต้องอ้อมค้อมวกเวียนแก้อะไรไป จึงต้องตัดสินใจและวาง
 หลักลงเสียก่อนว่า แนชั้นแนล เอดูเกชันนั้น จะให้เปนอย่างไร ก็จะฝึกสอน

141 กงจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/7 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง รายงาน
 ของนายสนั่น เรื่อง การตรวจการศึกษาที่ประเทศอินเดีย ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441)

อะไร และอย่างไรบ้าง แล้วจึงทาสถิมาวางรูปการทำให้สำเร็จตามความ
ประสงค์นั้น¹⁴²

จากความคิดเห็นที่เสนอดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความคิดที่กว้างไกลของท่าน เนื่องจาก
ท่านจะมองถึงประโยชน์ที่จะได้รับ หลังจากการจัดการศึกษาให้แก่ประชาชนแล้ว ซึ่งความคิด
ของท่านนั้นก็เริ่มตั้งแต่ควรจะสอนและฝึกหัดอะไร เพื่อจะไปประกอบอาชีพได้ ฉะนั้นการจัด
การศึกษา ที่สำคัญควรเป็นการศึกษาที่สามารถออกไปประกอบอาชีพได้ และจะเป็นประโยชน์ต่อ
ประเทศชาติอย่างไร ซึ่งควรจะสอนอย่างไรและฝึกหัดอย่างไรที่จะให้เป็นพลเมืองดีของประเทศ
ชาติ ทั้งนี้จะเห็นถึงความคิดที่รอบคอบของท่าน นอกจากนี้ท่านยังเป็นผู้ที่มีลักษณะนิสัยที่เยือกเย็น
และมีใจกว้างพอที่จะยอมรับฟังความคิดเห็นจากผู้ร่วมงาน ด้วยการพยายามทำความเข้าใจกับผู้
ร่วมงานอย่างใจเย็น ดังคำกราบบังคมทูลตอนหนึ่งว่า

ข้าพระพุทธเจ้าเคยนึกว่า การฝึกสอนที่ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า
ควรจะเป็นเช่นนี้ ๆ เจ้าหน้าที่อื่น ๆ ที่รับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่
ด้วยกันจะเห็นอย่างไรบ้าง ถึงได้ลองสอบถามดู บางคนก็ไม่ได้นึกถึงเลยตอบ
ไม่ได้ บางคนก็ตอบเบะปะหรือมิฉะนั้นก็มีความเห็นแตกต่างกันไปหมด ข้าพระ-
พุทธเจ้าต้องทำความเข้าใจไว้ในระหว่างเจ้าพนักงานที่มีหน้าที่จัดการเล่าเรียน
ด้วยกัน เพื่อจะต้อนให้เข้าทางไว้ เพราะทำการอะไรไม่มีความประสงค์ให้แน่
ชัดนั้นดูกระไรอยู่ ไม่น่าจะทำได้ถูกและดี...¹⁴³

จะเห็นว่างานราชการส่วนใหญ่นั้นท่านจะใช้หลักประชาธิปไตย เพื่อให้ทุกคนได้แสดง
ความคิดเห็นของตนออกมา เมื่อท่านเห็นว่าสิ่งใดจะไม่เหมาะสมท่านก็จะพยายามทำความเข้าใจ
กับผู้ร่วมงานเพื่อให้มีความเข้าใจที่ตรงกัน เพื่อจะได้เป็นไปตามวัตถุประสงค์เดียวกัน โดยท่าน

¹⁴² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/5 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง โครงการ
ศึกษา ร.ศ.129.

¹⁴³ เรื่องเดียวกัน

จะใช้ความสุขุมและเยือกเย็นในการพิจารณาเรื่องต่าง ๆ ดังความตอนหนึ่งที่ขุนวิรุฬห์จรรยา ได้กล่าวถึงท่านไว้ว่า

...การเป็นเสนาบดีของท่านแม้แต่จะเป็นตำแหน่งที่สูงสุดของกระทรวงก็จริง แต่ท่านก็ไม่ถืออย่างนั้น ท่านตั้งตนเป็นพ่อบ้าน เดินแบบอย่างสมเป็นครูแท้ ฟังความคิดเห็นของปลัดทูลฉลอง เจ้ากรม ปลัดกรม ตลอดจนนายตรวจแขวง เมื่อเสนอความคิดเห็นสิ่งใดขึ้นไป ท่านก็จะพิจารณาอีกเป็นครั้งสุดท้าย ถ้าความเห็นข้อใดเหมาะสม ท่านก็ลงความเห็นตามผู้น้อย เพราะท่านถือว่าขั้นต้นได้ไตร่ตรองมาโดยรอบคอบแล้ว... 144

เป็นการแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ท่านได้ให้ผู้ร่วมงานได้มีโอกาสแสดงความคิดเห็นอย่างประชาธิปไตย โดยท่านได้ใช้ความเยือกเย็น สุขุมรอบคอบในการพิจารณางานนั้น ๆ นอกจากนั้น ท่านยังมีเมตตาจิตต่อข้าราชการผู้น้อยในสังกัด ดังจะขอยกคำกล่าวของขุนวิรุฬห์จรรยา มาเป็นตัวอยางให้เห็นถึงความมีเมตตาของท่านต่อข้าราชการชั้นผู้น้อย ซึ่งถึงแม้จะเป็นการคัดเลือกจากหลักเกณฑ์ก็ตามดังนี้

...ผู้เขียน (ขุนวิรุฬห์จรรยา) เป็นครูอยู่ในโรงเรียนสวนกุหลาบวิทยาลัย ทางโรงเรียนนี้ได้เสนอชื่อไป 5 คน และโรงเรียนอื่น ๆ รวมกันประมาณ 15 คน การเลือกมีหลักเกณฑ์มาก เมื่อครั้นไม่ได้หลักเกณฑ์ตามที่กำหนดไว้ก็ถูกตัดออกไป ในตอนสุดท้ายคัดเลือกได้ 2 คน คือ ผู้เขียนเป็นคนที่ 1... ท่านสั่งให้ไปพบกับท่าน ท่านให้รอว่าก่อนที่จะไปรับตำแหน่งครูใหญ่ มีใจความสั้น ๆ... ว่า "จะไปเป็นครูใหญ่หรือ การไปเป็นหัวหน้าเขานั้น ต้องอดทน ท้าใจเย็น จะดูใครว่าดีไม่ดีต้องดูกันนาน ๆ จะทำอะไรต้องเห็นแก่ส่วนรวม"... 145

144 ขุนวิรุฬห์จรรยา, ใน ประวัติครู, หน้า 51.

145 เรื่องเดียวกัน, หน้า 51-52.

จากคำบอกเล่าของขุนวิรุฬห์จรรยา แสดงให้เห็นถึงความมีเมตตาจิตต่อผู้ใต้บังคับบัญชา ซึ่งท่านจะทำให้โอกาสลูกน้องได้มีความก้าวหน้า ได้ใช้ความรู้ความสามารถอย่างเต็มที่ ด้งกรณีของขุนวิรุฬห์จรรยา ที่ได้มีโอกาสเลื่อนชั้นจากครุฑน้อยไปเป็นครุฑใหญ่โรงเรียนวัดราชาธิวาส ถึงแม้ว่าจะเป็นไปตามเกณฑ์การตัดสิน และความสามารถของขุนวิรุฬห์จรรยาเองก็ตาม แต่ท่านก็มีความเมตตาให้โอกาสแก่ลูกน้องได้ไต่เต้าไปในตำแหน่งที่สูงขึ้นได้ และนอกจากนั้นแล้ว ท่านยังให้ความเอาใจใส่ห่วงใยลูกน้องอยู่เสมอ เนื่องจากความเป็นครูโดยแท้จริง ที่ต้องการให้บุคคลอื่นได้ปฏิบัติตนอย่างถูกต้องและเหมาะสม ซึ่งงานกรณีของขุนวิรุฬห์จรายนั้น ท่านเห็นว่าจะไปเป็นหัวหน้าก็ต้องกระทำตนด้วยความใจเย็น มีความอดทน รู้จักพิจารณาให้นานว่าใครดีหรือไม่ดีอย่างไร โดยเฉพาะท่านจะเน้นว่าจะทำอะไรก็ต้องนึกถึงประโยชน์ส่วนรวมเป็นหลักใหญ่ดังจะเห็นได้จากหนังสือที่ ถ. ธารงนาวาสวัสดิ์ ที่มีมาถึงท่านผู้หญิงฉวี เป็นการแสดงความเสียใจต่อการที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ถึงแก่กรรม และได้กล่าวถึงอุปนิสัยของท่านใน ความตอนหนึ่งว่า "...นับว่าเป็นผู้ที่ได้ประกอบคุณงามความดีไว้ต่อประเทศชาติเป็นอันมาก ในทางส่วนตัวท่านก็เป็นผู้มีนิสัยใจคอเยือกเย็น สุขุม รอบอ้อมอารี เป็นที่รักใคร่นับถือของบุคคลโดยทั่วไป..."¹⁴⁶

จากคำกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่าในวงราชการ ท่านเป็นที่ชื่นชอบจากบุคคลอื่นเป็นส่วนใหญ่ ด้วยอัธยาศัยอันดีของท่านประกอบกับการรับราชการในกระทรวงศึกษาธิการมานานตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435 โดยเริ่มตั้งแต่ข้าราชการชั้นผู้น้อยก่อนที่ท่านจะมารับตำแหน่งผู้บริหารระดับสูง ต้องใช้ความเพียรพยายาม อดทน และตั้งใจที่จะทำงานในหน้าที่ให้บรรลุผลสำเร็จด้วยดี โดยใช้ความรู้ความสามารถ และใช้ความคิดพิจารณาด้วยความสุขุม รอบคอบมาโดยตลอดจนกระทั่งท่านสามารถเลื่อนขึ้นมาอยู่ในตำแหน่งสูงสุดของกระทรวงคือ ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง และหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ท่านได้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีกระทรวงธรรมการ และตำแหน่งประธานรัฐสภา จะเห็นว่าท่านประสบความสำเร็จในชีวิตการงาน ก็ด้วยการประพฤติปฏิบัติตนดังกล่าว ดังที่ คุณมิตร (นามแฝง) ได้กล่าวถึงท่านว่า

¹⁴⁶ สำนวนหนังสือจาก ถ. ธารงนาวาสวัสดิ์ ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ, ไม่มีเลขหน้า.

...ในประวัติการศึกษาของไทย มีบุคคลคนหนึ่งที่เป็นทั้งครู นักการศึกษา และ
 นักธุรกิจ ผู้นั้นคือ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ชีวิตของท่านผู้นี้ควรนับว่าเป็น
 แบบอย่างอันดีของครู เพราะท่านได้ไต่เต้าจากตำแหน่งชั้นต่ำในกระทรวง
 ศึกษาธิการไปจนถึงตำแหน่งอันสูงสุดในกระทรวงเดียวกันนั่นเอง เมื่อท่าน
 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นเสนาบดีท่านจึงอาจสอนงานให้คนในกระทรวง
 นั้นได้ ตั้งแต่เสมียนพิมพ์ดีด ไปจนถึงปลัดทูลฉลอง นับเป็นผู้เจตนาในงานของ
 ท่านตั้งแต่รากถึงยอด เราจะหาเจ้ากระทรวงที่เจตนาทำงานอย่างนี้โดยยาก... 147

ท่านมีความตั้งใจจริงในการปฏิบัติงาน ด้วยความเพียรพยายามเรื่อยมาตั้งแต่ระดับ
 เสมียน จนถึงระดับผู้บริหารสูงสุดของกระทรวงธรรมการ ดังนั้นท่านจึงต้องการให้ทุกคนมีความ
 ตั้งใจในการทำงานด้วยความเพียรพยายามด้วย

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้มีบทบาทเด่นในการจัด และการเสนอความคิดทางการ
 ศึกษา มาตั้งแต่เริ่มรับราชการใน พ.ศ. 2435 ซึ่งเป็นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว ท่านเป็นผู้ริเริ่มงานต่าง ๆ ของกระทรวงธรรมการมากที่สุด พยายามดัดแปลงงาน
 ทุกอย่างให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นเสมอ งานริเริ่มของท่านลงได้ตั้งต้นท่านแล้ว แม้จะมีอุปสรรคใดๆ
 มาขัดขวางท่านก็ไม่ยอมหยุด เพราะท่านได้คิดโดยรอบคอบแล้วว่าสิ่งที่ทำไปนั้นถูกต้อง และทำ
 ได้ท่านก็ได้อดทนทำต่อไปจนเป็นผลสำเร็จอย่างงดงาม 148

ในช่วงระยะเวลาที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการตั้งแต่
 พ.ศ. 2459-2469 นั้น จัดได้ว่าแนวความคิดเกี่ยวกับการศึกษาเพื่อทวยราษฎร์ได้แพร่หลายและ
 เจริญขึ้นรวดเร็ว ผู้บริหารการศึกษาจำเป็นต้องคิดวางแผนตัดสินใจว่า จะจัดการศึกษาให้แก่
 ประชาชนได้อย่างไร โดยคำนึงถึงพื้นฐานทางเศรษฐกิจของประเทศและการเปลี่ยนแปลงทาง
 สังคม วัฒนธรรม ตลอดจนการปกครองบ้านเมืองในสมัยนั้น 149

147 คุรุมิตร (นามแฝง) "ชีวประวัติเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี," วิทยาศาสตร์
 (ตุลาคม 2494): 3.

148 ละออง ศรีสุคนธ์, ชีวประวัติบุคคลตัวอย่างของไทย, หน้า 516-517.

149 สุมน อมรวิวัฒน์ และคณะ, รายงานการวิจัย เรื่อง ปริชาตญาณสยาม: บท
 วิเคราะห์ด้านการศึกษา, หน้า 437.

ดังนั้นจึงนำไปสู่ผลงานที่ปรากฏออกมาอันเป็นเกียรติคุณของท่าน คือ พระราชบัญญัติ
ประถมศึกษา ซึ่งผลงานดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงลักษณะนิสัยในการทำงานของท่าน ดังที่วุฒิสัย
มูลศิลป์ ได้กล่าวถึงท่านว่า

...แนวความคิดของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ในเรื่องการศึกษาภาคบังคับ
และเก็บเงินศึกษาฟรี เมื่อเสนอเป็นร่างพระราชบัญญัติเข้าที่ประชุมเสนาบดี
ปรากฏว่าถูกคัดค้านมาก รวมทั้งมีบันทึกทักท้วงกราบบังคมทูลรัชกาลที่ 6 ใน
ภายหลังด้วย ที่คัดค้านมากคือ เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ (พระเจ้า
พี่ยาเธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถ) ซึ่งยังกล่าวว่า "เงินศึกษาฟรี คือ การดำเนิน
กุศโลบายของกระทรวงศึกษาธิการ จะรวบรัดเรื่องเงินเอาไว้ในมือ โดยไม่
ยอมปรึกษาผู้ใด" อย่างไรก็ตามที่รัชกาลที่ 6 ทรงเห็นด้วยกับกระทรวงศึกษาธิการ
ร่างพระราชบัญญัติจึงผ่านมาดำเนินการได้... 150

จะเห็นว่าท่านก็ไม่ทอดทิ้งอุปสรรคปัญหาที่เจอ จึงทำให้การทำงานของท่านประสบ-
ความสำเร็จเป็นที่ปรากฏให้เห็นจนกระทั่งปัจจุบันนี้ และจากการปฏิบัติราชการด้วยความตั้งใจ
อดทน ไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคและปัญหา ทำให้ท่านประสบความสำเร็จในหน้าที่การงาน และมี
ผลงานมากมาย (ดังได้กล่าวไว้ในบทที่ 2 ตอนที่ 2) ซึ่ง ผลงานด้านการศึกษาที่ผ่านมา ท่าน
ต้องใช้ความพยายามเป็นอย่างมาก ซึ่งสิ่งเหล่านี้ท่านต้องการให้ทุกคนได้ประพาดปฏิบัติ

ท่านเป็นผู้ที่มีจิตวิญญาณของความเป็นครูโดยแท้จริงไม่ว่าจะทำการเรื่องใดท่านจะสอด
แทรกสิ่งที่จะทำให้เด็กได้รับหรือได้ซึมซับสิ่งต่าง ๆ ที่ดีที่เหมาะสมที่เด็กจะนำไปปฏิบัติได้ซึ่งท่าน
เคยกล่าวอยู่เสมอว่า การปลูกฝังนั้นย่อมต้องปลูกฝังตั้งแต่เด็ก เพื่อให้เกิดขึ้นในตัวตน
เด็ก ดังที่ท่านกล่าวว่า "จิตใจของเด็กนั้นคล้ายกับแผ่นรูปที่ยังว่าง ย่อมเปิดเผยคอยรับสิ่ง
ซึ่งจะมากกระทบถ้าสิ่งใดกระทบเข้าก่อนสิ่งนั้นก็ย่อมติดอยู่แน่น ดวงความรู้ต่าง ๆ ย่อมเข้าไปติด

150 วุฒิสัย มูลศิลป์, แนวความคิดทางการศึกษาไทย 2411-2475 (กรุงเทพฯ:
โครงการพัฒนาสังคมศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ,
2526), หน้า 94-95.

ไว้ได้ง่ายและจับแน่นอยู่ได้นานที่สุด..."¹⁵¹ และจากแนวคิดนี้เองทำให้ท่านได้ถวายเป็นต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเรื่องเกี่ยวกับข้อดีของการประกาศกระแสพระบรมราชโองการ เรื่อง การเล่าเรียนของประเทศสยาม ดังความตอนหนึ่งที่ได้แสดงให้เห็นถึงความ เป็นครูของท่านที่ต้องการจะปลูกฝังความจงรักภักดีว่า

...เมื่อถึงวันเฉลิมพระชนม์พรรษาทุกปีไป คิดด้วยเกล้าฯ ว่าจะให้ทุก ๆ โรงเรียนทาศิธถวายค่านับพระบรมรูปแล้วอ่านประกาศกระแสพระบรมราชโองการนี้ด้วยคำกล่าวสอนของครู ในที่สุดบ้างตามสมควร ให้กระชั้นบ้างเด็ก และกลุ่มเมกลาสันดานเด็ก ปลูกความสวามิภักดิ์ต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และความรักชาติบ้านเมือง เมื่อได้เริ่มขึ้นตั้งนี้แล้ว ไม่ช้าประกาศนี้ก็จะต้องแพร่หลายออกไปถึงเคหสถานต่าง ๆ ใต้...¹⁵²

จะเห็นว่าตามลักษณะนิสัยของท่านประกอบกับความเป็นครูของท่าน ทำให้ท่านพยายาม สอดแทรกแนวคิดทางจริยธรรมอยู่เสมอ เพราะท่านเห็นความสำคัญในเรื่องนี้ ด้วยเป็นเพราะ ท่านได้รับการอบรม การศึกษา รวมทั้งสภาพการณ์ต่าง ๆ จึงทำให้ท่านมีความเชื่อว่า การที่จะ ต้องการให้เด็กประพฤติหรือปฏิบัติตนอย่างใดนั้น เราจะต้องปลูกฝังหรือสอดแทรกสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้อยู่เสมอ ดังที่ท่านถวายเป็นต่อพระองค์ท่านดังกล่าวข้างต้น

เมื่อครั้งที่ท่านไปศึกษาดูงานที่ประเทศญี่ปุ่นนั้น ท่านได้แสดงความคิดเห็นไว้ในรายงาน การศึกษาประเทศญี่ปุ่น เมื่อวันที่ 11 เมษายน ร.ศ.122 เกี่ยวกับเรื่องหลักสูตรที่ญี่ปุ่นจัดทำไว้ ท่านได้แสดงความคิดเห็นไว้ในรายงาน ดังความตอนหนึ่งว่า

¹⁵¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 6, หน้า 208.

¹⁵² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/5 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง โครงการศึกษา ร.ศ.129

... เพราะถ้าใครตรวจตามความจริงแล้ว การฝึกสอนเด็กก็เพื่อจะให้เด็กฉลาดขึ้นเป็นผู้รู้จักเลี้ยงตนในทางที่ถูก ซึ่งจะนับว่าเป็นพลเมืองดีโดยรอบคอบ จึงจะเป็นความเจริญแก่บ้านเมือง ถ้าจะเพียงแต่เอาวิชาสำหรับให้ทำเสมียนได้ หรือทำงานทางหนึ่งทางใดด้วยวิชาของตนได้ ก็ไม่สู้จะเป็นความเจริญแก่ตัวเด็กนัก และจะไม่สู้เป็นความเจริญแก่บ้านเมืองด้วย นับว่าเป็นการศึกษาที่ยังบกพร่องที่หัดคนยังไม่แล้วเสร็จ¹⁵³

เนื่องจากลักษณะนิสัยความเป็นครูของท่าน ทำให้ท่านเห็นความสำคัญของเด็กที่จะเติบโตเป็นพลเมืองที่ดีของชาติ ดังนั้นท่านจึงเห็นว่าควรจะให้การศึกษาที่ครอบคลุมทั้งสติปัญญาและความสามารถในอาชีพที่เด็กจะเลือกเดินไปในทางที่เขาถนัด และมีความมั่นคงต่อตนเอง ซึ่งท่านเห็นว่าถ้าเพียงแต่จะเอาวิชาสำหรับการทำงานเป็นเสมียนอย่างเดียว ท่านไม่เห็นด้วยซึ่งท่านคิดว่าถ้าจัดการศึกษาให้เด็กได้เลือกได้ นอกจากจะเป็นการทำให้เด็กรู้จักดูแลตัวเองด้วยอาชีพที่เหมาะสมแล้วยังเป็นการช่วยประเทศชาติให้มั่นคงด้วย เนื่องจากมีพลเมืองที่มีอาชีพมั่นคง

นอกจากนั้นท่านยังเห็นความสำคัญของผู้ที่จะมาเป็นครู ซึ่งควรที่จะมีคุณสมบัติเพียงพอที่จะเป็นครู เพื่อถ่ายทอดสิ่งดีงามมาให้แก่เด็ก ช่วยดูแลลูกฝังกล่อมเกลาฝึกหัดตัดนิสัยเด็กให้เติบโตขึ้นเป็นพลเมืองที่ดี และครูจะต้องเป็นแบบอย่างที่ดีที่ทำให้เด็กได้เห็น ซึ่งท่านคิดว่าสิ่งเหล่านี้ควรมีอยู่ในตัวครู เมื่อท่านได้ไปศึกษาดูงานที่ประเทศอินเดีย ทำให้ท่านได้เห็นความบกพร่องในเรื่องการสอน ท่านจึงได้เขียนรายงานแสดงข้อคิดเห็นเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของประเทศอินเดีย ดังข้อความตอนหนึ่งว่า

... บกพร่องในการสอนดี ประเทศอินเดียมีโรงเรียนสำหรับฝึกหัดอาจารย์ผู้ที่จะเป็นครูต้องรับการฝึกหัดเสียก่อน... การฝึกหัดก็ปีเดียว เพราะฉะนั้นเป็นการยึดเยียดวิชาบรรจุลงสมอง Cram มากกว่าที่จะเปิดเผยสมองให้กว้างขวางขึ้น... โรงเรียนอาจารย์ควรจะมีฝึกหัดนักเรียนครูให้รู้จักคิดอ่านได้สวนดูว่าที่สอน

¹⁵³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/9 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง ทูลเกล้าฯ ถวายรายงานของหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ เรื่อง การศึกษาแห่งประเทศไทย ร.ศ.121 (พ.ศ. 2445)

สิ่งนั้นอย่างนั้น ๆ เพราะเหตุไร ท่านไม่จึงต้องสอนดั่งนั้น เมื่อรู้เหตุก็คงกระทำ
ได้ผลอันถูก... 154

จากข้อวิจารณ์ที่ท่านได้กล่าวมานั้นแสดงให้เห็นว่า ท่านไม่เห็นด้วยกับวิธีสอนแบบนี้ซึ่ง
ท่านจะให้ความสำคัญกับครู เพราะท่านถือว่าครูเป็นผู้ที่มีหน้าที่ถ่ายทอดสิ่งที่ดีงามให้แก่เด็ก ดังนั้น
นักเรียนครูควรได้รับการอบรมที่ถูกต้อง คือการที่รู้จักคิดอ่านไตร่ตรองว่าที่สอนสิ่งนั้นอย่างนั้น ๆ
เพราะเหตุไร ท่านไม่จึงต้องสอนดั่งนี้ เพราะถ้าหากครูได้รู้และเข้าใจงานวิธีการสอนเหล่านี้แล้ว
ครูก็สามารถที่จะสอนเด็กให้เป็นไปตามความต้องการที่พึงประสงค์ ดังนั้นท่านจึงเห็นว่าโรงเรียน
ฝึกหัดอาจารย์ของประเทศอินเดียยังบกพร่องในเรื่องการสอนนักเรียนครู

เมื่อครั้งที่ท่าน เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ยังเป็นผู้รั้งตำแหน่งผู้อำนวยการโรงเรียน
ข้าราชการพลเรือน* ชุนวิรุฬห์จรรยาเป็นนักเรียนแผนกครูศึกษาในโรงเรียนข้าราชการพลเรือน
ได้เล่าถึงลักษณะนิสัยของท่านว่า

...ท่านกระทำตนเป็นครูแท้ หรือวางตนอย่างบิดากับบุตร ปกครองนักเรียน
อย่างผู้ใหญ่ จะว่ากล่าวตักเตือนก็ใช้การพูดอย่างอ่อนหวาน ใช้นิยายเป็นเครื่อง
ประกอบสมกับที่จะกล่าวว่ "บัวไม่ให้ช้ำ น้ำไม่ขุ่น"... 155

จากคำพูดข้างต้นแสดงให้เห็นถึง ความเป็นบุคคลที่มีจิตวิญญาณของความเป็นครูโดยแท้
จริง เนื่องจากท่านเห็นว่าครูก็เปรียบเหมือนบิดามารดา ที่จะต้องให้ความรัก การเอาใจใส่ดูแล
และให้การอบรมสั่งสอน เหมือนเช่นบิดามารดา ดังนั้นจึงควรจะวางตนให้เด็กเกิดความไว้วาง
ใจ ด้วยการใช้น้ำพูดที่อ่อนหวานนุ่มนวล ถ้าจะกล่าวตักเตือนก็ควรใช้น้ำพูดที่อ่อนโยน เพื่อให้เด็ก
รู้สึกว่าเป็นคนอื่น ซึ่งการที่ท่านใช้วิธีการดังกล่าวก็เป็นเพราะท่านเข้าใจธรรมชาติของเด็ก

154 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/7 เอกสารรัชกาลที่ 5 เรื่อง การตรวจ
การศึกษาในประเทศอินเดีย ร.ศ.117 (พ.ศ.2441)

*โรงเรียนข้าราชการพลเรือน ปัจจุบันคือ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

155 ชุนวิรุฬห์จรรยา, ใน ประวัติครู, หน้า 47.

รอยแท้จริง จึงเห็นได้ว่าท่านมีจิตวิญญานความเป็นครูอย่างฝังลึกทำให้ท่านเข้าใจและรู้จักปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ที่จะทำให้เกิดเกิดความคล้อยตามได้

จะเห็นว่าท่านเป็นผู้มีกิริยาอ่อนโยนละมุนละม่อมกับชนทุกชั้น แม้แต่คนเข้าบ้านถึงแม้ท่านจะโกรธหรือไม่พอใจอย่างไร ก็ไม่เคยแสดงกิริยาวาจาหยาบคายด้วยเลยแม้แต่น้อย ท่านรักษาความเป็นผู้ดีของท่านไว้ได้ตลอดชีวิต ซึ่งเป็นที่น่าสรรเสริญและหาผู้ใดเปรียบได้ยาก¹⁵⁶ ทั้งนี้คงเป็นเพราะท่านเชื่อว่า คำของคนไม่ได้อยู่ที่ฐานะหรือชาติตระกูล ดังนั้นความเป็นคนจึงเท่าเทียมกัน แต่ขึ้นอยู่กับคุณความดีของผู้นั้นที่ท่านเห็นว่าควรจะยกย่อง จึงทำให้ท่านปฏิบัติตัวต่อคนใช้ด้วยกิริยาที่อ่อนโยน สุภาพ ถึงแม้คนใช้จะทำาให้ไม่เป็นที่พอใจก็ตาม แต่ท่านก็ไม่มาช้กิริยาวาจาที่หยาบคายต่อคนใช้ ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าท่านเป็นผู้ดีรอยแท้จริง ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

...ผู้ดีนี่ย่อมเป็นผู้ที่นับตนอย่างวิเศษอย่างสมควรที่สุด คือไม่ประมาณตนตามที่นึกว่าผู้อื่นเขาเห็นตนเป็นอย่างไร... ก็เมื่อผู้ดีประมาณตนและนับตนตามวิธีนี้ก็ย่อมประมาณผู้อื่น และนับผู้อื่นด้วยวิธีเดียวกัน ผู้ดีนี่ย่อมนับถือและบูชาความเป็นมนุษย์ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ย่อมเกิดผลคือ มีความสุภาพราบเรียบ, ความอ่อนน้อม, ความต้อนรับเชื่อเชิญ, จันดี, เมตตา, กรุณา, และาบุญ¹⁵⁷

จากคำกล่าวของท่านเป็นสิ่งที่ยืนยันได้ว่า ท่านเป็นผู้ปฏิบัติตนได้สมกับเป็นผู้ดีอย่างแท้จริงทั้งกิริยาวาจา ซึ่งท่านเห็นว่าผู้ที่เป็นผู้ดีนั้นจะต้องไม่หลงตัวเอง วางตนเสมอเหมือนกับผู้อื่น เห็นคุณค่าในความเป็นคนเหมือนกัน ท่านกล่าวว่าเมื่อทุกคนสามารถคิดได้ดังนี้แล้วก็จะก่อให้เกิดการกระทำที่ดีงาม คือการมีกิริยาสุภาพอ่อนน้อม มีความอดกลั้น มีเมตตากรุณาและาบุญต่อผู้อื่น ซึ่งท่านเชื่อว่ากิริยาจะเป็นอารมณ์เครื่องประดับตัวเรา ไม่ว่าจะเป็นการกล่าวคำอ่อนหวานหรือแสดงความรอบอ้อมอารีก็ตาม ขึ้นอยู่กับกิริยาท่าทางที่บ่งบอกเพราะการกระทำความดี แต่หากทำด้วยกิริยาไม่งาม ความดีนั้นก็อาจเสื่อมไปด้วยเหมือนกัน¹⁵⁸

¹⁵⁶เรื่องเดียวกัน.

¹⁵⁷พระไพศาลศิลปศาสตร์ กับหลวงญาณวิจิตร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 6, หน้า 118-119.

¹⁵⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 44.

ดังนั้นท่านจึงเห็นว่าการกระทำความดีนั้นจะต้องกระทำดีทั้งกายและใจไม่ได้แค่จิตใจอย่างเดียว แต่การกระทำที่แสดงออกมาทางกายจะต้องดีด้วย จึงจะถือว่าเป็นการทำดีโดยแท้จริง และจากคำพูดของอาจารย์ไฉไล เทพหัสดิน ณ อยุธยา (ที่ได้ให้สัมภาษณ์ไว้ในบทสนทนาหนังสือ 60 ปีสตรีจุลนาถ) ที่ได้กล่าวถึงลักษณะนิสัยของท่านว่า

...คุณพ่อไม่พูดมาก อยู่บ้านด้วยกัน ฉันทำอะไรถ้าแม่จะตีไม่ต้องพูดอะไรกัน ส่วนพ่อเลยไว้ก่อน จนฉันลืมเลิมไปแล้ว วันหนึ่งอารมณ์ดี ๆ ก็เรียกมาหา จาได้ไหม เมื่อวันนั้น ๆ ทาพิศอย่างนั้น ๆ ผิดหรือเปล่าจะ ผิดค่ะ ยังงั้นจาวไว้อย่าทาอีก สอนกันด้วยวิธีนี้ตลอด ไม่เคยตีสักแปะ มีครั้งหนึ่ง เล่นไปนานเรือกระทรงธรรมการ...ฉันจับปลาเสียได้ตัว...มองหว่าเราจะเอาไว้ที่ไหน...มีหม้อกรัณฑ์ หม้อใส่น้ำกิน...ปลาเสียก็เอาใส่ไปเลย ปลามันก็ต้องอยู่บนน้ำ คุณอาที่ว่า ทาไมละ คุณนี้...มีกินเท่านั้นนะจะแล้วเอาปลาเสียใส่ น้ำคลองด้วยจะ พ่อว่าพระยาอนุกิจวิธูรเอะอะไปได้ เดียวถึงอีกวัดหนึ่งแล้ว เด็กก็เปื้อปลาแล้ว ปล่อยปลาลงน้ำไปแล้วล้างหม้อ แล้วก็ใส่หน้าผมมาก็จบเรื่อง... 159

จากคำบอกเล่าของอาจารย์ไฉไล ซึ่งเป็นลูกสาวคนหนึ่งของท่านที่เกิดจากท่านผู้หญิงถวิล ธรรมศักดิ์มนตรี แสดงให้เห็นว่าท่านไม่ชอบการตีหรือดุว่า แต่ท่านจะให้ลูกสาวได้มีเวลาคิดพิจารณาถึงการกระทำของตนว่าถูกหรือผิด ซึ่งท่านจะเข้าใจถึงธรรมชาติของเด็กกว่า เด็กเป็นวัยที่อยากรู้อยากเห็นและมักจะทำอะไรโดยไม่ได้คิดพิจารณาไตร่ตรองเสียก่อน และจากเหตุการณ์ที่อาจารย์ไฉไลได้จับปลามาใส่ในหม้อกรัณฑ์ซึ่งเป็นภาชนะใส่น้ำดื่ม ท่านก็ไม่ได้ดุว่าอะไร เพราะท่านเข้าใจในธรรมชาติของเด็กว่าย่อมจะทำอะไรที่รู้เท่าไม่ถึงการณ์ แต่จะคิดเพียงว่าเพื่อช่วยชีวิตปลา ไม่ทันนึกว่านั่นนั้นสกปรก ซึ่งในสถานการณ์แบบนี้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีท่านเข้าใจดี จึงไม่ต้องการให้พระยาอนุกิจวิธูร (ผู้เป็นน้องชาย) เอะอะหรือดุว่าเพราะท่านเห็นว่าเด็กเล่นเดี่ยวเดียวก็เปื้อแล้ว จะเห็นถึงลักษณะนิสัยของท่านที่ไม่ชอบการดุว่าหรือการเขียนตีดังบทร้อยกรองที่ท่านกล่าวไว้ว่า

159 "บทสนทนากับอาจารย์ไฉไล เทพหัสดิน ณ อยุธยา" ใน 60 ปี สตรีจุลนาถ, หน้า 53.

นักเรียน านเวลาเย็น ๆ บางวันก็ให้นักเรียนมาร่วมเล่นเทนนิสกับท่านเพื่อ
ความสนทนสนม... 162

ตามคำกล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่าท่านเป็นผู้ที่มีความเป็นครูอย่างเต็มเปี่ยม ท่านจะให้ความ
ความเป็นกันเองกับลูกศิษย์ ให้ความดูแลคอยห่วงใยทุกข์สุขของนักเรียนอย่างไม่รู้สึกเหน็ดเหนื่อย
เสมือนศิษย์เป็นลูกของท่านด้วยเหมือนกัน และท่านก็จะไม่กล่าวคำติเตียนให้เสียกำลังใจ ซึ่ง
ท่านได้ใช้หลักจิตวิทยาในการพบปะพูดคุย สร้างความคุ้นเคยให้ศิษย์เกิดความไว้วางใจ ซึ่งบาง
ครั้งท่านก็ใช้กีฬาเป็นตัวเชื่อมความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับศิษย์ได้อย่างที่ลูกศิษย์ไม่รู้สึกละอายใจ เพราะ
ท่านเป็นถึงผู้บริหารระดับสูงก็ยอมจะทำให้ผู้อื่นเกรงกลัว ไม่กล้าเข้ามาพูดคุยด้วย นอกจากนั้น
ท่านยังเห็นว่า

การที่ฝึกหัดประพฤติกริยาให้ดีขึ้น ถ้ายังเป็นคนซึ่งทำการงานอันเกี่ยว
ด้วยคนอื่น ๆ มาก ๆ ก็ยิ่งเป็นความจำเป็นหนักขึ้น เพราะกริยาดีย่อมเป็น
เครื่องมือสำหรับต่อสู้ กับความติดขัดต่าง ๆ และทำความตกลงพร้อมเพรียง
ให้เป็นไปได้สะดวกขึ้น... 163

การฝึกหัดกริยาว่าเป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งจะ เป็นตัวสร้างเสริมบุคลิกของทุกคนให้ดีขึ้นได้
เพราะสิ่งนี้เป็นสิ่งจำเป็นที่ทุกคนจะต้องมี เพราะคนเราทุกคนจะต้องคบหาสมาคมติดต่อกับผู้อื่น
อยู่เสมอ การแสดงกริยาที่ดีงามออกไปย่อมเป็นไปเบิกทางให้ก้าวไปสู่ความสำเร็จ ความ
สมประสงค์ที่ต้องการได้ เพราะคนเราย่อมอยากใกล้ชิดกับผู้ที่มีการิยาดีงามสุภาพเรียบร้อย เมื่อ
ได้ยินได้ฟังก็จะช่วยให้บรรยากาศดีขึ้นด้วย ดังนั้นท่านจึงเห็นว่า "ชาวเราควรจะทำตนและ

162 ชุนวิรุฬห์จรรยา, ใน ประวัติครู, หน้า 47-49.

163 พระไพศาลศิลปศาสตร์ กับหลวงญาณวิจิตร, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 6,

กระทำกริยาภายใต้สภาพอ่อนน้อมไม่กระด้างกระเดื่องและประมาณค่าของตนแต่น้อย ๆ... ความถ่อมกายเป็นสง่า เป็นเครื่องเชิดชูความดีให้เด่นขึ้น"164

สิ่งที่กล่าวมาข้างต้นนั้นท่านให้ความสำคัญ และเห็นถึงความจำเป็นของกริยาว่าจาที่ทุกคนควรประพฤติปฏิบัติตนอย่างเหมาะสม รู้จักประมาณค่าของตนแต่น้อย ไม่คิดประมาณตนเองสูง เลิกลอยจนทำให้เห็นผู้อื่นด้อยกว่าไปหมด ควรแสดงกริยาอย่างอ่อนน้อมถ่อมตน ไม่แสดงความกระด้างกระเดื่องต่อผู้อื่น เพราะท่านเชื่อว่าถ้าทุกคนสามารถปฏิบัติตัวได้เช่นนี้แล้ว สิ่งเหล่านี้จะเป็นเครื่องช่วยเชิดชูบุคลิกและความดีที่ประพฤติปฏิบัติให้เด่นเป็นสง่าขึ้น

จากข้อคิดเห็นที่ท่านได้ เสนอดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญในเรื่องจริยธรรม หรือความประพฤติที่ดีงาม ไม่ว่าจะเป็นการแสดงความคิดเห็นในเรื่องใดก็ตาม ท่านจะคำนึงถึงเรื่องนี้เป็นสำคัญ ดังจะเห็นจากลักษณะนิสัยประหัตของท่านนั้น ซึ่งท่านผู้หญิงฉวีธรรมศักดิ์มนตรี ได้กล่าวว่า

สำหรับการใช้จ่ายส่วนตัว เป็นผู้ที่มีมัธยสกะเหม็ดกะแหม่ เมื่อยังเป็นข้าราชการหนุ่มกึ่งง่าพื้น ในเมื่อผู้อื่นส่วนมากง่าม่งง่าม่งและเมื่อที่ข้าราชการนิยมการใช้จ่ายยนต์กันแพร่หลาย พนะฯ สนั่น ชัมศักดิ์มนตรีฯ ก็ยังคงใช้รถม้าคันเดิมต่อมา ครั้นรถยนต์ได้แพร่หลายยิ่งขึ้น มีรถงาม ๆ เข้ามาขายมาก ท่านเห็นว่าการใช้จ่ายม้าไม่สะดวก จึงได้ซื้อรถยนต์ฟอร์ด ซึ่งเป็นรถราคาถูกที่สุดมาใช้ รถคันนี้ยังคงใช้หยุดต่อไปจนถึงเป็นเสนาบดี165

จากคำบอกเล่าของท่านผู้หญิงฉวีธรรมศักดิ์มนตรี จะเห็นถึงความเป็นคนที่มีความมัธยสธ้อย่างมาก ถึงแม้ท่านจะมีตำแหน่งใหญ่ในหน้าที่ราชการ แต่ท่านก็ไม่เคยใช้จ่ายสุรุ่ยสุร่าย ท่านคงดำรงชีวิตอยู่อย่างเรียบง่าย ไม่นิยมหรือเห่อตามผู้อื่นหรือสังคม ทั้งนี้ท่านจะดูกำลังทรัพย์สินฐานะของท่านมาตลอด และจากคำกล่าวของขุนวิรุฬห์จรยาว่า "ท่านเกลียดความสุรุ่ยสุร่าย ท่านไม่ชอบ

164 พระไพศาลศิลปศาสตร์, แบบสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม 5, หน้า 46-47.

165 ท่านผู้หญิงฉวีธรรมศักดิ์มนตรี, "ชีวประวัติ" ใน บทประพันธ์บางเรื่อง ของครูเทพ, หน้า ๓-๓.

ความตระหนี่ถี่เหนียว ชอบเดินสายกลาง การใช้จ่ายเงินจะมากหรือน้อยก็ตาม ต้องให้สมเหตุสมควร" 166

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าท่านมีความรอบคอบในการใช้จ่ายเงิน และสามารถที่จะประมาณตนเองได้ว่าเรามีฐานะแค่ไหน จึงจำเป็นต้องรู้จักระมัดระวังในการใช้จ่ายเงินแต่ละครั้ง ซึ่งท่านเองก็ไม่ชอบความตระหนี่ถี่เหนียว

ท่านเห็นว่าการใช้จ่ายเงินต้องมีความระมัดระวัง เพื่อที่จะมีเงินเก็บไว้เป็นกำลังในอนาคตเพื่อจะใช้เป็นทุนในการดูแลตนเอง ดังนั้นในช่วงที่มีกำลังควรชวนขายเก็บสะสมไว้เสียตั้งแต่ตอนต้น เพราะถ้าหากเงินขาดมือไปเมื่อไหร่ ก็อาจจะเป็นอย่างนี้ได้และอาจจะทำให้กลายเป็นผู้ขาดความประพฤติที่ดี กระทำตนเป็นคนไม่ดีโดยการประพฤติผิดต่อตัวเอง ซึ่งท่านได้ยกคำของนักปราชญ์ขึ้นมากล่าวเพื่อเตือนสติทุกคนให้มีความรอบคอบ มีความระมัดระวังในการใช้จ่ายเงินเพื่อจะยังคงเป็นผู้ที่อยู่ในธรรมจริยา

จากสิ่งที่กล่าวมาข้างต้น ในเรื่องการใช้จ่ายส่วนตัวที่แสดงให้เห็นถึงแนวคิดในเรื่องของความมัธยัสถ์ที่ปรากฏจากคำบอกเล่า และปรากฏในผลงานของท่านนั้น ยังเป็นสิ่งที่สะท้อนออกมาให้เห็นในหน้าที่ราชการที่ท่านปฏิบัติอยู่ ดังนั้นจะเห็นว่าไม่ว่าเรื่องใดก็ตามท่านจะคำนึงถึงความประหยัด ดังจะเห็นได้จากในช่วงที่เกิดปัญหาของการฝึกหัดครูขึ้น ท่านได้แสดงความคิดเห็น ซึ่งในความคิดเห็นนั้นจะแทรกความคิดในเรื่องการประหยัดและการรู้จักช่วยเหลือตนเอง ดังความตอนหนึ่งว่า

... ปัญหาเรื่องการฝึกหัดครูเป็นปัญหาเร่งร้อนในชั้นแรกจัด เพราะวิชาใหม่ ๆ หากครูสอนยาก ต้องเลือกหยิบยอดจากนักเรียนห้องที่ ส่งไปอบรมและให้เรียนต่อในโรงเรียนประจำมณฑล ประจำจังหวัด ดังนั้นแม้โรงเรียนนั้น ๆ จะไม่ใช่โรงเรียนฝึกหัดครู ก็ต้องจัดชั้นฝึกหัดครูขึ้นเป็นพิเศษ หรือเพียงเป็นที่ฝึกหัดนักเรียนสอน ซึ่งต่อไปในอนาคตก็ตั้งใจจะให้เป็นโรงเรียนฝึกหัดครูจริง ๆ ขึ้นนักเรียนครูและนักเรียนสอนเหล่านี้ เมื่ออบรมพอใช้การได้แล้ว ก็ส่งออกไปเป็นครูโรงเรียนปดุมตามท้องถิ่นของตน ๆ บางคนก็ได้รับประกาศนียบัตร

เรียกว่า ประกาศนียบัตรครูมูลห้วเมือง นอกจากห้วมณฑล และจังหวัดต่างฝัก
หัดครูมูลห้วของตัวเองเป็นการช่วยตนเอง และแบ่งเบาความสิ้นเปลืองที่ต้อง
จ้างครูแพงไปจากกรุงเทพฯ กะชวงยังช่วยห้วเมือง มณฑลต่าง ๆ โดยรับ
ฝักหัดครูประกาศนียบัตรประถมและมูลห้วในกรุงเทพฯ อีกส่วนหนึ่ง... 167

ท่านได้กล่าวถึงปัญหาเกี่ยวกับความต้องการครูที่จะมาสอนวิชาใหม่ ๆ ซึ่งท่านได้เสนอ
ให้คัดเลือกนักเรียนครูในท้องถิ่นนั้น ๆ ที่มีความสามารถได้เข้ารับการอบรมในโรงเรียนประจำ
มณฑล ประจำจังหวัด แล้วแต่ที่นักเรียนครูคนใดอยู่ที่ไหนก็เข้ารับการอบรมที่นั่น เมื่อสำเร็จออกมา
ก็ไปเป็นครูประจำท้องถิ่น หรือจังหวัดนั้น ๆ ซึ่งตรงนี้นี่เองก็จะช่วยประหยัดได้ โดยไม่ต้องจ้าง
ครูแพง ๆ จากกรุงเทพฯ ไปสอนในท้องถิ่นนั้น ๆ และยังเป็นการทำให้องค์กรท้องถิ่นได้รู้จักช่วย
เหลือตนเอง จะเห็นว่าข้อเสนอแนะของท่านนั้นจะแทรกแนวคิดในการปลูกฝังจริยธรรมลงไปด้วย
เพื่อให้อุทิศตนได้รู้จักประหยัด และรู้จักการช่วยเหลือตนเอง และยังจะเป็นการทำให้ทุกคนได้ร่วม
รับผิดชอบในท้องถิ่นหรือจังหวัดของตนเองด้วย

ท่านเป็นผู้มีเมตตาจิตชอบช่วยเหลือผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็เงินทองหรืออื่น ๆ ที่ท่านพอจะ
ช่วยได้ท่านก็จะช่วย แต่ถ้าหากการช่วยเหลือของท่านจะทำให้ผู้นั้นกลายเป็นคนท้ออะไรไม่เป็น
หรือไม่คิดจะทำมาหากินแล้วละก็ท่านจะไม่ช่วยเหลือด้วยเงินเปล่า ดังที่ขุนวิรุฬห์จรรยาได้เล่าว่า

...ครั้งหนึ่งมีชายรูปร่างหน้าตาดีคนหนึ่ง เข้าไปหาท่านที่บ้านเพื่อขอเงิน โดย
อ้างว่าอยู่เปล่า ๆ ไม่มีงานทำ แทนที่ท่านจะสงสารและให้เงินไปตามที่ขออย่าง
สบาย ๆ ท่านจะต้องหางานอะไรให้ทำสักอย่าง จะเป็นงานหนักหรือเบาก็ได้
แต่จะต้องทำงานเสียก่อนแล้วจึงจะได้เงิน... 168

167 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "การศึกษาของเราเมื่อถึงศตวรรษที่แล้ว" ใน
บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ, หน้า 44.

168 ขุนวิรุฬห์จรรยา, ใน ประวัติครู, หน้า 53-54.

ท่านต้องการที่จะสอนให้คน ๆ นั้น รู้จักค่าของเงินและให้รู้ว่าตนจะต้องทำงานเพื่อให้ได้เงินมา เพราะท่านไม่สนับสนุนที่จะให้ความช่วยเหลือโดยการให้เงินอย่างเดียว แต่จะให้รู้จักและเข้าใจว่า ชีวิตเกิดมาต้องมีการงานทำ ไม่คอยเบียดเบียนผู้อื่น เพราะฉะนั้นในเรื่องนี้ ท่านต้องการให้รู้จักขยันในการทำงาน ไม่เป็นคนเกียจคร้านคอยแต่จะพึ่งพาผู้อื่นอยู่ตลอดเวลา ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า "...เราติเตียนผู้บูชาเงินตราเป็นพระเจ้า แต่เราก็ต้องติเตียนผู้ไม่ยอมหาเงิน เพราะผู้มันตกเป็นคนเกิดมาสำหรับแต่กิน เป็นพวกตรงเตงตรงเว้า กินแต่ของเขาตัวเอง ไม่ทำอะไรทดแทนให้..."¹⁶⁹

ดังนั้นท่านเห็นว่าถ้าทุกคนบูชาเงินเป็นพระเจ้า เพื่อจะบันดาลให้มีสิ่งต่าง ๆ ตามความต้องการได้แล้วละก็ ท่านคิดว่าบุคคลนั้นก็ควรที่จะคิดทบทวนหากิน ทำงานเพื่อจะได้เงินมาเลี้ยงชีพไม่ใช่ว่าอยากได้สิ่งนั้น ๆ แต่ไม่คิดหาเงินคอยแต่จะขอพึ่งพาผู้อื่นอยู่รำไป ท่านถือว่าเป็นพวกที่ขาดความรับผิดชอบในตนเอง เป็นคนไม่มีหลักวัน ๆ หนึ่ง ไม่ทำอะไรจะกินแต่ของเขาเท่านั้น แต่ขณะเดียวกันตัวเองก็ไม่ทำอะไรตอบแทนเขา

นอกจากนั้นขุนวิรุฬห์จรรยา ยังได้กล่าวในเรื่องความซื่อสัตย์ของท่านว่า เป็นสิ่งที่ท่านยึดมั่นและถือเป็นชีวิตจิตใจซึ่งท่านมิใช่เป็นคนมั่งมี แต่ในเวลาเดียวกันท่านก็ไม่ยอมมาให้ความยากจนมารบกวนท่านได้ เพราะความมัธยัสถ์นั่นเอง ท่านจึงรักษาความเป็นอยู่อันเหมาะสมแก่ฐานะของท่านไว้ได้เป็นอย่างดี ในระหว่างที่ท่านเป็นเสนาบดีหรือเป็นรัฐมนตรีอยู่นั้น ท่านจะปฏิเสธไม่ยอมรับของกำนัลใด ๆ อดยแต่ียดขาด เนื่องจากความซื่อสัตย์สุจริตอันเป็นคุณสมบัติของท่าน ทำให้บุคคลทุกชั้นไว้วางใจท่าน¹⁷⁰

จะเห็นว่าท่านใช้หลักแห่งความมัธยัสถ์ในการดำรงชีวิตมาโดยตลอด จึงทำให้ท่านไม่เดือดร้อน ถึงแม้ว่าท่านจะไม่มั่งมี แต่ท่านก็จะปฏิบัติตนด้วยความรอบคอบในการใช้จ่าย ดังได้กล่าวไปแล้วข้างต้น จึงทำให้ท่านมีความซื่อสัตย์สุจริตต่อตนเองและต่อผู้อื่น อดยท่านไม่ทำตนให้เสื่อมเสียแก่หน้าที่ราชการ ถึงแม้ว่าจะมีผู้เอาของมากำนัลท่าน แต่ท่านก็ไม่ยอมรับเพราะท่านจะซื่อสัตย์ต่อตนเอง

¹⁶⁹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "เงิน, คือแก้วสารพัดนึก" ใน โคลงกลอนและบทประพันธ์ต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 196.

¹⁷⁰ ขุนวิรุฬห์จรรยา, ใน ประวัติครู, หน้า 54.

ท่านผู้หญิงถวิล ธรรมศักดิ์มนตรี ได้กล่าวว่าท่านเป็นผู้รักการดนตรี และได้เคยเป็นศิษย์หม่อมสัมจิ้น เคยร้องส่งนางดนตรีสามัคยาจารย์ เป็นที่รู้จักทั่วไปในวงดนตรีของไทยในสมัยนั้น¹⁷¹ และจากคำบอกเล่าของหม่อมเจ้าจันทร์จิรายุวัฒน์ รัชนี้ (พ.ณ ประมวลมารค) ซึ่งเป็นหนึ่งในชมรม "นักกลอนบ่อนเข้าแซ่" ในสมัยที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรียังมีชีวิตอยู่ และเป็นผู้หนึ่งที่อยู่ในชมรมนี้ด้วย ในวันนั้นเป็นวันฉลองอายุ 60 ปี ระหว่างท่านกับพระราชวรวงศ์เชอกรมหมื่นพิทยางกรณ ในงานก็มีการร่วมร้องเพลง ด้วยความสนุกสนาน ท่านก็ได้ถูกเพื่อน ๆ คะยั้นกะยอให้ออกไปร้องเพลง ซึ่งท่านเป็นผู้แต่งเองท่านก็ออกไปร้องหลายครั้งเพราะถูกเพื่อนเพื่อนขอให้ร้อง ซึ่งหม่อมเจ้าจันทร์จิรายุวัฒน์ รัชนี้ ได้กล่าวว่า "ข้าพเจ้าจดจำไว้ในใจว่า น้าธรรมศักดิ์นี้ชอบเพลงไทยเดิม พี่ไหนเล่าให้ฟังทีหลังว่า ท่านหันมาจากหม่อมสัมจิ้น ซึ่งเป็นนักดนตรีมีชื่อในสมัยนั้น"¹⁷²

จากลักษณะนิสัยของท่านดังกล่าว แสดงให้เห็นถึงความรักในเสียงดนตรีจึงทำให้ท่านแต่งเพลงขึ้นมาหลายเพลง และยังเป็นผู้ร้องเองอีกด้วย ซึ่งท่านได้กล่าวไว้ในบทร้อยกรองว่า

...ผสมเหมาะไพเราะราวเสียงทิพย์	อันลือลือลอยจากปากสวรรค์
ย้อนอารมณ์มั่งชีวิตจิตใจครัน	หลุดรัญหยาให้ได้ทุกรส... ¹⁷³

ท่านเห็นว่าดนตรีที่ไพเราะนั้น จะทำให้ความรู้สึกของเราคล้อยตามไปกับเสียงเพลง ซึ่งท่านเปรียบเสียงดนตรีเหมือนเสียงที่ลือลอยมาจากสวรรค์ จะมาช่วยกล่อมอารมณ์ของเราให้รู้สึกว่ามีชีวิตทำให้ชีวิตจิตใจสดชื่น เมื่อได้ยินเสียงดนตรีนั้น ท่านเห็นว่าดนตรีเป็นส่วน

171 ท่านผู้หญิงถวิล ธรรมศักดิ์มนตรี, "ชีวประวัติ" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของครูเทพ, หน้า ท.

172 หม่อมเจ้าจันทร์จิรายุวัฒน์ รัชนี้ และคณะ, นักกลอนบ่อนเข้าแซ่ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2520), หน้า 196-197.

173 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ดุริยางค์" ใน โคลงกลอนและความเรียงเรื่องต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 73.

ประกอบหนึ่งของชีวิต อีกทั้งยังช่วยขัดเกลานิสัยใจคอให้เปลี่ยนได้ดังที่ว่า "...ใจดุร้ายดุริยางค์
จางพยศ คนตรีพจน์พากย์เข้าเข้าจกัน... 174

ท่านเชื่อว่าคนตรีจะช่วยขัดเกลานิสัยใจคอและข้อมจิตาของมนุษย์ให้เป็นผู้ที่มีจิตาจงด
งามขึ้นได้บ้าง รดยาศัยเสียงดนตรีเป็นสื่อที่ช่วยให้เกิดความรักใคร่สามัคคีกัน มีความเข้าจกัน
ด้วยการรำชดนตรีเป็นสื่อขึ้นๆ ซึ่งท่านเห็นว่า "...สรรพเสียงาจะเพียงเสียงดนตรี กลอ
สังคีตประณีตศรีศิลปกรรม... 175 เสียงาใด ๆ จะสู้เสียงดนตรีได้ นอกจากจะมีประโยชน์ต่อ
ชีวิตมนุษย์แล้ว ยังเป็นวัฒนธรรมไทยอย่างหนึ่งที่ควรอนุรักษ์ไว้ ซึ่งแสดงถึงขนบธรรมเนียมประ
เพณีของไทยเรา

ดังนั้นท่านจึงเห็นว่า คนตรีมีความสำคัญที่โรงเรียนควรจัดและปลูกฝังสิ่งนี้แก่เด็ก
เพื่อสร้างลักษณะนิสัยที่ดีงาม รดยาศัยเสียงดนตรีเป็นสื่อประกอบในการช่วยปลูกฝังจริยธรรมของ
เด็ก ดังบทร้อยกรองที่ว่า "...หนทางกุนั้นปลูกทางโรงเรียน เราพากเพียรเพราะครูด
เปื่องปรุพ... 176

ท่านจึงเชื่อว่าโรงเรียนจะเป็นหนทางที่จะพาเด็กไปสู่สิ่งที่ถูกที่ควร และศิษย์ทุกคนยอม
จะต้องพากเพียรเรียนรู้ด้วยครูเป็นผู้นำทางแก่เด็ก นอกจากที่ท่านผู้หญิงถวิล ได้กล่าวว่ท่าน
รักการดนตรีแล้ว ท่านยังมีความรักในการกีฬาโดยท่าน "เบนผู้ที่ไม่พอใจในกีฬา อนามัย เมื่อหนุ่มๆ
เล่นเทนนิส แต่เมื่ออายุเข้าบุนชราเล่นตะกร้อ... เบนผู้ที่มีร่างกายแข็งแรง และรักสาอนามัย
หย่างดีเลิศ 177

จากลักษณะนิสัยของท่าน จะเห็นว่าท่านเห็นความสำคัญในการออกกำลังกายด้วยการ
เล่นกีฬา ดังนั้นท่านจึงเล่นกีฬามาตั้งแต่ยังหนุ่มจนอายุเข้าวัยชรา ท่านก็ยังไม่วเลิการเล่น
กีฬา เพียงแต่ท่านเปลี่ยนจากกีฬาเทนนิสมาเป็นเล่นตะกร้อแทน ซึ่งจากความตอนหนึ่งที่ท่านได้
กล่าวไว้ว่

174 เรื่องเดียวกัน.

175 จุนวิรุห์พจรยา, ใน ประวัติครู, หน้า 54

176 เรื่องเดียวกัน, หน้า 75.

177 ท่านผู้หญิงถวิล ธรรมศักดิ์มนตรี, "ชีวประวัติ" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของ
ครูเทพ, หน้า ท.

...ข้าพเจ้าได้สังเกตเห็นคนหนุ่ม ๆ ในประเทศอังกฤษสนใจงานการออกกำลังกายที่เขาเรียกว่า เอ็กเซอร์ไซส์มาก คนที่ไม่สามารถทางกีฬาหมักมีเหล็กดัมเบลส์เก็บไว้ในห้องสำหรับถือและทำท่าดัดตนทุกวัน เด็กนักเรียนของเราเดี๋ยวนี้ก็ดูเอาใจใส่ในทางนี้มากขึ้นแล้ว เป็นเครื่องหมายความสำเร็จส่วนหนึ่ง ต่อไปเมื่อเขาโตขึ้นเป็นผู้ใหญ่ เขาคงไม่ต้องหงออดและแก่เร็วเหมือนผู้ใหญ่วัยรุ่นที่มาก่อนเขา... 178

จากคำกล่าวข้างต้นนั้น ผู้วิจัยคิดว่าแรงบันดาลใจอย่างหนึ่งที่ส่งผลให้ท่านคิดที่จะให้มีการกีฬาขึ้นในโรงเรียน ก็คงเป็นเพราะว่าในช่วงที่ท่านได้ไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ ท่านคงได้เห็นชาวอังกฤษได้ออกกำลังกาย ดังที่กล่าวไว้ข้างต้นนี้ และท่านได้เห็นถึงความสนใจในการกีฬาของชาวอังกฤษที่ทำให้สุขภาพร่างกายของคนอังกฤษดูแข็งแรง เพราะเนื่องจากนักเรียนอังกฤษ จะมีวิธีการออกกำลังกายซึ่งขึ้นอยู่กับความสามารถของแต่ละคน ถ้าบางคนขาดความสามารถก็มักจะใช้เหล็กดัมเบลล์มายกเพื่อบริหารร่างกาย ในเรื่องของกีฬาที่ท่านเห็นว่ามีความประโยชน์ต่อสุขภาพร่างกายของคนเรามาก ซึ่งท่านเชื่อได้ว่าถ้าได้ฝึกหัดตั้งแต่เล็กเมื่อโตเป็นผู้ใหญ่ก็จะแข็งแรงต่อเมื่ออายุมากขึ้น เขาก็จะดูไม่แก่เกินวัย และนอกจากนั้นจากพระบรมราชวาทของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ให้แก่แก่นักเรียนภายในประเทศอังกฤษ เมื่อวันที่ 30 มิถุนายน พ.ศ. 2468 นั้น พระองค์ได้มีพระราชดำรัสเกี่ยวกับประโยชน์ของการกีฬามีใจความบางตอนว่า

...การเรียนกับการเล่นกีฬาควรกระทำไปด้วยกัน, และควรคิดแบ่งเวลาของตนเองให้เหมาะสมทั้งการเรียนและการเล่น, อย่าให้เหน็ดเหนื่อยในทางใดมากเกินไปกว่าอีกทางหนึ่ง, เมื่อได้ใช้สมองในทางศึกษาสมควรแก่เวลาตามที่ครูกำหนดแล้ว ควรผ่อนให้สมองได้พักการคิด, และใช้กำลังกายในการเล่นกีฬาเสียบ้าง

178 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "งานกับเล่น เนื่องด้วยกายนศร" ใน โคลงกลอนและบทประพันธ์ต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 225-226.

เพื่อจะได้ทำให้ร่างกายแข็งแรงอดทนความล้ามากแห่งอากาศอันผิดกับเมือง
เรานั้นได้โดยไม่ต้องป่วยไข้ให้เสียเวลาเรียนเปล่า ๆ... 179

จากพระบรมราชโองการที่มีแก่นักเรียนไทยในพระศออังกฤษนั้น น่าจะมีส่วนที่ส่งเสริม
ความคิดของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีให้แน่ชัดได้ว่า การกีฬาจะเสริมสร้างประโยชน์ให้เกิดขึ้น
แก่บุคคลทั่วไป ที่รู้จักออกกำลังกายโดยการเล่นกีฬาเพื่อพัฒนาทางด้านสมองและร่างกายตามแนว
พระราชดำริสแห่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากที่กล่าวมาข้างต้น น่าจะเป็นสภาพการณ์ที่ส่งผลต่อแนวคิดของท่านเกี่ยวกับการกีฬา
ที่ท่านเห็นว่าสำคัญและเป็นประโยชน์ต่อทุกคน ในอันที่จะเสริมสร้างสุขภาพร่างกายให้สมบูรณ์
และแข็งแรง รวมไปถึงสุขภาพจิต ซึ่งท่านได้พยายามผลักดันให้มีการเล่นกีฬาขึ้นในโรงเรียน
ตั้งที่ขุนวิรุฬห์จรยาได้กล่าวถึงท่านว่า

...งานริเริ่มของท่านลงได้ตั้งต้นท่านแล้ว แม้แต่มีอุปสรรคใด ๆ มาขัดขวาง
ท่านก็ไม่ยอมหยุด เพราะท่านได้คิดโดยรอบคอบแล้วว่า สิ่งที่ท่านได้ทำไปนั้น
ถูกต้องและทำได้ ท่านก็ได้อดทนทำต่อไปจนเป็นผลสำเร็จอย่างงดงาม เช่น
ริเริ่มให้โรงเรียนต่าง ๆ ฝึกหัดเล่นฟุตบอลเพื่อให้เป็นส่วนหนึ่งของการพลศึกษา
แล้วก็ให้เริ่มจัดการแข่งขันฟุตบอลระหว่างโรงเรียนขึ้น ให้มีรหัสเป็นรางวัลของ
กรมศึกษาธิการเป็นครั้งแรก เรื่องนี้ไม่ได้รับความสนับสนุนและร่วมมือ ไม่เห็น
ชอบในหมู่ผู้ปกครองของนักเรียน ทว่าการเล่นฟุตบอลมีแต่ผลร้าย นอกจาก
เสียเวลาเรียนแล้ว จะทำให้เด็กได้รับอันตรายบาดเจ็บแข้งขาหัก จากการ
เล่นฟุตบอลอาจถึงตายก็ได้ แต่ท่านก็ไม่ได้ลดละ ไม่ยอมเลิกการแข่งขันฟุตบอล
เพราะท่านคิดการณ์ไกลกว่านั้น ท่านเห็นว่าการบาดเจ็บอาจมีบ้างก็เป็นส่วนน้อย
ถ้าจะได้เล่นกันโดยระมัดระวัง การเจ็บป่วยถือว่าเป็นโดยบังเอิญ การเล่น
ฟุตบอลจะช่วยทางใจได้เป็นอย่างดี ทว่าหมีน้ำใจเป็นนักกีฬา รู้จักอดทน อดกลั้น
รู้จักแพ้ รู้จักชนะ ไม่พยายาท ผู้กันซึ่งหน้า มีความสามัคคีในหมู่คณะ ไม่มีการ

---

179 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระบรมราชโองการแก่นักเรียนไทยใน
ประเทศอังกฤษ," วิทยาจารย์ 25 (2468): 1001.

แบ่งแยก หัดให้เล่นฟุตบอลไม่ใช่เล่นคน (Play the ball, not play the man)... 180

นับว่าท่านเป็นบุคคลที่มีความพยายามและใช้ความอดทนเป็นที่ตั้ง ทำให้ปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ผ่านผ่านไปด้วยดี และท่านก็ได้พบความสำเร็จ ทั้งนี้เป็นเพราะท่านเห็นถึงความสำคัญและความจำเป็นที่ควรจะทำให้มีการกีฬาขึ้น เพราะท่านเล็งเห็นถึงประโยชน์ที่จะเป็นเครื่องช่วยพัฒนาทั้งร่างกายและพัฒนาจิตใจ ดังนั้นจึงเกิดมีการแข่งขันกีฬารองเรียน โดยท่านได้แต่งเพลง "กรราวกีฬา" ขึ้นเป็นเพลงประจำการแข่งขันกีฬา

2. สภาพพื้นฐานทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม การเมืองการปกครอง

2.1 ด้านเศรษฐกิจ

การเปิดประเทศสู่การค้าเสรี ผลผลิตข้าว ไม้สักและดีบุก กลายเป็นสินค้าขาออกที่สำคัญของประเทศ เมื่อการค้ากับต่างประเทศเพิ่มขึ้นอย่างสม่ำเสมอ ภายหลังการเกณฑ์สนธิสัญญาเบาริง สินค้าต่างประเทศได้หลั่งไหลเข้ามาสู่ระบบเศรษฐกิจไทย เพื่อแลกเปลี่ยนกับสินค้าที่ผลิตได้ภายในประเทศ การค้ากับต่างประเทศทำให้การค้าภายในขยายตัวต่อเนื่องเป็นลูกโซ่ พร้อมกันนั้นการชำระเงินตราเป็นสื่อกลางของการแลกเปลี่ยน ก็ขยายตัวอย่างกว้างขวาง ระบบเศรษฐกิจของไทย ได้เปลี่ยนสู่การผลิตเพื่อยังชีพและเพื่อขายภายในหมู่บ้านเริ่มรับอิทธิพลทุนนิยมเข้ามา การตอบสนองต่อระบบทุนนิยมที่แผ่ขยายเข้ามาของชาติตะวันตก ทำให้การขยายเนื้อที่เพาะปลูกในประเทศเพิ่มขึ้น ชาวบ้านทั่วไปหันไปทำนาเป็นส่วนน้อย ละทิ้งกิจกรรมอื่น ๆ ที่เคยดำเนินการ¹⁸¹

ในเวลาต่อมาเศรษฐกิจแบบเงินตราได้เข้ามามีบทบาทอย่างมากต่อชีวิตประจำวันของคนไทย และมีแนวโน้มที่จะเพิ่มขึ้นตลอดเวลา ในขณะที่ประชาชนทั่ว ๆ ไปมีรายได้จากการขายผลิตผลซึ่งเป็นวัตถุดิบไม้ที่ชนิดและถูกกดราคาซื้อขายโดยตลาดที่ผูกขาด เมื่อเปรียบเทียบกับ

¹⁸⁰ขุนวิรุฬห์จรรยา, "เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา)" ใน ประวัติครู, หน้า 45

¹⁸¹ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคม (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2527), หน้า 331-334.

ปริมาณของเครื่องอุปโภคบริโภค ทั้งมีสิ่งจำเป็นและฟุ่มเฟือยเข้ามาขายในประเทศทำให้คนไทย ส่วนใหญ่ต้องรับภาระหนักยิ่งขึ้น หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 การโฆษณาสินค้ามีอิทธิพลในสังคมมาก การผลิตในหมู่บ้านหยุดชะงักไป จากการเข้ามาแทนที่ตลาดของสินค้าอุตสาหกรรมจากตะวันตกทำให้หมู่บ้านไม่สามารถเลี้ยงตัวเองได้ ต้องซื้อสินค้าอุตสาหกรรมมาใช้งานในชีวิตประจำวันตลอดเวลา ทำให้คนไทยส่วนใหญ่ยากจนลงทุกวัน¹⁸²

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเห็นว่าการเปิดประเทศของไทยเรานั้น ทำให้มีการติดต่อสัมพันธ์กับต่างประเทศมากขึ้น ความต้องการและความแลกเปลี่ยนเป็นเหตุให้การค้าขายไหลบ่าเข้ามา ดังบทร้อยกรองที่ว่า

สมัยนี้พิธีแตก	ทวารแหกก้านแพงหัน
เพราะเปิดหล้าพนารัญญ	บ่าเรอโลกบารุงรวม
ก็อยู่ข้าวและxonสัก	สำคัญจักประสิทธิ์สวม
พณิชยการขนานท่วม	ทะลักข้ามทาบข้าง
ฝรั่งแจกขยันคู่	กะจิ้นผู้ชานาญตั้ง
จะรับมอบประเทศทั้ง	พณิชย เศรษฐกรรรมไทย
ทวีของทวีค่า	ทวีสารพัดไป
อนาถไทยเพราะไทยไม่	สมัครสูเสมีอนหมาย ¹⁸³

จากบทร้อยกรองข้างต้นท่านเห็นว่า ประเทศไทยเราเป็นประเทศอยู่ข้าวอยู่น้ำ มีไม้สัก มีทรัพยากรที่จะเป็นประโยชน์ต่อการสร้างฐานะทางเศรษฐกิจของไทยได้ แต่เนื่องจากธุรกิจการค้าของไทยเป็นที่ต้องการของชาวต่างชาติ ที่มีทั้งฝรั่ง แจก และจีนที่มีความขยัน มีความชำนาญ

¹⁸²ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ, "การเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย" ใน สังคมไทย 200 ปี, ณรงค์ พ่วงพิศ และพลศักดิ์ จิระกรศิริ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทร-วิโรฒ ประสานมิตร, 2526), หน้า 234-239.

¹⁸³เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ฐานะของไทย" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 171-172.

ในด้านการค้าอยู่แล้วเข้ามาประกอบกิจการค้า ซึ่งท่านกล่าวว่า "ราวกับคนต่างดาวเหล่านั้นจะรับทำการค้าขายและเศรษฐกิจแห่งเมืองไทยให้แก่คนทั้งหมด"¹⁸⁴ ซึ่งท่านได้ให้ข้อคิดในเชิงตาทิคนไทยว่า สาเหตุที่เป็นอย่างนี้เพราะคนไทยขาดความสามารถในเชิงการค้า ไม่มีความอดทน คิดเพียงปล่อยให้เขาทำไปซึ่งประเทศของเราเป็นประเทศที่อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากร แต่เราคนไทยกลับให้ชาติอื่นเข้ามาครอบครองดำเนินกิจการควบคุมเศรษฐกิจของไทยเสียเอง ท่านต้องการชี้ให้เห็นถึงผลเสียของการมีนิสัยขาดความอดทน ความไม่สู้งานของคนไทย

นอกจากนั้นท่านยังมีความเห็นว่าการเปิดประเทศของไทยเรานั้นทำให้นิสัยของคนไทยเปลี่ยนแปลง เนื่องจากเงินเข้ามามีอำนาจในการดำเนินชีวิต ไม่ว่าจะเป็นสิ่งของเครื่องใช้ การจ้างแรงงานก็ต้องใช้เงินเป็นค่าจ้าง ซึ่งท่านเห็นว่ามนุษย์ทุกวันนี้คิดหาทุกสิ่งทุกอย่างก็เพื่อให้ได้มาซึ่งเงินตราเพื่อหาความสดวกสบายให้แก่ชีวิต และความเป็นอยู่ เงินจึงเป็นทาสรับใช้มนุษย์ ๆ จึงกลายเป็นผู้เห็นความสำคัญของเงินไม่ว่าจะทำธุรกิจการค้าใดก็ต้องใช้เงินเป็นตัวเชื่อมในการดำเนินกิจการต่าง ๆ ดังบทร้อยกรองที่ว่า

...ในอดีตมือเปล่าเราসা- จักসাเสร็จด้วยเงินตรา เงินจึงมนุษย์บูชา ว่าเป็น 'พระเจ้า' เอาจริง ทาสเคยช่วงงาใช้ได้สิง เป็นสิ่งซึ่งโลกเลื่อนหลง เลิกรบเลื่อนภูมิธรรมตรง เป็นทาสแห่งแร่แยละ... ¹⁸⁵	เรื่งบัดนี้เจ้า เลยได้สมยา สถิตที่ยังยั้ง โฉนลดตัวลง
--	---

ท่านเห็นว่าในอดีตเราไม่จำเป็นต้องใช้เงินตราเสมอไป แต่ในปัจจุบันนี้เงินกลับเข้ามามีบทบาทอย่างมากต่อมนุษย์จึงกลายเป็นพระเจ้าสำหรับมนุษย์ไป ทำให้มนุษย์ยกย่องเงินตรา

¹⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 172. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

¹⁸⁵ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "หนีเสือปะจระเข้" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 113.

จนกลายเป็นทาสของเงิน ซึ่งเปรียบเหมือนแรชนิดหนึ่งเท่านั้น ท่านกล่าวว่าเมื่อมนุษย์ยกตัวเอง
ขึ้นจากการศึกษาสงครามาได้แล้ว แต่ทำไมจึงไม่ยกตัวเองออกจากอำนาจเงิน ทั้งนี้ท่านได้กล่าวว่า

... ร้อ! สยามยามเปลี่ยนเวียนวน	จนเงินจนคน
ทรัพย์กล่นเคลื่อนหลับกับดิน	
ยั่วชวนชวนเชิญชวน	คนต่างประเทศ
ทุ่มเทเข้ามาเมืองไทย	
ทรัพย์แสนรวมกองร่ำไป	กรุงขยายยกใหญ่
คนทำงานเริ่มเร็วมี	
บูชาเงินตราที่	จักถึงเรา
เป็นแน่เพราะร่วมโลกกัน	
โรครโรคเราหลีกเลี่ยง	การเยียวยาอัน
ศักดิ์สิทธิ์เป็นกิจเกินเรา	
เชิญเถิดมหาเทพทองเทา	ทางลดเขี้ยวเขา
หนีภัยภัยอย่าพบกุมภี	
กริ่งเกรงแต่จักหลีกเลี่ยง	ไม่พ้นเสือสี่
แต่สบจระเข้เหรา ¹⁸⁶	

จากทร้อยกรองข้างต้นท่านได้ชี้ให้เห็นว่า ประเทศสยามได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก
ในเวลาต่างชาติได้มาเห็นความอุดมสมบูรณ์แห่งเมืองเรา พวกเขามาลงทุนทำการค้าในไทย
อย่างกว้างขวาง จึงทำให้คนไทยขาดอาชีพต้องกลายเป็นคนตกงาน เพราะต่างชาติดำเนินการ
เอง ซึ่งคนไทยไม่สามารถสู้ชาวต่างชาติได้ในเชิงธุรกิจการค้า นอกจากนั้นจึงทำให้เราตกอยู่ใน
อำนาจเงิน เพราะเงินเป็นสิ่งที่บันดาลความต้องการในทางธุรกิจได้โดยไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้
ซึ่งเราไม่สามารถหลีกเลี่ยงหนีให้พ้นกับปัญหาเหล่านี้ จึงกลายเป็นว่าเราต้องคอยให้ประเทศมหา-
อำนาจได้เข้ามาช่วยบรรเทาเหตุการณ์ต่าง ๆ นี้ เพื่อที่เราจะได้ไม่ต้องกลายเป็นหนีเสือปะ-
จระเข้ คือหนีจากศึกษาสงคราม แต่ต้องมาพบกับศึกเศรษฐกิจอีก

¹⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 114-115.

จากที่กล่าวมา ท่านพยายามชี้ให้ทุกคนได้เห็นโทษของการตีราคาของทุกอย่างเป็นเงินตราไปหมด จนทำให้เรากลายเป็นทาสของเงินไปซึ่งผิดกับเมื่อก่อนที่ยังใช้เงินเป็นทาสท่านต้องการให้ทุกคนไม่ประมาทกับเหตุการณ์เหล่านี้ และจากความเจริญต่าง ๆ ที่เข้ามาทำให้สังคมเปลี่ยนไป จนกลายเป็นสังคมเศรษฐกิจไป จึงทำให้การประเมินค่าของสิ่งต่าง ๆ กลายเป็นวัตถุไปหมด

จากภาวะของสังคมอันสืบเนื่องมาจากปัญหาทางเศรษฐกิจ ดังนั้นท่านจึงเห็นว่าเงินเป็นตัวกำหนดความเป็นไปต่าง ๆ ของสังคมนั้น ๆ ด้วย ในขณะที่สังคมกำลังประสบปัญหาทางด้านเศรษฐกิจนั้น แต่ละบุคคลควรได้มีการชวนชวายในการทามาหากินอย่างหนึ่งดูตาย ควรจะได้ออกสู้กับปัญหาต่าง ๆ อันเกี่ยวเนื่องด้วยเศรษฐกิจ ขณะเดียวกันก็ไม่ควรทำตัวเป็นผู้ที่เห็นแก่เงินมากเกินไป

ดังนั้นท่านจึงพยายามปลุกฝังความคิดของทุกคน ให้เป็นผู้รู้จักคิดทามาหากินมีอาชีพเพื่อช่วยเหลือตนเอง เนื่องจากสภาพสังคมในปัจจุบันกลายเป็นสังคมเศรษฐกิจไปแล้ว ท่านจึงแนะนำว่าเราควรจะปรับตัวเราให้สามารถอยู่ในโลกเศรษฐกิจนี้ได้ ด้วยการรู้จักประกอบอาชีพที่จะทำให้เราสามารถที่จะยืนอยู่บนโลกแห่งเศรษฐกิจนี้ได้ โดยไม่ต้องร่อนผู้อื่น ทั้งนี้ท่านเห็นว่าถึงอย่างไรก็ตาม เราก็ไม่สามารถระงับโลกแห่งเศรษฐกิจนี้ได้ ดังนั้นเราจึงควรรำเงินตราให้เกิดประโยชน์ด้วยการคิดหาวิธีจะให้เงินนั้นงอกเงยขึ้นมา ดังความตอนหนึ่งว่า

...แต่เงินตราก็ยังเป็นพระเจ้าเต็มไปด้วยอำนาจอยู่นั่นเอง ไม่มีใครหาวิธีจะสลัดให้พ้นจากอำนาจของมันไปได้ เพื่อยุติกรรมต่อเงินตรา เราเห็นโทษแล้ว เราจะต้องระลึกถึงประโยชน์บ้าง ยิ่งพิจารณาถอยหลังขึ้นไป ก็ยิ่งเห็นคุณของเงินตราที่ได้เป็นปัจจัยช่วยให้อมนุษย์ ขึ้นสู่ความเจริญ และอิสสรภาพ... บ้านใดเมืองใดจะให้บริบูรณ์พูนผล คนของบ้านนั้นเมืองนั้นต้องช่วยกันทำช่วยกันขยัน การที่คนมีความต้องการมากขึ้น แล้วและได้สมประสงค์ด้วยนั่นเอง คือความเจริญ... 187

187 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "เงิน, คือแก้วสารพัดนึก" ใน โคลงกลอนและบทประพันธ์ต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 192-193.

จากคำกล่าวของท่านแสดงให้เห็นถึงแนวคิดของท่านที่ท่านสามารถปรับความคิดปรับตัวของท่านให้สามารถอยู่ในโลกแห่งเศรษฐกิจนี้ได้ ซึ่งท่านเห็นว่าถึงแม้จะเห็นโทษของเงินตราก็ตามแต่ท่านก็เห็นถึงประโยชน์ของมันว่า จะสามารถช่วยพาให้ประเทศชาติเจริญขึ้นได้ ซึ่งขึ้นอยู่กับว่าเราทุกคนจะต้องมีความขยัน มีความร่วมมือกันปฏิบัติหน้าที่ที่ตนเองรับผิดชอบอยู่ให้ดี เมื่อต่างคนต่างปฏิบัติหน้าที่ที่ตนรับผิดชอบให้ดีแล้ว ก็จะทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าแก่ตนเองรวมทั้งจะเป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติอีกด้วย

นอกจากนั้นท่านยังกล่าวว่า เราต้องปรับตนเองให้เหมาะสมกับความเป็นไปของโลกภายนอก แต่อย่าคอยให้ความเป็นไปของโลกเข้ามาเหมาะสมกับเรา ดังที่ว่า

แทนที่เราจักคล้อย	ตามโลก
ปรับกับภาวะเทา	ถนัดได้
และได้เข้าถึงโชค	คล่อง ๆ
กลับปรับภาวะให้	เหมาะสม อารมณ์ตน... 188

จากบทร้อยกรองข้างต้น ท่านต้องการให้รู้จักปรับตนให้คล้อยตามกับความเป็นไปของโลก เมื่อเราสามารถปรับตัวเราให้เหมาะกับความเป็นไปของโลกได้แล้ว ก็ขึ้นชื่อว่าเราได้เดินถูกทาง และก็จะพบกับโชคกับความสำเร็จ ถ้าหากสามารถปรับจิตใจและอารมณ์ของตนให้คล้อยตามได้ก็เท่ากับเราประสพโชคกับความเป็นไปของโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลงไป ทั้งนี้การที่จะคอยให้ความเป็นไปของโลกปรับเข้ามาหาเรานั้น มันเป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้

สภาพการณ์ของความเปลี่ยนแปลงทางสังคม ที่เกิดจากการขยายตัวของต่างชาติที่เข้ามาทำการค้าขายในไทย ส่งผลต่อพลเมืองของประเทศที่ไม่สามารถปรับตัวได้ทัน จึงทำให้คนไทยจากเดิมที่เคยมีความเป็นอยู่อย่างสบายต้องกลับมาลำบาก มีฐานะยากจนลงไม่มีงานทำ ดังบทร้อยกรองที่ว่า

---

188 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "พระไตรลักษณ์และวิสุทธิมรรค" ใน โคลงกลอนของ ครูเทพ, หน้า 70-71

...เราเดินแต่แล้วเช่น	'ผู้ดี ตกยาก'
มีกลับจนคนทวิ	ครึ่งห้อง
งานอันรุกรันรี-	รออยู่ มากมาย
เงินขาดคอยเงินต้อง	จัดช่องงานคอย
เจริญรอยตะวันตกเต้า	ตามกาล นิยม
เขาออกหน้ามานาน	ไม่นาน
คำทรัพย์สะสมฐาน	ธนเลิศ
เรากลับตัวตามด้อย	ต่ำเตี้ยเปลี้ยจริง 189

ท่านได้ชี้ให้เห็นโทษของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่กลายเป็นสังคมเศรษฐกิจ จนทำให้ประชาชนเกิดความอดอยาก จึงทำให้กลายเป็นผู้ยากจนลงทันที จากการที่เคยมีกินมีใช้อย่างเหลือเฟือ จึงทำให้เราขาดทั้งเงินขาดทั้งงาน คือไม่มีงานทำเป็นเพราะผลของอิทธิพลตะวันตกที่เข้ามา ซึ่งทำให้ประเทศไทยเราต้องคล้อยตามความนิยมของสังคมเศรษฐกิจไป ซึ่งต่างชาติเขามีประสิทธิภาพในเชิงการค้ามาก่อน เขามีความรู้ความสามารถที่จะสร้างฐานกำลังของเขาให้เจริญขึ้นได้ด้วยกำลังทรัพย์ ซึ่งท่านเห็นว่าทำไมไทยเราต้องทำตนให้ต่ำด้อยให้เขาดูถูกเหยียดหยามเราได้ ดังที่บทพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์วิจารณ์นิสัยของคนไทยว่า

อนิจจา! แม้แต่ชื่อก็เขี่ยตัวเอง! เราทั้งหลายเรียกตัวว่าไทย กลับเป็นทาสแห่งความประพฤติดูทาสนั่นเอง คือความประพฤติที่ทาสตนให้ต่ำด้อย... การที่ชาวยุโรปเขาสาคัญว่าตัวเขาและชาติของเขาเป็นเช่นนั้นก็ควรอยู่ แต่เหตุใดคนไทยเราจึงได้พลอยติดตามเขาไปด้วยเล่า? ลืมเสียทีเดียวหรือว่าการที่เราคิดเช่นนั้น ก็เสมอว่าเราขาดความนับถือในตัวเราเอง... 190

189 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "มาตราวัตราคาคน" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 105.

190 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประมวลบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (ภาคปกิณกะ) (พระนคร: พิมพ์ที่นิวสตีลซิลการพิมพ์, 2498), หน้า 4-5.

ซึ่งพระองค์ท่านไม่เห็นด้วยกับการทำตัวของชาวไทยที่ไม่เป็นตัวของตัวเองคอยแต่จะตามความคิดและการกระทำของต่างชาติร่ำไป แต่ทำไมชาวไทยเราไม่รู้จักคิดช่วยเหลือตนเองคอยเป็นทาสรับใช้เขา แล้วเมื่อไหร่เราจะสามารถช่วยเหลือตนเองได้ การกระทำเช่นนี้เป็นการกระทำของผู้ที่ขาดความนับถือตัวเอง

จากบทพระราชนิพนธ์ที่ยกมานี้ เพื่อเสริมแนวคิดของท่านที่ไม่เห็นด้วยกับการกระทำของคนไทย เช่นเดียวกับข้อวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้การที่จะแสดงว่าตนมีความนับถือตนเอง มีความเป็นตัวของตัวเอง ไม่ทำตัวต่ำต้อยให้ผู้อื่นเห็นนั้นเราก็จะต้องปฏิบัติตนอย่างผู้มีประโยชน์ ดังที่ท่านได้กล่าวว่

...อนิจจาเกิดมาเป็นมนุษย์	พ่อแม่ดูจสุระที่ยึดเหนี่ยว
ต้องนับถือเท่ากันมั่นคง เจียว	เพื่อกลมเกลียวกลอยฤติชั่วชีวิต
อันบ้านเมืองอีกเรื่องหนึ่งต่างหาก	ถิ่นเกิดใครครออยากสงวนสิทธิ์
สยามเป็นของเราเราต้องคิด	บำเพ็ญกิจชาวสยามตามกรณี
อาชีพเราบ้านเราชีวิตเรา	ส่วนถือเอาสยามเป็นถิ่นที่
ใครจะหวงจะกันนั้นไม่มี	ขอเสียที่เอะอะอย่าหลงงมงาย
ใครไม่เข้าหลักเกณฑ์เช่นยุบล	เขาเป็นคนต่างดาวช่างเขาเอะ
สยามของชาวสยามอย่าลามเลอะ	ใครขึ้นพันคนนั้นเคอะเลอะเองเออ ¹⁹¹

การปฏิรูปเศรษฐกิจในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นว่าการปฏิรูปการคลังในสมัยพระองค์ท่านนั้น เป็นการรวบรวมรายได้และจัดระเบียบการรับ และจ่ายเงินอย่างมีระบบมีแบบแผนที่รัดกุม ซึ่งแม้ว่าในระยะแรก ๆ จะไม่ประสบความสำเร็จเท่าไรนัก แต่เมื่อมีการปรับปรุงเรื่อยมา ในที่สุดก็บรรลุเป้าหมายที่วางไว้ ดังจะเห็นว่าในระหว่างปี พ.ศ. 2435-2447 รายได้ของประเทศเพิ่มขึ้นจาก 15 ล้านบาทเป็น 46 ล้านบาท ประกอบกับ

¹⁹¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "พระของเรา" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า 143.

วิธีการบริหาร และการควบคุมเงินรายได้ของแผ่นดินที่กำหนดขึ้นใหม่ ทำให้ฐานการคลังมั่นคงยิ่งกว่าในสมัยใด ๆ ที่ผ่านมา¹⁹²

เหตุสำคัญข้อหนึ่งที่ฐานะ เศรษฐกิจและการคลัง เป็นที่พึงพอใจเช่นนี้ สืบมาจากพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงถือว่าเสถียรภาพทางการคลัง เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่ช่วยดำรงรักษาเอกราช ถ้าฐานะการคลังตกต่ำและประเทศสยามต้องกู้เงินจากประเทศตะวันตก ก็เป็นการเปิดช่องทางให้ประเทศเหล่านั้นรดยเฉพาอังกฤษเข้าแทรกแซงงานกิจการภายในของประเทศอื่น¹⁹³

จะเห็นว่าการเศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นที่มั่นคงแห่งประเทศชาติ เนื่องจากพระองค์ท่านเล็งเห็นถึงความสำคัญอันข้อนี้ ทั้งนี้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เห็นถึงพระปรีชาสามารถแห่งพระองค์ท่าน เพื่อให้ทุกคนได้ระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณแห่งล้นเกล้าล้นกระหม่อม ท่านจึงประพันธ์บทร้อยกรองตอนหนึ่งเกี่ยวกับภานีว่า

...ราชอภัยทานเอกแท้	ตลอดถึง
เวนประเทศให้ไทยทำ	ประเทศเรื่อง
ราชสมบัติเพื่อราษฎรสิ่ง	หุ้นส่วน
แยกพระคลังตั้งเป็อง	ระเปียบเงิน
กลับหลังหันนั้นป่วน	บันเป็น บกติ
ถ้าหากท่านแต่เลิน-	เล่อล้วน
ความสามารถท่านเห็น	ประจักษ์ ชัดเจน
เลิกศกษัตริย์ราษฎรแท้ถ้วน	จิตถวายเป็น... ¹⁹⁴

¹⁹² วุฒิชัย มูลศิลป์, การปรับตัวของไทยและจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่ (กรุงเทพฯ: บริษัทต้นอ้อจำกัด, 2534), หน้า 106.

¹⁹³ รอง สยามานนท์, ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2520), หน้า 23-24.

¹⁹⁴ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ราชสดุดี" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 9.

จากบทร้อยกรองข้างต้นแสดงให้เห็นถึง ความเป็นเลิศแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้า-
อยู่หัวที่ "โปรดเกล้าฯ ให้จัดกระทรวงทบวงกรม ก็ได้ตั้งกระทรวงพระคลังมหาสมบัติขึ้น เป็น
ส่วนหนึ่ง เงินแผ่นดินกับเงินพระคลังข้างที่จึงแยกกันเสียบขาดแต่นั้นมา"¹⁹⁵ เพื่อจะได้เป็นสัด
ส่วนไม่ปะปนกันจากการเก็บภาษีจากราษฎรเพื่อนำมาทำนุบำรุงประเทศชาติ ซึ่งท่านแสดงให้เห็น
ถึงความละเอียดรอบคอบแห่งพระองค์ท่าน (รัชกาลที่ 5)

จากสิ่งที่กล่าวมาข้างต้นท่านต้องการให้ทุกคนได้รู้จักการปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์ที่อาจ
จะเปลี่ยนแปลงไปโดยไม่รู้ตัว ซึ่งสภาพการณ์ทางด้านเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นนี้จะชี้ให้เห็นถึงข้อเสียด
ที่ทำให้เกิดกิเลสขึ้นในใจคนได้ ด้วยสภาพเศรษฐกิจที่บีบรัดตัวเราทำให้เราเห็นเงินเป็นนายและ
ทั้งยังยกย่องผู้ที่มีเงินมากกว่าที่จะยกย่องตัวคน จึงทำให้เราขาดความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ดังบท
ร้อยกรองที่ว่า

...ไปเคยอดอยากสู้	คนเคย ได้ฤ
เงินแข่งปล่อยเขาเรา	รอบเอื้อ
เงินมิใช่ นายเลย	แท้ทาส เทียวแล
เราอยู่ระยะเอื้อเฟื้อ	ผิดเคือง ¹⁹⁶

จากที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ท่านได้กล่าวถึงพื้นฐานทางด้านเศรษฐกิจของเราว่า เรา
ได้เคยอยู่กินกันอย่างสบายไม่เคยเดือดร้อนไม่เคยอดอยากเพราะประเทศเราเป็นประเทศที่อุดม
สมบูรณ์ไปด้วยอาหารการกิน รวมทั้งน้ำใจที่มีให้กัน แต่มาในปัจจุบันที่โลกเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม
ซึ่งเราไม่เคยทำให้เงินมาเป็นนายเรา แต่มาในปัจจุบันความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ไม่อาจจะต้านทาน
ความเปลี่ยนแปลงของโลกไปได้ ดังนั้นท่านจึงอยากเตือนให้ทุกคนพยายามรักษาความเอื้อเฟื้อ
เผื่อแผ่เอาไว้ และพยายามที่จะปรับตัวให้ทันกับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป

¹⁹⁵เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

¹⁹⁶เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ระยะต่าง ๆ" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ'

อำนาจของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจได้เป็นที่หวั่นเกรงหรือบางครั้งก็ถึงกับไม่พอใจของผู้นำทางการเมืองหลายคน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพยายามกระตุ้นให้คนไทยหันมานิยมประกอบการค้ามากขึ้นแทนที่จะมุ่งหน้ารับราชการอย่างเดียว ในยุคประชาธิปไตยรัฐบาลหลายสมัย ก็ได้พยายามให้ความสนับสนุนแก่คนไทยผู้ประกอบการค้าด้วยวิธีต่าง ๆ อย่างไรก็ตามความพยายามของรัฐบาลไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร ทั้งนี้เพราะคนจีนมีปัจจัยหลายอย่าง ซึ่งเป็นเครื่องส่งเสริมอิทธิพลในทางเศรษฐกิจของตนอยู่¹⁹⁷ ในด้านกลไกตลาด ชาวจีนได้เข้าควบคุมธุรกิจค้าขายภายในประเทศและการค้าต่างประเทศด้วยการยกเลิกระบบพระคลังสินค้า และรัฐมิได้ให้ความสำคัญแก่การพัฒนาด้านเศรษฐกิจ ไม่ว่าจะเป็นด้านพัฒนาเทคนิคการผลิต หรือแทรกแซงการตลาดคงปล่อยให้ชาวจีนทำหน้าที่ด้านนี้ตามลำพัง ทำให้ชาวไทยไม่สามารถล้มตาเข้าปากในธุรกิจการค้าได้เลย เพราะขาดเงินทุนและไม่มีประสบการณ์¹⁹⁸

จากสภาพการณ์ดังกล่าวข้างต้น จึงทำให้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเป็นห่วงว่าคนไทยจะไม่มีอาชีพใดเลย เพราะคนจีนซึ่งมีความชำนาญมากกว่าจะแย่งอาชีพคนไทยไปหมด จนไม่เหลืออาชีพให้คนไทยได้ดำเนินการ ท่านจึงเกรงว่าคนจีนจะเข้ามาทำธุรกิจการค้าโดยควบคุมเศรษฐกิจของไทยทั้งหมด ทั้งนี้ท่านได้ระลึกถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์และพระบารมีแห่งองค์มหाराช ดังบทร้อยกรองบทหนึ่งว่า

...บวงสรวงเทพเจ้าครบ	องค์อดีต มหาราช
เชิญพิทักษ์ไพรไทย	เกิดท้าว
ชนต่างชาติกลาดกีด-	กันกด หมดเทอญ
เสียมสืบชาติเชื้อก้าว	เกียงชัย ¹⁹⁹

¹⁹⁷ยูพเรศ บุญกลิ่นขจร, "อิทธิพลของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ" ใน ชาวจีนในประเทศไทย, จัดกัณฑ์ บุษย์พันธ์, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แพรวพิตยา, 2517), หน้า 100-101.

¹⁹⁸ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ, "การเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย" ใน สังคมไทย 200 ปี, หน้า 239.

¹⁹⁹เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ราชสดุดี" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 23.

ท่านได้ขอวิงวอนต่อองค์มหाराชทุกพระองค์ ให้ช่วยคุ้มครองป้องกันภัยแก่ชนชาวไทย ด้วย ขอให้ชนชาวไทยได้มีชัยในด้านเศรษฐกิจ เป็นเจ้าของเศรษฐกิจในบ้านเมืองของเราด้วย เพราะบัดนี้ชาวต่างชาติ โดยเฉพาะชาวจีนในขณะนั้นได้เข้ามาทำธุรกิจการค้าประกอบอาชีพอยู่ในเมืองไทย ซึ่งเป็นการกีดกันคนไทยทำให้ไม่มีอาชีพทำกิน นอกจากนั้นท่านยังได้กล่าวถึงในอดีตว่าคนไทยไม่นิยมทำการค้า เนื่องจากส่วนใหญ่จะรับราชการ ดังนั้นการค้าจึงปล่อยให้ชาวต่างชาติเป็นผู้ดำเนินการเอง ดังความตอนหนึ่งว่า

...ทั้งราชการทั้งการค้าขายกำลังเจริญ ฝ่ายราชการหัดคนจีนได้เท่าไร ก็ใช้ราชการหมด ยังไม่ค่อยพอเสียอีก ฝ่ายการค้าขายจึงปล่อยให้ในเมืองของราษฎร รัฐพาณิชย์ของเราจึงตกไปอยู่ในมือของพ่อค้าต่างประเทศแทบทั้งหมด พ่อค้าไทยนอกจากเสียเปรียบพ่อค้าชาวต่างประเทศในทางที่รัฐบาลของตนแย่งเอาคนดี ๆ ไปหมด... 200

เนื่องจากท่านเห็นว่า ประเทศชาติจะมั่นคงได้เพราะกิจการค้าของประเทศถ้ากิจการค้าภายในประเทศไม่ได้เป็นของคนไทย ปล่อยให้เป็นคนต่างชาติดำเนินการเองหมด ท่านเกรงว่าจะกลายเป็นว่าประเทศนี้ไม่ใช่ของคนไทย ทั้งนี้ท่านต้องการจะให้มองไปถึงอนาคตว่า ถ้าเราจีนปล่อยให้ไปอย่างนี้นาน ๆ ไทยเราจะถูกกลืนชาติ ซึ่งท่านมีความคิดเห็นที่คนไทยส่วนใหญ่จะเข้ารับราชการหมด ไม่ได้คิดที่จะทำการค้าเพื่อความมั่นคงของชาติ

ดังที่ จอมพล ป. พิบูลสงคราม เป็นนายกรัฐมนตรีในขณะนั้น มีความปรารถนาอันยิ่งใหญ่ว่าจะสร้างเสริมความวัฒนาถาวรแก่ประเทศไทย ให้รุ่งเรืองมั่นคงสมกับที่เป็นอารยประเทศและอารยชาติหนึ่งในโลก ได้กล่าวสุนทรพจน์แก่ประชาชนชาวไทยเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน 2482 เกี่ยวกับการค้าขายตอนหนึ่งว่า

---

200 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สยามกับพาณิชย์," วิทยากรย 22 (2465): 1228-1229.

เราอบอุ่นชาติไทยไว้ด้วยการค้าขาย การทามาหากินให้เกิดประโยชน์แก่คนไทยเราเอง เราต้องเริ่มแข่งขันกับชาวต่างชาติที่ทำการค้าขายอยู่ในบ้านของเราเวลานี้ เราต้องสู้เขาให้ได้ ช่วยกันให้ทุกชุมชนของไทย มีคนไทยค้าขาย และมีคนไทยเป็นคนซื้อ ไม้ซ่ต่างชาติขาย ไทยซื้ออย่างเดียวเหมือนอย่างที่เป็น²⁰¹

จากคำกล่าวของจอมพล ป. พิบูลสงคราม จะเห็นว่าเหตุการณ์ดังกล่าวนี้มีมานานแล้ว ตั้งแต่สมัยที่ชาวจีนได้อพยพเข้ามาใหม่ ๆ เพราะเนื่องจากอุปนิสัยของชาวจีน เป็นคนที่มีความอดทน มีความทะเยอทะยาน ฉะนั้นชาวจีนจึงไม่เลือกที่จะเป็นอาชีพใด แต่ขอให้อาชีพนั้นทำเงินให้แก่มาก ๆ พวกคนจีนเหล่านั้นก็พอใจ ดังที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้กล่าวไว้ว่า

... การซื้อขายจะหมายหลักจีนก็	เหมือนเด็กหลัก ก.ข. ไม้เอาการ
ลูกจ้างไทยจีนใช้จำเป็นเช่น	เสมียนโรงจมน้ำเห็นเป็นแก่นสาร
ลูกจ้างจีนเราใช้เพราะได้งาน	พอเอาการเสมอภาคไม่ยากใจ
หาบขมเงินไทยเราไม่ว่า	ยิ่งของมาแต่ นอกยิ่งดีใหญ่
งานของเราเงินของเราเชิญเอาไป	ศิวิไลซ์อยู่ที่เมืองเราเพียงพู่... ²⁰²

จากบทร้อยกรองข้างต้นท่านต้องการจะชี้ให้เห็นถึงนิสัยของคนจีน ที่มีความขยันขันแข็ง ไม่ว่างานหนักงานเบา งานทุกอย่างคนจีนพยายามเรียนรู้ มีความสู้งานไม่มีการเกี่ยงงานเพราะคนจีนหวังถึงอนาคตข้างหน้า ท่านกล่าวว่าคนไทยเวลาจ้างก็ชอบจ้างคนจีนทำงาน เพราะค่าแรงถูกกว่าลูกจ้างคนไทย แต่ขณะเดียวกันถ้าลูกจ้างคนจีนมาทำงานกับคนไทย เมื่อเรียนรู้งานแล้วก็

²⁰¹สำนักนายกรัฐมนตรี, วัฒนธรรมไทย เรื่อง ประวัติการค้าขายของไทย (ม.ป.ท., 2486), หน้า 312.

²⁰²เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "อึ้งยี่" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 119.

ออกไปส่วนคนจีนก็ต้องยอมจ้างคนไทยให้เป็นเสมียนโรงจันทน์ เนื่องจาก "พระราชบัญญัติโรงจันทน์มีกฎบังคับว่า ต้องทำบัญชีเป็นภาษาไทย โรงจันทน์จึงต้องจ้างเสมียนคนไทย"²⁰³ แม้กระทั่งการหาบขมขาย คนจีนที่ทักท้วงไม่ว่าจะเป็นงานอะไรทั้งสิ้น ซึ่งคนไทยก็ไม่เคยว่าต่างชาติทั้ง ๆ ที่เป็นงานของเราทั้งนั้น ทั้งนี้ท่านได้กล่าวว่า "ถ้าสังเกตจะเห็นว่าชาวบ้านต้องการเลือกขมเท่านั้นไม่ต้องการเลือกว่าใครเป็นผู้ขาย เราจีนเสียแล้วในการซื้อของต่างประเทศ จึงไม่เลือกว่าใครจะขายของของเราด้วย แท้จริงเราเข้าร้านต่างประเทศสนิทกว่าเข้าร้านไทยด้วยซ้ำ"²⁰⁴ แต่เราก็ปล่อยให้ชาวจีนเข้ามาทำการค้าเอง ดังบทร้อยกรองที่ว่า

คนต่างดาวเข้ามาพึ่งอาศัย	ให้ช่วงใช้ เช่นนี้ก็คืออยู่
เจ้าของบ้านเจือจานฐานเอ็นดู	เมื่อเสียรู้แขกเราเสียเราใจ
ขมไทยไทยขายเงินไม่ซื้อ	แต่หาบเร่อิงอ้อขายเราได้
เสียงแหบหวนชวนซื้อ 'ล้าบไทย'	นอกปราศรัยในเยาะพอเหมาะดี
เราปล่อยแข่งแย่งงานชั่วคราวสมัย	เมื่อต่อไปกลับคืนจึงควรที่
นี้การคืนก่อนยากหากจะมี	เพราะอึ้งยี่เป็นกามพวงแข็งแรงแล้ว ²⁰⁵

ท่านได้กล่าวว่านิสัยของคนไทยชอบที่จะเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ไม่ว่าชาติใด ซึ่งกลับกันกับนิสัยของชาวจีนที่รักพวกรักพ้อง อย่างเช่นการซื้อขมคนจีนจะไม่ซื้อของของคนไทย แต่จะซื้อของคนจีนด้วยกัน ซึ่งท่านเห็นว่าเรากำลังเสียรู้เขาอย่างมาก เพราะคนไทยหาว่าคนจีนกำลังหัวเราะเยาะเราอยู่ ดังที่ท่านได้กล่าวว่า "กรรมกรจีนดูถูกกรรมกรไทย และก็มีเหตุสมควรจะดูถูกด้วย เงินขายของยืมแยมผูกไมตรีกับผู้ซื้อตามหน้าที่ของผู้ขาย แต่ก็จะอดกระหยิ่มในใจได้หรือว่า 'นี่หมูอ้วน ๆ ของอ้วนทั้งนั้น'"²⁰⁶ ดังนั้นท่านจึงเห็นว่าถ้าเราจีนปล่อยให้เหตุการณ์เกิดขึ้นแบบนี้ไปนาน ๆ แล้วละก็ ยากที่เราจะเรียกกลับคืนมาได้ เพราะชาวจีนได้ปักหลักแน่นหนาแล้ว

203 เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

204 เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

205 เรื่องเดียวกัน, หน้า 119-120.

206 เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

จากที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ท่านต้องการจะชี้ให้ทุกคนเห็นภัยที่กำลังเข้ามาหาโดยไม่รู้ตัว และอยากทำให้ทุกคนได้ปรับนิสัยมาให้เหมือนกับชาติอื่นเขา ที่เขามีความเป็นปึกแผ่นในชาติมิฉะนั้น แล้วคนไทยจะไม่มีอาชีพใด ๆ ทำเลย ถึงแม้ว่าคนไทยควรมีสติในประเทศของตนก็ตาม ดังจะ ขอยกเหตุการณ์ ๆ หนึ่ง ที่มีผู้ร้องเรียนไปยังสำนักนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 11 กันยายน พ.ศ. 2485 เกี่ยวกับอาชีพค้าถ่าน ซึ่งทางรัฐบาลจัดเป็นอาชีพสงวนของคนไทย แต่พ่อค้าถ่านคนนี้ กลับถูกชาวจีนแย่งไปทำ เนื่องจากมีสาเหตุว่า คนไทยขาดความสามารถจึงทำให้ชาวจีนต้องทำ การค้าถ่านนี้เสียเอง ดังคำพูดของพ่อค้าชาวไทยผู้นี้ว่า "...ฉันได้พยายามไปถามตามบ้านเรือน ชาวบ้านเพื่อจะส่งถ่านเขา แต่กลับได้รับคำบอกเล่าว่า ต่างค้าซึ่งเป็นชาวจีนที่เคยส่งประจำ บอกว่า เขาคงได้ทำการค้าถ่านต่อไปตามเดิม เพราะคนไทยไม่มีความสามารถพอ..."²⁰⁷

จากคำพูดดังกล่าวจะเห็นว่า คนไทยส่วนใหญ่จะไม่สนใจในอาชีพค้าขาย โดยเฉพาะ อาชีพค้าถ่าน ซึ่งคนไทยส่วนใหญ่เห็นเป็นอาชีพที่สกปรกมอมแมม ไม่มีหน้ามีตา ดังนั้นอาชีพค้าถ่าน จึงตกเป็นของคนจีนที่ไม่เกียจงาน

ครั้นต่อมาในตอนปลายรัชกาลที่ 6 นับตั้งแต่ พ.ศ. 2463 การคลังเริ่มตกต่ำเนื่องจากอุทกภัยครั้งใหญ่ในภาคกลางของประเทศ รวมทั้งกรุงเทพมหานครได้เกิดขึ้นใน พ.ศ. 2460 ทำให้การปลูกข้าวเสียหายเป็นอันมาก ต่อมาก็มีแผนผังซึ่งกระทบกระเทือนการผลิตข้าวเช่นเดียวกับอุทกภัย ทั้งนี้ทำให้ข้าวสำหรับการบริโภคภายในประเทศมีปริมาณลดลง รัฐบาลแก้ไขปัญหาคาดแคลนข้าวนี้ ด้วยการประกาศห้ามส่งข้าวออกนอกประเทศ ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2462 ยังผลให้เกิดการลดยาง เศรษฐกิจ และเป็นภาระหนักในด้านารคลังแก่รัฐบาล²⁰⁸

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้กล่าวเตือนของค์พระมหากษัตริย์ถึงความมุ่งมั่นช่วยเหลือ เพื่อให้ไทยรอดพ้นจากสภาพเศรษฐกิจในขณะนี้ เนื่องจากสภาวะเศรษฐกิจในขณะนี้ได้ถูกรุกเจียบเจียบจนไทยไม่สามารถปรับตัวได้ทันต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ท่านได้ทรงปลุกใจชาวไทยทุกคนให้เร่งรีบช่วยกันผดุงฐานะ เศรษฐกิจของไทยไว้ ดังบทร้อยกรองที่ว่า

²⁰⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, สร.0201.25/888 สำนักนายกรัฐมนตรี เรื่อง การค้าถ่าน พ.ศ. 2485.

²⁰⁸ รอง ศยามานนท์, ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2520), หน้า 24.

...พระเชิดชูภูษาติ	พนอชัย
บลุกราษณ์ร เบรธาติยง	ยั้งแกลัว
ไทยแรงเพราะใจไทย	ถือชาติ
ไทยขาดคุณนี้แล้ว	จกมลาย
ไทยรอศึกล้อมราช	อาณาจักร
จึงจกร่วมใจหมาย	ต่อสู้
บัดศึกเศรษฐกิจยก	เยี่ยงมาต
แหลกบ่ทันให้รู้	ศึกสลาย... 209

จากบทร้อยกรองข้างต้น ท่านต้องการให้ทุกคนได้ระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณแห่งพระองค์ท่าน ที่ได้พยายามปลุกใจประชาชนชาวไทยให้ลุกขึ้นมา ร่วมมือร่วมใจช่วยกันต่อสู้เพื่อชาติ ซึ่งในขณะนี้กลายเป็นศึกทางเศรษฐกิจไปแล้ว คนไทยจงร่วมใจกันต่อสู้เพื่อเศรษฐกิจของไทยจะได้ดีขึ้น อย่าได้ให้ชาวต่างชาติได้เข้ามายุคกิจการของไทยไปหมด ไม่เช่นนั้นแล้วไทยเราจะไม่มีการเป็นของคนไทยเลย

จากเหตุการณ์ดังกล่าว ท่านต้องการให้เห็นถึงความมีใจเอื้อเฟื้อของคนไทยที่ไม่เคยทิ้งกัน เมื่อเวลามีความทุกข์ มีความเดือดร้อน เพื่อนไทยด้วยกันก็จะสละทรัพย์สิน สิ่งของมาช่วยทั้งกำลังกายและกำลังทรัพย์เพื่อช่วยผู้ที่เดือดร้อนในขณะนั้น

ท่านได้กล่าวถึงชาวนาว่า เมื่อก่อนนั้นไม่เคยเดือดร้อนในเรื่องการทานา ถึงเวลามาทานาก็มา พอเสร็จจากการทานาก็จะมาพบปะ มีกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกันและในเรื่องการใช้จ่ายเงิน ก็เหลือใช้ เอาเงินไปทานุญที่วัดบ้าง แต่มาในปัจจุบันสภาพสังคมเปลี่ยนไป เศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก ทานาให้สภาพของชาวนาเปลี่ยนไปด้วย ดังบทร้อยกรองที่ว่า

209 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ราชสดุดี" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ'

จากที่กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลทางเศรษฐกิจที่มีผลต่ออาชีพทางผู้ซึ่งขาดความรู้ ความเข้าใจที่จะใช้ความรู้ปรับแก้ให้ทันกับสังคมปัจจุบัน ท่านเห็นว่าเป็นเพราะชาวนาเหล่านั้นไม่ได้รับการศึกษา จึงไม่มีความรู้สาเหตุที่ทำให้ต้องลำบาก ต้องขาดทุนกับการทำนา แต่ไปคิดว่าเป็นเพราะกรรมเวร จึงทำให้เกิดเหตุการณ์นี้ขึ้น ถึงอย่างไรก็ตามท่านก็ยังกล่าวชมเชยชาวนาในเรื่องของความอดทน ไม่เคยบ่นไม่เคยท้อแท้เลย ทำได้เท่าไหนก็ทำไป ถึงแม้จะยากจนแค่ไหนขนาดไหน ก็ยังยิ้มสู้กับความลำบาก

ในเรื่องดังกล่าวท่านต้องการชี้ให้เห็นถึงการขาดความรู้ เพราะไม่ได้รับการศึกษาและต้องการชี้ให้เห็นถึงความอดทนต่อสู้กับความลำบากโดยไม่ปริปากบ่นเลย ทั้งนี้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้กล่าวชี้แนะชาวนาถึงสภาพการณ์ที่เกิดขึ้นทำให้ชาวนาต้องลำบากว่า

...ในคราวเศรษฐกิจตกต่ำเช่นนี้... เมื่อคำนวณรายจ่ายไม่คิดค่าแรงของตนเอง คิดแต่ค่าลูกจ้าง, เครื่องมือ และรายจ่ายการกินอยู่ก็ไม่คุ้มเสียแล้ว ต่อไปเมื่อได้กระเหม็ดกระแหม่รายจ่ายให้พอดีกับราคาข้าวตกต่ำ โดยทำให้ได้ผลทวีขึ้นต่อคนต่อไร่ ก็อาจจะพันขาดทุนหรือพอมีกาไรบ้างเล็กน้อย... ในราคาตกต่ำเช่นนี้ เมื่อถึงเวลาข้าวราคาดีขึ้น ก็จะมีแต่ส่วนได้กำไรมากขึ้น... 212

ท่านได้แนะนำวิธีดำเนินการกิจการการนา เพื่อให้ชาวนาสามารถอยู่รอดได้ โดยไม่ต้องร่อน โดยท่านให้คำแนะนำว่าควรที่ชาวนาจะกระเหม็ดกระแหม่ค่าใช้จ่ายต่าง ๆ และไม่ควรประมาทในการดำเนินการ ซึ่งถ้าชาวนาสามารถปฏิบัติได้ดังนี้แล้ว ก็จะช่วยผ่อนหนักให้เป็นเบาได้ เมื่อเวลาที่ข้าวมีราคาขึ้นมาชาวนา ก็จะขายข้าวได้กำไรเพิ่มขึ้น ก็จะช่วยคลายความเดือดร้อนจากการขายข้าวขาดทุนได้

การที่เศรษฐกิจตกต่ำส่วนหนึ่ง เป็นผลมาจากความอุดมสมบูรณ์สิ้นเปลืองความต้องการ ซึ่งท่านได้กล่าวยกตัวอย่างให้เห็นในเรื่องของการผลิตข้าว ซึ่งประเทศอื่น ๆ ก็มีการผลิต

212 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ความตกต่ำแห่งเศรษฐกิจ" (พูดทางสถานีวิทยุกระจายเสียง เมื่อวันที่ 30 สิงหาคม พ.ศ. 2474) ใน โคลงกลอนและบทประพันธ์ต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 213-214.

ข้าวเหมือนอย่างประเทศเราเหมือนกัน เมื่อต่างคนต่างผลิตจึงทำให้ราคาของสินค้าตกต่ำลงใบ
ดงบหรือยกรองที่ว่า

ข้า! โลกชะรอยจรีตติค	วิปริตละเมอฝัน
ยากแค้นเพราะแสนอุดมธัญ-	ญทุเรศประหลาดเหลือ
พองภัณฑสรรพอุปโภค	กิจโลกทาเหลือเพื่อ
เกลื่อนกลาดตลาดบูรณเบือ	บมิแพงเพราะแข่งขาย... 213

ดังนั้นเมื่อทุกประเทศสามารถที่จะผลิตข้าวได้เอง จึงทำให้ราคาข้าวตกลงเนื่องจากของมีเหลือ
เพื่อล้นตลาด จึงทำให้ชาวนาพากันเดือดร้อน ซึ่งท่านได้ให้ข้อคิดเห็นว่า

...โลกรู้ประดิษฐ์จะมิรู้	รสลิ่มสรามราว
รู้ขายก็รู้ชื้อระณคราว	ธนซื้อแสวงสิน
จัดดีทวิคุณประโยชน์	นิรโทษมลทิน
ขาดจัดพิบัติพิบูลสิน	ผิจะมากก็มายหมัน... 214

ถึงแม้ว่าโลกจะมีความเจริญ สามารถประดิษฐ์คิดค้นสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมาใช้ได้ สามารถ
ทำธุรกิจการค้า แสวงหาสิ่งต่าง ๆ ที่จะทำประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่มนุษย์ก็ตาม แต่ท่านเห็นว่าการ
ที่เกิดเหตุการณ์ของเศรษฐกิจตกต่ำเช่นนี้ เป็นเพราะมนุษย์ยังขาดการวางแผนที่ดีกุม ถึงแม้
สินค้าจะมีเหลือเพื่อล้นตลาดก็ตาม แต่บางคนก็ยังขาดแคลนสินค้าต่าง ๆ อยู่ เป็นเพราะการ
จัดการของเรายังไม่รอบคอบ ขาดการวางแผนที่ดี ซึ่งท่านได้กล่าวตักเตือนและยกตัวอย่างให้เห็น
ในเรื่องของข้าวว่า

213 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "เศรษฐกิจตกต่ำ" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2,
หน้า 125.

214 เรื่องเดียวกัน, หน้า 126.

...โลกมีวิธีทำและจำหน่าย	ดูระขายและซื้อปวง
คิดขายเงินจะมคอง	คติชื่อเหมาะครือกัน
ทำได้ดิฉันชานาญ	อวสานก็สมสวรรค
ทำเป็นละ! แต่อุตริฉัน	ขณะใช้สิม่เป็น... 215

ท่านเห็นว่าในโลกปัจจุบัน มนุษย์สามารถคิดค้นการผลิตและจำหน่ายสิ่งของเครื่องใช้ต่าง ๆ ได้ด้วยความชำนาญ ถ้าคิดวางแผนให้ดีมีหรือที่จะเกิดเหตุการณ์สินค้าล้นตลาด อย่างเช่น "มีข้าวเหลือขาย มีของใช้ล้นตลาดและโรงงาน มีรู้ที่จะจำหน่ายให้หมดได้อย่างไร มนุษย์ที่ต้องการก็ถมไป"²¹⁶ ทั้งนี้ท่านได้ให้ข้อคิดว่า ถ้ามนุษย์รู้จักคิดหาวิธี รู้จักวางแผนให้รอบคอบแล้ว ละครก็เราก็จะไม่เจอกับเหตุการณ์เหล่านี้ ทุกคนก็สามารถมีกินมีใช้ได้อย่างไม่ขัดสน นอกจากการแก้ปัญหาในเรื่องข้าวแล้ว ท่านยังได้ชี้แนะในเรื่องของการนัทรพยากรอื่น ๆ ที่มีอยู่ของไทยมา ใช้ให้เกิดประโยชน์อีกด้วย ดังบทร้อยกรองที่ว่า

...ทำดีก็ชัยชนะสภาพ	ผลลาภทวีคูณ
ใช้ได้สำเร็จผลพิบูล	ชนะเศรษฐกิจหนอ!... 217

ท่านกล่าวว่ถ้าเราสามารถ "เอาวัตถุดิบมาทำเครื่องใช้หรือปลูกพืชเป็นอาหารเป็นการชนะธรรมชาติ...ถ้าสิ่งที่ทำขึ้นได้ ใช้เป็นประโยชน์มากที่สุดไม่ใช่อัดขัดขาด ๆ เหลือ ๆ อย่างเตี้ยวนี้ เราก็เอาชนะอุปสรรคทางเศรษฐกิจได้"²¹⁸ ซึ่งจากที่ท่านกล่าวมานั้นท่านต้องการให้ทุกคนเห็นว่า ถ้าหากเราสามารถแก้สถานการณ์ในการใช้ความคิดที่รอบคอบในการดำเนินการกับทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์ได้แล้ว เราก็จะสามารถเอาชนะกับเศรษฐกิจที่ตกต่ำนั้นได้

215 เรื่องเดียวกัน, หน้า 128.

216 เรื่องเดียวกัน, หน้า 128. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

217 เรื่องเดียวกัน, หน้า 129.

218 เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

2.2 ด้านสังคมและวัฒนธรรม

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลงในเกือบทุกด้านของกิจการบ้านเมือง จนถึงขั้นที่เรียกว่า "พลิกแผ่นดิน"²¹⁹ การเปิดประเทศไม่ได้ทำให้เกิดผลดีในทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว แต่ยังผลให้ประเทศไทยเปิดกว้างรับแนวความคิดแบบตะวันตกมากขึ้น ยุคปฏิรูปในสมัยรัชกาลที่ 5 เกิดขึ้นเพราะปัจจัยผลักดันดังกล่าว ปัจจัยสำคัญที่ทำให้สังคมไทยเปลี่ยนแปลงจากรูปแบบประเพณีมาเป็นสังคมที่เป็นพื้นฐานของปัจจุบัน คือ การแทรกซึมของวัฒนธรรมตะวันตก²²⁰

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ๑ได้รับรู้ถึงสถานการณ์ของความเปลี่ยนแปลงที่ชาวตะวันตกได้นำเข้ามาสู่ประเทศไทยในครั้งนี้ว่า "ภาวะอย่างใหม่ที่ชาวตะวันตกเป็นผู้ดำเนินชานาณมาก่อน เมื่อถึงคราวที่ชาวตะวันออกต้องหันตามไปด้วย ก็ต้องเอ๋ ๆ แอ่น ๆ ซักซ้าไม่ทันเขาอยู่เอง"²²¹ ดังบทร้อยกรองที่ว่า

ความดำเนินเกริ่นเกริกเป็อง	อัสดง-คตแล
บุรพทิศติดตามเขา	แอ่นแอ้
คอยดูชั่ววืดคง	ริร่า ใบนา
ก้าวหนังกจกเค้เก้	กระมัง... 222

ท่านเห็นว่าถ้าหากเราแม้แต่รอดูท่าทีของสภาพการณ์การเปลี่ยนแปลงว่า จะไปในทิศทางใดหรือรูปแบบใดแน่ เราก็อาจจะไม่ทันกับเวลา และถ้าหากเราไปเร่งรีบที่หลังเราก็คงจะ

²¹⁹ วุฒิชัย มุลศิลป์, การปรับตัวของไทยจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่ (กรุงเทพฯ: บริษัทต้นอ่อนจำกัด, 2534), หน้า 178.

²²⁰ พรเพ็ญ ฮันตระกูล, "แนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย" ใน สังคมไทย 200 ปี, ฌรงค์ พ่วงพิศ และพลศักดิ์ จิรากรศิริ, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2526), หน้า 188-190.

²²¹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ระยะต่าง ๆ" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 84. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

²²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 84-85.

ตามไม่ทัน และเราก็คงจะต้องล้มลงแน่ จากคำกล่าวข้างต้นแสดงว่าท่านต้องการที่จะให้ทุกคน
ได้รู้ว่า การทำอะไรที่รีบร้อน เร่งรีบไม่เกิดผลดี ดังนั้นการจะทำอะไรให้เกิดผลสำเร็จด้วยดี
เราจะต้องเตรียมการไว้ล่วงหน้า ดังที่ท่านกล่าวว่า

...พระศรีอารยโพรคต์วนได้	เป็นดี
ชิงสุกก่อนห่ามหาญ	หักแท้
การเปลี่ยนแปลงประเพณี	ยากนัก
ระยะเงินขึ้นนี้แม่	น่ากลัว ต้องเตรียม... 223

จากที่ท่านได้กล่าวมานั้นท่านต้องการชี้ให้เห็นถึงปัญหาของการเปิดประเทศที่เราทุกคน
จะต้องเตรียมการไว้ก่อนที่จะสายเกินไป เนื่องจากอารยธรรมตะวันตกที่แพร่เข้ามาสู่ไทย ซึ่ง
ท่านกล่าวว่า "ความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอยู่เสมอและย่อมมาถึงเราด้วยเสมอเพราะการคมนาคม
สะดวก เราตามเขาเอ้แฉ่น ตกอยู่ในที่ที่ต้องชิงสุกก่อนห่าม การชิงสุกก่อนห่าม เป็นการหักหาญ
มีอันตรายไม่มากนักน้อย การเตรียมก็คือรีบให้สุกเสียก่อนที่ห้ามจะให้โทษ เพราะเหตุต้องชิง
สุก"²²⁴ ดังนั้นท่านเห็นว่าการที่จะให้ไทยเราเปลี่ยนแปลงประเพณีของไทยแต่เดิมนั้นยากนัก จำเป็น
ที่จะต้องได้เตรียมรับสถานการณ์ที่จะเกิดตามมา ด้วยการให้ทุกคนได้รู้จักปรับตัวเองให้ทันต่อการ
เปลี่ยนแปลงครั้งนี้ เพราะท่านเห็นว่า

...หทัยไทยสมัยนี้	ถลึงลิ้น ฌ เบื้องบรรพ์
สยามเปลี่ยนแปลงพลัน	ผละทิ้งราษฎร์ ฌ เบื้องหลัง
ประชาลามีน่าเล่า	สหายเข้าตะลุยรัง
มิช้านานจะม่านหวัง	ลาพังราษฎร์มีรอดเลย

223 เรื่องเดียวกัน, หน้า 85-86.

224 เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

จะลุดคร่าประเทศไทย

ไฉนไฉนจะเฉยเฉย

อนาถโธ! สยามเอ๋ย!

จะเปลี่ยนแปลงกระนั้นหรือ²²⁵

ในขณะที่ไทยเราไม่สามารถที่จะหลีกเลี่ยงสภาพการณ์เปลี่ยนแปลงไปได้ เพราะการเปลี่ยนแปลงได้เป็นไปอย่างรวดเร็วจนไทยแทบจะตั้งรับไม่ทัน ซึ่งท่านเห็นว่าภาวะของประเทศเปลี่ยนแปลงได้เร็วกว่าความรู้และนิสัยของคน แต่ท่านก็ยังเชื่อว่า ความรู้และนิสัยของคนนั้นอาจจะเปลี่ยนแปลงทันกับความเปลี่ยนแปลงได้เหมือนกัน ทั้งนี้ท่านมีความเชื่อว่าการศึกษาคือช่วยทำให้ทุกคนสามารถปรับตัวได้ทันต่อสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป เพราะถ้าเงินชักช้าจะทำให้เราต้องถูกกลืนชาติแน่ ทั้งนี้เราไม่ควรที่จะเพิกเฉยกับสภาพการณ์ดังกล่าว ซึ่งท่านได้กล่าวว่า "เราลงทุนทางการศึกษาเพียงร้อยละ 3 จากรายได้ของประเทศ แม้พม่าและฟิลิปปินส์ซึ่งขนาดพอ ๆ กันก็ลงทุนมากกว่าเราตั้ง 4-5 เท่า จริงอยู่เขาเป็นประเทศราชไม่ต้องมีกองทัพ แต่นั่นไม่ใช่เหตุที่จะทำให้เฉยเฉย"²²⁶

ท่านได้ให้ข้อคิดเห็น โดยการยกตัวอย่างของประเทศฟิลิปปินส์และพม่าที่มีขนาดเท่ากับประเทศของเราว่าถึงแม้ของเขาจะไม่ได้เอกราช แต่เขาก็ยังให้ความสำคัญกับการจัดการศึกษาแล้วทำไมประเทศเราจึงไม่เห็นความสำคัญเช่นนั้น ทั้งนี้ท่านเกรงว่าถ้าเราไม่รีบจัดการแล้วละก็เราอาจจะต้องเปลี่ยนแปลงชาติไปก็ได้

จากสภาพการณ์ดังกล่าว จึงทำให้ท่านเห็นความสำคัญของการศึกษาที่คนไทยทุกคนพึงได้รับ ซึ่งท่านกล่าวว่า "อารยธรรมปัจจุบันอันประณีตซับซ้อนเป็นผลแห่งวิทยาศาสตร์ และการศึกษาวิชาใหม่ ๆ บังคับว่า มนุษย์เกิดมาต้องได้รับการศึกษาทุกคน ตามควรแก่อัตภาพของตน ๆ..."²²⁷ ดังนั้นจากคำกล่าวของท่านแสดงให้เห็นว่า ท่านต้องการที่จะให้ทุกคนเร่งขวนขวายหาความรู้เพื่อความก้าวหน้าสำหรับตนเอง ตามควรแก่ความสามารถของแต่ละคน เพื่อให้

²²⁵ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ฐานะของไทย" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 173.

²²⁶ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ฐานะของไทย" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 173. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

²²⁷ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "มนุษย์กับการศึกษา" ใน โคลงกลอนและบทประพันธ์ต่าง ๆ ของครูเทพ, หน้า 148.

ทันต่อเทคโนโลยีที่เจริญก้าวหน้า ทั้งนี้เมื่อทุกคนมีการศึกษาที่ดี ก็จะสามารถรู้ความสามารถที่ได้มานั้นมาพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าได้ทันต่อความเปลี่ยนแปลงได้

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสมัยแห่งการปฏิรูปในทุกด้านทั้ง การเมืองการปกครอง สังคมและเศรษฐกิจ มีการเริ่มสร้างสิ่งใหม่ ๆ ทางด้านสาธารณูปโภค และการคมนาคม สื่อสารที่อำนวยความสะดวกให้แก่ประชาชนหลายประการ เช่น การไฟฟ้า การประปา การสร้างโรงพยาบาล การไปรษณีย์ และการสร้างทางรถไฟ เป็นต้น รูปแบบการปกครองของตะวันตกถูกนำมาใช้ มีการวางรากฐานแห่งความเจริญของบ้านเมืองอย่างแท้จริง ขณะเดียวกันวัฒนธรรมตะวันตกก็เป็นที่ยอมรับกันในหมู่คนไทยมากขึ้น²²⁸

ภายหลังมหาสงครามในยุโรป การค้าขายระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศ ได้เจริญขึ้นเป็นลำดับ ประจวบกับเป็นเวลาที่นานาชาติต่างก็พยายามแข่งขัน แสวงหาความเจริญในการค้าขายเพื่อความมั่นคงถาวรแห่งเศรษฐกิจของประเทศตน สมเด็จพระมงกุฎเกล้าทรงพระราชปรารภว่า สมัยนั้นเป็นสมัยที่ทุก ๆ ประเทศในโลกพากันมุ่งแสวงหาความเจริญแห่งการพาณิชย์ของตน โดยวิธีส่งเสริมเกื้อหนุนผลิตผลอันเกิดจากเกษตรกรรม อุตสาหกรรม ของประชากรชาตินั้นให้มีปริมาณทวียิ่งขึ้นและต่างก็ขยายการพาณิชย์โดยแสวงหาตลาดเพื่อจำหน่ายผลิตผลนั้น ประเทศไทยจึงควรรีบเร่งบำรุงเกษตรกรรม อุตสาหกรรม และพาณิชย์กรรม เพื่อความเจริญแห่งเศรษฐกิจของประเทศ เช่นเดียวกับประเทศอื่น ๆ ทั้งปวง²²⁹

จากการปฏิรูปและการเปลี่ยนแปลงในทุกด้านของประเทศนี้เอง จึงทำให้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมีความตื่นตัวกับการเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีจากตะวันตก ซึ่งท่านมองเห็นถึงความจำเป็นของการเรียนภาษาต่างประเทศ เพื่อให้ทุกคนได้กว้าง ตากกว้าง ปรับตัวได้ทันกับความเปลี่ยนแปลงนี้ ดังที่ท่านได้กล่าวถึงความจำเป็นว่า

²²⁸ วุฒิชัย มูลศิลป์, การปรับตัวของไทยจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่, หน้า 108.

²²⁹ สำนักนายกรัฐมนตรี, วัฒนธรรมไทย เรื่อง ประวัติการค้าของไทย, หน้า 310.

...การเรียนภาษาต่างประเทศจำเป็นเพื่อประโยชน์ส่วนตัว คือจะได้ลิ้มเอน
 ความรู้ในภาษานั้น ๆ ท้าความรู้ของเราให้แผ่ช้านกว้างขวางมากขึ้นให้พูด
 สว่างไสวยิ่งขึ้น มีความสอดคล้องไปได้ทั่วโลก ไม่เฉพาะแต่ดวงแคบ ๆ ใกล้เคียง ๆ
 ที่เรารู้สึกอยู่ได้ดีในทุกวันนี้... 230

คากกล่าวของท่านข้างต้นนั้นจะเห็นว่าการเรียนภาษาต่างประเทศมีความจำเป็นสำหรับ
 ทุกคน เพราะประโยชน์จากการเรียนรู้ภาษาอื่น นอกเหนือจากภาษาไทย จะช่วยทำให้เราได้
 รู้ได้เห็นมากขึ้นกว่าที่รู้ในประเทศของเรา เนื่องจากประเทศเราอยู่ในช่วงการปรับประเทศให้
 ทันต่อเทคโนโลยีที่เจริญจากประเทศภายนอกมาสู่ประเทศเรา และจะทำให้เราสามารถปรับตัว
 ให้ทันกับความเจริญทางเทคโนโลยีนั้น ๆ ได้ ดังนั้นประชาชนทุกคนจึงควรต้องได้รับการพัฒนา
 ไปด้วย ดังที่ท่านเห็นว่า "ข้อนี้เป็นความจำเป็นสำหรับพวกเรา อันจะเป็นพลเมืองของประเทศ
 ที่เจริญ ถ้าพลเมืองของประเทศใด เป็นดังกล่าวมานี้โดยมากแล้ว ก็จะเป็นกำลังแก่ประเทศนั้น
 เหลือที่จะนับพรณนาได้" 231

ดังนั้นความจำเป็นเกี่ยวกับการเรียนภาษาต่างประเทศจึงเป็นความจำเป็นที่หลีกเลี่ยง
 ไม่ได้ นอกจากจะเป็นประโยชน์ต่อตนเองแล้ว ยังเป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติ เพราะเมื่อ
 ประชาชนได้รับการพัฒนาทางด้านภาษาเป็นอย่างดี ก็จะช่วยทำให้ตัวเองมีความรู้ที่กว้างขึ้น และ
 จะได้นำความรู้ที่ได้มานั้น มาช่วยเป็นกำลังในการพัฒนาประเทศชาติให้เจริญทัดเทียมกับประเทศ
 อื่น ซึ่งท่านได้ให้เหตุผลถึงความจำเป็นในการต้องเรียนภาษาต่างประเทศเพื่อให้ความรู้กว้าง
 ขวางขึ้น เพราะว่า

230 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, ทำไมเราจึงต้องเรียนภาษาต่างประเทศ (และ
 เรื่องอื่น ๆ) (ม.ป.ท., 2464), หน้า 16.

231 เรื่องเดียวกัน.

จะทำให้การหัตถกรรม, กลสิกรรม, และการพาณิชย์กรรม เราเจริญขึ้นมี
พ่อค้าของเราทำการค้าขายด้วยนา ๆ ประเทศมากขึ้น เพื่อเป็นหนทางให้
สมบัติของบ้านเมืองเราบริบูรณ์ยิ่งขึ้นนั้น จำเป็นที่ราษฎรพลเมืองของเราจะ
ต้องรู้ภาษาต่างประเทศแพร่หลายยิ่งขึ้น²³²

การที่จะพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าได้ ก็จะต้องอาศัยกิจการค้าทางด้านหัตถกรรม
กลสิกรรม และพาณิชย์กรรม ดังนั้นท่านจึงเห็นว่าพ่อค้าหรือผู้ที่ทำธุรกิจการค้าในด้านต่าง ๆ เหล่า
นี้จำเป็นต้องเรียนรู้ภาษาต่างประเทศเพื่อใช้เป็นสื่อในการติดต่อค้าขายกับประเทศอื่น ๆ เพื่อทำ
าให้การค้าเจริญรุ่งเรืองมากยิ่งขึ้น เพราะการจะทำการค้าให้เจริญก้าวหน้าได้ก็ต้องอาศัยเป็นผู้ที่
มีความรู้กว้างขวางได้รู้ถึงความเปลี่ยนแปลงภายนอกให้ได้ เพื่อจะนำมาปรับปรุงธุรกิจการค้าให้
ก้าวหน้า ดังนั้นท่านจึงเห็นถึงความจำเป็นที่ทุกคนจะต้องพัฒนาตนเองด้วยการเรียนรู้ภาษาต่าง
ประเทศเพื่อประโยชน์ตนเอง รวมไปถึงความเป็นปึกแผ่นของประเทศชาติด้วย ดังบทร้อยกรอง
ที่ว่า

นายพานิชกอบกิจพาณิชย์การ	ซึ่งเป็นงานของประเทศประเภทหนึ่ง
เมืองจะรวยหรือจะแร้นแค้นค้ำนี้	ต้องนึกถึงพ่อค้าแนวหน้านี้
.....	.....
การพาณิชย์เป็นกิจที่ยากยิ่ง	ต้องรู้จริงทางจริงไว้วิ่งคล่อง
ใครไม่มีนิสัยอย่าไปลอง	หนอยจะต้องล้มจมล้มละลาย
ไม่ควรทำเล่นเล่นเป็นอดีตเรก	หรือปลุกเสกพ่อค้าฝันว่างาย
ต้องเป็นลูกจ้างก่อนสอนเป็นนาย	ต้องทอดกายให้ชีวิตแก่กิจการนั้น... ²³³

²³²เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, ทำไมเราจึงต้องเรียนภาษาต่างประเทศ (และ
เรื่องอื่น ๆ, หน้า 16.

²³³เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "เศรษฐเสนาสู่เศรษฐสงคราม" ใน โคลงกลอน
ครูเทพ เล่ม 2, หน้า 122.

นอกจากนั้นท่านยังมีความเห็นว่า กิจการค้า เป็นกิจการประเภทหนึ่งที่สำคัญสำหรับประเทศ และเป็นกิจการที่จะนำประเทศให้เจริญก้าวหน้าได้ ซึ่งก็ขึ้นอยู่กับว่าพ่อค้าหรือนักธุรกิจผู้นั้นจะสามารถดำเนินกิจการให้บรรลุผลสำเร็จได้มากน้อยแค่ไหน ทั้งนี้ท่านเห็นว่าธุรกิจการค้านั้น เป็นงานที่จะต้องอาศัยความคล่องแคล่วว่องไว และจะต้องเป็นผู้ที่มีนิสัยรักและสนใจในอาชีพดังกล่าว ซึ่งถ้าหากใครไม่มีความชอบหรือความชำนาญแล้วละก็ ก็อาจจะต้องล้มละลายไปได้ ดังนั้นท่านจึงแนะนำว่า ไม่ควรคิดทำเล่น ๆ หรือคิดว่าเป็นอาชีพที่ง่าย ๆ ไม่จำเป็นต้องเรียนรู้หรือศึกษามาก่อนก็สามารถทำได้ ท่านต้องการให้ผู้ที่คิดจะประกอบอาชีพในทางการค้านี้ควรต้องเริ่มจากการเป็นลูกจ้างด้วยการเรียนรู้งานก่อน และควรต้องทุ่มเทกำลังกายเพื่อกิจการงานนั้นนั้นด้วย

ชาวจีนที่อพยพเข้ามาในประเทศไทยขณะนั้น ถ้าจะแบ่งออกเป็นประเภทจะได้ 2 ประเภท ประเภทแรกคือ บุคคลที่หนีภัยมาจากประเทศจีนหรือไม่ก็แลเห็นทำเลการค้าขายในประเทศไทยเหมาะแก่การประกอบอาชีพ จึงอพยพเข้ามาสู่ประเทศไทย อีกประเภทหนึ่งเป็นพวกจีนหนุ่มเรียกตนเองว่า นักการเมืองรุ่นหนุ่ม พวกนี้จะเป็นผู้นำลัทธิการเมืองแบบสาธารณรัฐตามหลักของ ดร.ซุนยัตเซ็น มาเผยแพร่และสถานที่ที่เหมาะสมแก่การโฆษณาชวนเชื่อมากที่สุด คือ โรงเรียนจีน

การเคลื่อนไหวเพื่อปลุกฝังลัทธิชาตินิยมจีนอันเกี่ยวข้องกับเรื่องลัทธิไตรราษฎร์ และการปฏิวัติประเทศจีนไปสู่ระบอบสาธารณรัฐของดร.ซุนยัตเซ็น ซึ่งได้กระทำกันอยู่ในโรงเรียนจีนขณะนั้น ปรากฏอยู่ทั่วไปทั้งในพระนครและต่างจังหวัด บางครั้งกระทำกันอย่างลับ ๆ แต่บางครั้งก็ทำกันอย่างเปิดเผย โดยไม่หวั่นเกรงเจ้าหน้าที่ผู้ควบคุม ทั้งนี้เพราะความรู้สึกในเรื่องชาตินิยมอันรุนแรงของคนจีนเหล่านั้น²³⁴

อุดมการณ์ที่ ดร.ซุนยัตเซ็น เผยแพร่และที่เป็นอันตรายต่อระบอบการปกครองของไทยในเวลานั้นคือ การสถาปนาระบอบสาธารณรัฐ แนวคิดเรื่องประชาธิปไตยและระบอบเศรษฐกิจสังคมนิยม แหล่งเผยแพร่แนวความคิดดังกล่าวที่สำคัญคือ โรงเรียนจีน การที่ทางการจะเข้าไป

²³⁴ณรงค์ พ่วงพิศ, พระวรราชโอรสกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรและการดำเนินนโยบายเกี่ยวกับโรงเรียนจีนในประเทศไทยเมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2517), หน้า 6.

ควบคุมโรงเรียนจีนได้ก็รอดออกพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ และนอกจากนี้ยังจะทาให้เข้าไปควบคุมโรงเรียนจีนให้ปฏิบัติตามนโยบายของทางราชการได้อีกด้วย

ดังที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (ในขณะนั้นดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ) ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. 2459 ว่า "ครูในโรงเรียนจีนทั้งหลายมักเป็นคนจีนรุ่นใหม่มัรู้ภาษาไทย การสั่งสอนก็เป็นไปตาม "ลัทธิของเขา" ซึ่งผิดแก่นิติธรรมบ้านเมืองเรา ซึ่งตรงกันข้ามกับนโยบายของรัฐบาลที่ต้องการ "ปลูกฝังบุตรหลานจีนให้เป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสยาม"²³⁵

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. 2461 จึงเป็นตัวควบคุมพฤติกรรมของชาวจีนที่จะเข้ามาเผยแพร่วัฒนธรรมของจีนให้แก่เด็กในโรงเรียน ซึ่งเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีมองเห็นว่าแหล่งเผยแพร่ที่สามารถกล่อมเกลานิธิยาคอของเด็กได้ก็คือโรงเรียน ซึ่งท่านเห็นว่าพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ฉบับนี้ จะสามารถควบคุมได้ โดยจุดมุ่งหมายของพระราชบัญญัตินี้ก็คือ การควบคุมโรงเรียนจีนและเพื่อการปลูกฝังลูกหลานจีนให้กลายเป็นคนไทย ซึ่งจะขอยกมากล่าวในบางข้อความเพื่อให้เห็นถึงความสำคัญในพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ ดังนี้

ในมาตรา 14 ในโรงเรียนราษฎร์ทั่วพระราชอาณาจักร ผู้จัดการโรงเรียน
จำจะต้องจัดสอนนักเรียน

(1) ให้อ่าน เขียน แล เข้าใจภาษาไทยได้โดยคล่องแคล่วพอสมควร

(2) ให้ได้ศึกษาน่าที่ของพลเมืองที่ดี ปลูกความจงรักภักดีในกรุงสยามแล

ความรู้แห่งภูมิประเทศ รวมทั้งพงศาวดาร ตำนาลเมือง และภูมิศาสตร์
ด้วยเป็นอย่างน้อย

มาตรา 19 เสนาบดีกระทรวงธรรมการมีอำนาจจะห้ามไม่ให้ชำสมุดหนังสือ
เล่มใดเล่มหนึ่งบนเครื่องศึกษาในโรงเรียน ซึ่งพิจารณาเห็นว่า เป็นทานอง

²³⁵ วุฒิชัย มูลศิลป์, การปรับตัวของไทยและจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่,

ฝ่าฝืนคลองศีลสมาจารอันดีงาม ถาขัดต่อความสงบราบคาบแห่งประชา ถาเกลือก
ว่าจะจงใจก่อกบฏรื้อฟื้นสร้างเสียมรยาท เมื่อจะห้ามสมุดหนังสือเล่มใด จะได้ลง
โทษนาระบุชื่อสมุด หนังสือเล่มนั้น ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา... 236

จากสาระบางส่วนของพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ดังกล่าว นอกจากท่านจะเกรง
ว่าจะเกิดการชักจูงและเผยแพร่ และปลุกฝังลัทธิการเมืองของจีนให้แก่เด็กแล้ว ท่านยังเกรงว่า
จะไม่มีกรอบสั่งสอนถึงความเป็นพลเมืองดีที่ควรประพฤติปฏิบัติในเรื่องของความรักในชาติ
ไทย ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ รวมทั้งการประพฤติให้อยู่ในศีลธรรม โดยท่านให้ความ
เข้มงวดต่อการใช้นั่งหนังสือสมุดเรียนภายในโรงเรียน เพื่อไม่ให้เกิดการแทรกแซงลัทธิของจีนเข้า
ไปภายในโรงเรียนได้

จากข้างต้นชี้ให้เห็นว่า ท่านพยายามใช้ความผสมกลมกลืนให้เกิดขึ้น โดยการใช้อย่าง
ไทยเป็นวิชาหลักในการที่เด็กจะต้องอ่าน เขียนและเข้าใจภาษาไทยได้อย่างถูกต้องด้วยนอกจาก
จะให้กรอบสั่งสอนความเป็นพลเมืองดีของประเทศด้วยเป็นสำคัญ

ความเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวจีนในสมัยรัชกาลที่ 7 ชาวจีนในประเทศไทย
ไทยได้แสดงออกซึ่งความรู้สึกทางชาตินิยมอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเกิดสงครามระหว่างจีน-ญี่ปุ่น ขึ้นในปี
2471 ชาวจีนได้ทำการต่อต้านญี่ปุ่นโดยการไม่ยอมซื้อสินค้าของญี่ปุ่นมีการตั้งสมาคมลับเพื่อบำ
รุงการควบคุมการต่อต้านให้ได้ผล 237

จากเหตุดังกล่าวก่อให้เกิดความวุ่นวายในสังคมไทยได้มากทีเดียว เนื่องจากการที่
ชาวจีนลุกขึ้นมาต่อต้านไม่ยอมซื้อและขายสินค้าของญี่ปุ่น ซึ่งเหตุการณ์ของการเคลื่อนไหวของจีน
ในไทยนี้ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี มีความรู้สึกต่อชาวจีนในแง่ของความรักชาติของชาวจีนว่า

236"พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พระพุทธศักราช 2461," วิทยาจารย์ 18
(2461): 733, 736.

237 จัตถ์ บุรุษทัณฑ์, ชาวจีนในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แพร่พิทยา,
2517), หน้า 55.

การถือชาติช่วยกันฉันร่วมชาติ	จีนสามารถมากไม่แพ้ใครหมด
ยามกว่าชาติเราชาติใดไม่ละลด	ราวกับมดแดงแร่เข้ารวมกัน
จะด้วยความเต็มใจหรือไล่ต้อน	แต่การค่อนข้างจะจัดเขาจัดสรร
จึงบอยคืออดดี เป็นศีลตราหน้าครั้นครัน	ชาติสำคัญก็ต้องคิดก่อนผิฉาย
เมืองเราไกลนักหนายังมาถึง	ของญี่ปุ่นเงินหาพึ่งแต่ต้องไม่
รัฐบาลต้องตามห้ามปรามไว้	เพื่อมิให้เมืองไทยกลายเป็นจีน ²³⁸

จากบทร้อยกรองข้างต้นท่านต้องการชี้ให้เห็นถึงความสามัคคีรวมพลังกันของชาวจีนใน การต่อต้านสินค้าของญี่ปุ่น เนื่องจากในขณะนั้นประเทศจีนกับญี่ปุ่นกำลังทำสงครามกันอยู่ ดังนั้น ชาวจีนในประเทศไทยที่มีใจรักภักดีต่อชาติจีนของตน ก็ย่อมที่จะเดือดร้อนใจจึงพร้อมใจกันต่อต้าน สินค้าญี่ปุ่น ไม่ซื้อและไม่ขายสินค้าญี่ปุ่น ซึ่งทำให้ไทยลำบากใจอย่างมาก รัฐบาลต้องห้ามปรามไว้ ไม่เช่นนั้นไทยกับญี่ปุ่นอาจจะต้องผิฉายกัน หรือไม่ไทยอาจจะต้องกลายเป็นชาวจีนไปด้วย

จากสิ่งที่กล่าวมาข้างต้น ท่านต้องการจะชี้ให้ชาวไทยได้เห็นและดูตัวอย่างในเรื่อง ความรัก ความสามัคคีที่มีต่อชาติจีนของชาวจีน เพราะท่านเห็นว่าถ้าคนไทยทุกคนมีความรักความ สามัคคีปรองดองกันอย่างนี้ ไม่มีใครที่จะมายึดชาติไทยของเราไปได้

อย่างไรก็ตามชาวจีนในสยามมีลักษณะแสดงออกถึง ความขยันขันแข็งอย่างแรงกล้า ตั้งใจทำงานอย่างอดทน และทำงานหนัก มีจุดมุ่งหมายที่มั่นคงมีความทะเยอทะยานต้องการความ มั่นคงและความก้าวหน้าในทางเศรษฐกิจ ชอบการเปลี่ยนแปลงใหม่ ชอบเสี่ยง และชอบความ เป็นอิสระเมื่อเปรียบเทียบกับคนไทยโดยทั่ว ๆ ไป คนไทยชอบอยู่เฉย ๆ ไม่เต็มใจทำงาน เกินกว่าความจำเป็นพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่ ไม่สนใจเงินทองหรือความก้าวหน้าในทางเศรษฐกิจ อนุรักษ์นิยม และพอใจอยู่กับสภาพที่ต้องพึ่งพาอาศัยคนอื่น²³⁹

²³⁸ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "อึ้งยี่" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 116-117.

²³⁹ เจ, วิลเลียม สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิง วิเคราะห์, แปลโดย พรรณี ฉัตรพลรักษ์ และคนอื่น ๆ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนา-พานิช, 2529), หน้า 94.

ดังนั้นจากลักษณะนิสัยดังกล่าวของคนจีน จึงทำให้เขาสามารถสร้างความเป็นปึกแผ่น และขยายเผ่าพันธุ์ไปทั่ว เป็นที่รู้จักของชาติอื่น ๆ ดังบทร้อยกรองที่ว่า

ข้าขอน้อมคำนับรับบูชา	ว่าจีนสามารถเหลือสืบเชื้อแถว
มีเลือดแรงแข็งงานการคล่องแคล่ว	เผ่าพันธุ์แผ้วพวงพิทวิฑูณ
บัดนี้คนมิช่น้อยสี่ร้อยล้าน	ตั้งหลักฐานสงวนถิ่นไม่สิ้นสูญ
รักษาคุณเค็มไว้ไม่อาภูล	ค่อยเพิ่มพูนพงศ์พันธุ์หลายพันปี... 240

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านมีความเลื่อมใสในความสามารถของชาวจีนที่พยายามต่อสู้ดิ้นรนทำงานด้วยความขยันขันแข็ง เพื่อความอยู่รอด และความมั่นคงของชีวิต ได้ขยายครอบครัวออกไปอย่างกว้างขวาง มากขึ้น ๆ จนบัดนี้มีประชากรชาวจีนอยู่ 400 ล้านคน ซึ่งจะตั้งถิ่นฐานอย่างมั่นคง ช่วยกันสร้างฐานะด้วยความอดทน ซึ่งคงไว้ด้วยคุณสมบัติของผู้ที่ไม่ยอมถอยหลัง จะต้องมีความเจริญก้าวหน้าในเผ่าพันธุ์ของตน ด้วยฐานะของจำนวนประชากรที่มั่นคงแข็งแกร่ง ทั้งนี้ท่านพยายามชี้ให้เห็นถึงคุณลักษณะที่ดีของชาวจีนเพื่อประโยชน์ของชาวไทย ที่จะนำส่วนที่ดีของชาวจีนมาปฏิบัติบ้าง เช่นในเรื่องของความสามัคคีท่านได้กล่าวว่า

ทั้งมิใช่โรตเปล่าไม่เข้าเรื่อง	เป็นชาติเปรี๊ยะทางอึ้งยี่ที่รักถิ่น
คุณคณะช่วยคณะชนะชิน	เลยเป็นศิลป์เอกเสกสามัคคี
ชมส่วนตัวให้สั้วราวจันทร์แรม	ไปจำแจ่มทางคณะประเสริฐศรี... 241

ท่านเห็นว่าชาวจีนที่ขยายเผ่าพันธุ์อยู่ในไทยมีจำนวนมากขึ้น ๆ นั้นไม่ใช่จะมีแต่ปริมาณเท่านั้น แต่จะเป็นประชากรที่มีคุณภาพ คือมีกำลังที่มั่นคง มีความรักถิ่นฐานที่อยู่อาศัย ซึ่งท่านเห็นว่า เป็นชาติที่มีความฉลาดอาจหาญ จะรวมตัวกันต่อสู้เมื่อเกิดเหตุการณ์ที่มีผลต่อกลุ่มคณะของ

240 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "อึ้งยี่" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 120.

241 เรื่องเดียวกัน, หน้า 121.

ตน จะมีความสามัคคี ร่วมมือร่วมใจกันปกป้องเพื่อประโยชน์ส่วนรวม ซึ่งชาวจีนจะถือประโยชน์ส่วนรวมมาก่อนประโยชน์ส่วนตัวเสมอ ซึ่งจะแตกต่างจากคนไทย ดังที่ท่านกล่าวว่า

เราเป็นชาติที่เฝ้ามองไกลเลียน แต่ไทยเปลี่ยนร้อนเร่ระเหระหน
ทิ้งถิ่นฐานงานอ่อนค่อนข้างชน งามฝึกฝนอนามยาให้ไทยทวี... 242

ถึงแม้ว่าชาวไทยจะเป็นชาติมองไกลมาก่อนก็ตาม แต่ความรักถิ่นที่อยู่เดิม การสร้างปึกแผ่นให้เกิดแก่ชนชาติตนนั้น ไทยไม่เหมือนจีนทั้ง ๆ ที่ไทยกับจีนก็มาจากชาติมองไกลเหมือนกัน แต่คนไทยชอบเร่ร้อนเปลี่ยนที่พักอยู่เสมอ ซึ่งท่านเห็นว่าคงเป็นเพราะ "ไทยถูกรุกเจียบ ๆ ทิ้งถิ่นร้อนเร่อยู่เสมอ จึงไม่ตั้งหลักฐานบ้านเมืองเป็นปึกแผ่นได้เช่นจีน"²⁴³ ซึ่งคนไทยจะเป็นผู้ที่มีนิสัยไม่รักการทำงาน ใช้ชีวิตไปเรื่อย ๆ เมื่อถูกรุกรานจากชาวจีนก็ไม่ได้ใส่ใจ ไม่กระตือรือร้นที่จะคงอยู่ในถิ่นที่อยู่เดิม ก็จะร่อนเร่ออกมาหาที่หากินใหม่ รวมทั้งท่านยังเห็นว่าคนไทยไม่มีความรู้ในเรื่องการดูแลรักษาสุขภาพร่างกาย จึงทำให้ขาดการดูแลเอาใจใส่ลูกที่คลอดออกมาถึงแม้ไทยจะมีลูกตกเหมือนคนจีนก็ตาม นอกจากนี้ท่านยังเห็นว่าคนไทยขาดคุณสมบัติในเรื่องของการเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม ดังบทร้อยกรองที่ว่า

คุณธรรมล้ำส่วนทางส่วนตัว การรวมหัวขาดขันจนบ่นบี่
ท่านบลุกใจด้วยยาให้เกิดวิธึ เสือป่ามีลูกเสือสืบเชื้อมูล
เพื่อต่อไปคนไทยได้เฟื่องฟู สมเคยคู่กับจีนไม่สิ้นสูญ... 244

242 เรื่องเดียวกัน, หน้า 123.

243 เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

244 เรื่องเดียวกัน, หน้า 123.

ท่านเห็นว่าคนไทยยังค่อนข้างที่จะใช้ความเป็นส่วนตัวมากกว่าจะช่วยเหลือกันก็เฉพาะที่สนิทชิดใกล้กันเท่านั้น อย่างเช่นเราจะให้ "ความช่วยเหลือเฉพาะเข้ากับเจ้า บ่าวกับนาย การปกครองก็เลื่อมใสทางพ่อบ้านพ่อเมือง แม้การทำบุญก็หมายเพื่อตนได้บุญเอง"²⁴⁵ ดังนั้นเราจึงขาดความกลมเกลียว ความร่วมมือร่วมแรงกันที่จะสร้างถิ่นฐานที่อยู่ให้มั่นคง ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มาช่วยชาวไทยโดยใช้วิธีตั้งกองเสือป่าขึ้นมา เพื่อปลุกใจประชาชนทุกคนให้เกิดความสามัคคี บำเพ็ญตนเพื่อประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าส่วนตน ซึ่งจะช่วยให้คนไทยสามารถสู้จีนได้ในเรื่องคุณธรรมดังกล่าว

ท่านได้กล่าวว่าความอดทนของคนจีนไม่มีใครสู้ได้ ด้วยนิสัยของคนจีนมีความอดทน มีความขยันขันแข็ง ในการทำงานหาเลี้ยงชีวิต ทำงานเพื่อจะได้ให้ครอบครัวอยู่อย่างสุขสบาย ซึ่งท่านกล่าวว่า "ด้วยความจำเป็นที่ต้องช่วยกันหากินตัวเป็นเกลียวนั่นเอง เงินหัดเด็ทให้เคยงานมาแต่เล็ก ๆ เด็กไทยที่ไม่ได้เรียนหนังสือ เทียววิ่งเล่น แต่เด็กจีนหาบขนมขายหรือทำงานอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้นแรงงานของคนไทยจึงแพ้เงินหลุดลุ่ย"²⁴⁶

จากคำกล่าวของท่านนั้น ความอดทนของคนจีนมีสูงกว่าคนไทย ซึ่งคนจีนจะหัดให้ลูกของเขามีความอดทนตั้งแต่เล็ก รู้จักรับผิดชอบช่วยเหลือพ่อแม่ค้าขาย ช่วยกันทํามาหากินกันทั้งครอบครัว โดยไม่ได้นึกถึงความเหน็ดเหนื่อย ทั้งนี้จะต่างกับคนไทยมาก ซึ่งคนไทยจะปล่อยให้ลูกวิ่งเล่น ไม่ต้องช่วยพ่อแม่ทำงาน แต่คิดกับคนจีนเขาจะสอนให้ลูกรู้จักการค้าขายตั้งแต่เล็ก ซึ่งท่านให้ความเห็นว่า คนจีนจึงรู้จักทำการค้ามีความชำนาญในทางการค้า เขาจะปลูกฝังสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ให้กับเด็กตั้งแต่ยังเล็กอยู่ ดังนั้นท่านเห็นว่าด้วยอุปนิสัยดังกล่าวนี้ จึงเป็นพื้นฐานทางการค้าที่คนจีนได้สั่งสมมา จึงทำให้คนจีนมีความเก่งและมีความชำนาญจนก้าวล้ำหน้าคนไทย ดังบทร้อยกรองว่า

245 เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

246 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "พันธุ์เจริญ" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ'

...บรรณปริวารช่วงเช้า	เป็นแรง งานภา
แรกแรกพอแทรกแซง	สนิทเนื้อ
หนักเข้า เศรษฐกิจแปลง	เปลี่ยนเล่น-งานเรา
ข้ามเขตการเอื้อเพื่อ	ล่วงเข้าเขตชั้น-แข่งแล... 247

จากบทร้อยกรองข้างต้นนั้นท่านเห็นว่า เป็นเพราะคนไทยมีนิสัยแต่ให้ความเอื้อเฟื้ออยู่ตลอดเวลา จึงไม่ทันได้คิดว่ากาลข้างหน้าเราต้องตกเป็นเบี้ยล่างในเชิงการค้าแก่จีน เนื่องจากในตอนแรกเราใช้แรงงานของคนจีน เพราะคิดว่าได้ประโยชน์จากคนจีนแต่คนไทยไม่ได้ทันคิดว่าการใช้แรงงานจีนมาก ๆ นั้น ก็เท่ากับเป็นการสร้างสมประสพการณ์ให้เกิดแก่ตัวเขา และพอต่อมาเมื่อมีการติดต่อค้าขายกับต่างชาติเพิ่มมากขึ้น ความคล่องตัว การรู้งานของคนจีนก็ย่อมมีมากขึ้น เพราะสืบเนื่องจากการได้ฝึกฝนมาก่อน จึงทำให้ไทยไม่สามารถที่จะทันกับเทคนิควิธีการค้า จึงทำให้เราต้องล่าหลังเงินไป ซึ่งในเรื่องนี้ท่านต้องการชี้ให้เห็นว่า การทำอะไรก็ตามก็ควรทำแต่พอดี ถึงแม้เราจะให้ความเอื้อเฟื้อแก่เขา แต่ก็ต้องดูถึงความเหมาะสมด้วย และสาเหตุอีกประการหนึ่งที่ท่านได้ให้ความคิดเห็นในเรื่องที่ ทำให้เราต้องปล่อยการค้าให้เป็นของคนจีนไปนั้นก็เพราะ "...เกลียดกิเลสแข่งขันอันลามก นี้เองเป็นคำอธิบายว่า เมื่อเงินเข้าแข่งเราในทางไรทำไมเราจึงยอมเลิกและปล่อยยให้เขาทุกทีไป" 248

ในคำกล่าวของท่านนั้น ผู้วิจัยคิดว่าท่านคงหมายถึงว่า คนจีนคงใช้ความฉลาดแกมโกงหรือใช้เทคนิควิธีที่ไม่สมควรมาใช้ในธุรกิจการค้า จึงทำให้คนที่ไม่ทันกับเทคนิคดังกล่าวของคนจีนจึงต้องยอมล่าหลังในการค้า จากที่กล่าวมาท่านพยายามจะชี้ให้เห็นถึงข้อดีของคนจีนที่เราควรปฏิบัติตาม และข้อเสียที่ไม่ควรปฏิบัติตาม ซึ่งคุณสมบัติที่ดีของคนจีนมีอยู่มาก

ดังนั้นท่านจึงเห็นว่า การสร้างความผสมกลมกลืนให้เกิดขึ้นระหว่างคนไทยและคนจีน เป็นสิ่งที่น่าสนใจอย่างยิ่ง เพื่อความคงไว้ซึ่งชาติบ้านเมืองที่มั่นคง ดังบทร้อยกรองที่ว่า

247 เรื่องเดียวกัน, หน้า 134

248 เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

...ยังได้พ่อค้าเขาวนั	เขี้ยวศึก-ซาแล
แรงบวกทุนเขาวนัซี้	ช่องให้ชัยเขา
เดิมเราร่วมสมัครได้	เป็นทอง แผ่นเดียว
ไทยกับเงินปรองดอง	สะดวกใส่รั
จนเลือดไทยแท้ของ	หายาก แล้วยนอ
สยามเลือดจีนประจักษ์ให้	ชาติได้ไทยดี... 249

การจัดการศึกษาแบบใหม่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ก่อให้เกิดปัญหาในเวลาต่อมา ที่สำคัญประการหนึ่งความนิยมเป็นเสมียน ซึ่งเกิดขึ้นกับผู้ที่เรียนหนังสือไปได้ครึ่ง ๆ กลาง ๆ ก็ลาออกจากโรงเรียนกลางคันเพื่อเป็นเสมียน²⁵⁰ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชวินิจฉัยในเรื่องนี้ไว้ว่า

เด็กทุก ๆ คน ซึ่งเล่าเรียนสำเร็จออกมาจากโรงเรียน ล้วนแต่มีความหวังฝังอยู่ว่าจะได้มาเป็นเสมียน หรือเป็นเลขานุการ และจะได้เลื่อนยศเลื่อนตำแหน่งขึ้นเร็ว ๆ...เด็กที่ออกมาจากโรงเรียนเหล่านี้ ย่อมเห็นว่ากิจการอย่างอื่นไม่สมเกียรติยศนอกจากการเป็นเสมียน... 251

จากพระราชวินิจฉัยของพระองค์ท่านได้กล่าวถึง ความต้องการที่จะเข้ารับราชการเป็นเสมียน ก็เป็นสภาพการณ์หนึ่งที่ทำให้ท่านต้องการจะปลูกฝังค่านิยมที่ถูกต้องให้เกิดแก่เด็กทั้งหลาย ทั้งนี้ท่านคิดว่าอาจจะเป็นเพราะว่า "...ศึกษาเพื่อราชการ เริ่มก่อน..."²⁵²

²⁴⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 135.

²⁵⁰วุฒิชัย มูลศิลป์, การปรับตัวของไทยและจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่, หน้า 158.

²⁵¹พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, "โคลนติดล้อ" ใน ประมวลบทพระราชนิพนธ์ (ภาคปกิณกะ) (กรุงเทพฯ: นิเวศเดิณชิลการพิมพ์, 2498), หน้า 15.

²⁵²เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ราชสดุดี" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 11.

จะเห็นว่าคนส่วนใหญ่ให้ความสนใจกับงานราชการ เพราะเห็นแบบอย่างจากคนใกล้ๆ ที่ได้เป็นทนายก็เพราะงานราชการ และบางคนก็คิดว่าถ้าการรับราชการจะได้มีโอกาสเลื่อนยศ เลื่อนตำแหน่งสูง ๆ จะทำให้มีหน้ามีตาในสังคมจึงหมายมั่นที่จะเข้ารับราชการอย่างเดียว เพราะถือว่า เป็นงานที่มีเกียรติมีศถาบรรดาศักดิ์ เป็นที่นับถือยำเกรงต่อบุคคลภายนอกในสังคม ซึ่งท่านได้ให้ข้อคิดว่า ในปัจจุบันจะคิดปฏิบัติงานราชการแต่เพียงอย่างเดียว เหมือนเมื่อก่อนย่อมไม่ได้ เพราะว่า

... บัดสยามต้องการแรง
ไทยฉลาดทุกแขนง
ทั้งนอกและในราชการ... 255

ในปัจจุบันนี้ ประเทศไทยมีความต้องการให้ทุกคนได้ประกอบอาชีพทั้งราชการ และอาชีพค้าขาย ด้วยทั้งสองอย่าง จะรับราชการแต่เพียงอย่างเดียวไม่ได้ ท่านมีความคิดเห็นว่าการจัดการศึกษาที่เหมาะสมและถูกต้องนั้น ควรจะจัดการศึกษาทั้งสามัญและวิสามัญศึกษา เพื่อจะได้เป็นแนวทางในการเลือกอาชีพที่เหมาะสมสำหรับตนเอง ไม่เช่นนั้นแล้วจะทำให้ทุกคนหันมาหาอาชีพเสมียน โดยไม่สนใจงานอาชีพอื่น ๆ ทั้งนี้ท่านจึงคิดว่าให้มีการศึกษาเกษตรกรรมขึ้น ดังความตอนหนึ่งว่า

... ประเทศไทยเป็นประเทศเพาะปลูก... โครงการศึกษาเกษตรกรรม พ.ศ.
2459 ของเรานั้น มุ่งจัดอบรมศึกษาซึ่งเป็นการขนานใหญ่ก่อน เพราะความ
คิดเรื่องแผนการศึกษาชาติได้เริ่มเพาะตัวขึ้นแล้ว เมื่อใช้การเกณฑ์ศึกษาทั่ว
หน้า จำจะต้องเตรียมทางไว้ป้องกันมิให้บุตรชานาทั้งหลายทั้งปวงมาจับปากกา
หากินในสำนักงานหนังสือเสียหมด การศึกษาเกษตรกรรมนี้แหละจะใช้เป็น
เครื่องป้องกัน... 256

255 เรื่องเดียวกัน, หน้า 127.

256 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "การศึกษาเกษตรกรรม" ใน บทประพันธ์บางเรื่อง
ของครูเทพ, หน้า 60-61.

จากความข้างต้น ท่านกล่าวว่าประเทศไทยเป็นประเทศเพาะปลูก ดังนั้นเราควรมีการศึกษาด้านเกษตรกรรมด้วย เพื่อให้ลูกหลานเกษตรกรได้รู้จักและรักในอาชีพดังกล่าว ซึ่งถือเป็นอาชีพที่สำคัญอาชีพหนึ่งของคนไทยแต่เดิม และท่านเชื่อว่าการจัดการศึกษาเกษตรกรรมจะเป็นวิธีการหนึ่งที่จะใช้ป้องกันผู้ที่คิดทิ้งอาชีพดั้งเดิมของพ่อแม่ปู่ย่าตายาย เพื่อหันไปประกอบอาชีพเสมียน ซึ่งจะทําให้เมืองไทยที่เป็นเมืองเพาะปลูกขาดผู้ชำนาญการมาดำเนินการต่อ ดังนั้นท่านจึงสังเกตเห็นถึงประโยชน์ของการเปิดสอนวิชาเกษตรกรรม เพื่อเป็นการป้องกันไว้ก่อน ดังที่ท่านได้กล่าวให้เหตุผลว่า

...ลูกชวานาถูกเกณฑ์เข้ามาเรียนสามัญสิกสาอยู่ 4-5 ปี ขาดการฝึกหัดจับใบด ช่วยพ่อแม่ในท้องนา มาฝึกหัดจับดินสอปากกาอยู่ร่วมหลังคาโรงเรียน ในเครื่องแบบนักเรียนอันสะอาดสัอาดเป็นเวลานาน พอที่จะให้หมด ชังแมง ต่องานอาบเหงื่อกลางแดด มาตีวิชาหนังสือซึ่งยังไม่รู้มากพอที่จะช่วยตัวได้ ทั้งจะพากันทำงานหนังสือไปทั่วบ้านทั่วเมืองก็ไม่ได้ บุตรกเสตรกรของเราในอนาคตอาจกลายเป็นแรงงานที่เป็นหมัน เปิดปัญหาว่างงานขึ้นในประเทศของตน ซึ่งจะเบียดเบียนราษฎรเสียส่วนออกอย่างมหิมา ในสมัยนั้นภัยแห่งโรคเสมียนได้เริ่มปรากฏรูปแล้ว เพราะนักเรียนหัวเมืองตั้งหน้าเข้ารับราชการไม่แพ้กรุงเทพฯ บุตรกเสตรกรได้เข้าสวมตําแหน่งงาม ๆ มีไม่น้อย เลยเป็นเยี่ยงหย่าง... 257

ท่านสามารถมองเห็นถึงปัญหาที่อาจจะตามมาในอนาคต ถ้าหากปล่อยให้ความนิยมการเป็นเสมียนเกิดขึ้นนาน ๆ ก็จะทำให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ตามมา ประการแรก สิมไปว่าตนเองมาจากลูกหลานชาวเกษตรกรคอยแต่เฝ้าคิดที่จะมานั่งโต๊ะทำงานสบาย ๆ ในร่มแดดตัวสะอาดสะอาด ไม่อยากจะทำงานกลางแดด ซึ่งท่านเกรงว่าอาจจะเกิดนิสัยกรีดกราย ขาดความอดทน และไม่สู้งาน ประการต่อมา เมื่อทุกคนคอยจ้องที่จะเข้ารับราชการเป็นเสมียนหมด ภัยไม่สนาอาชีพอื่นก็จะเกิดปัญหาการว่างงาน เพราะอาชีพเสมียนมีไม่พอที่จะรับได้หมดทุกคน และประการสำคัญเมืองไทยเป็นเมืองเกษตรกรรมถ้าลูกหลานเกษตรกรไม่ให้ความสำคัญกับอาชีพดังกล่าว ประเทศ

ชาติก็อาจจะขาดความมั่นคง เพราะสาขาเกษตรกรรมจะเป็นอาชีพหนึ่งที่ทำเงินให้กับประเทศ จากการที่ท่านมองเห็นถึงปัญหาต่าง ๆ ดังกล่าว ท่านจึงป้องกันด้วยวิธีการจัดให้มีวิ-
 สามัญศึกษาขึ้นควบคู่ไปกับสามัญศึกษา เพราะท่านเห็นว่าวิชาสามัญศึกษาอย่างเดียวจะไม่สามารถ
 ช่วยเหลือตนเองได้ ควรต้องมีวิชาอาชีพต่าง ๆ เข้ามาเสริมเพื่อจะได้ใช้เป็นแนวทางในการ
 เลือกอาชีพและประกอบอาชีพนั้น ๆ โดยเฉพาะประเทศไทยเป็นประเทศเกษตรกรรม ท่านจึง
 เห็นสมควรให้จัดการศึกษาเกษตรกรรมขึ้นมา เพื่อป้องกันโรคภัยและเป็นเสมือนสำหรับลูกหลาน
 เกษตรกรด้วย ดังที่ท่านกล่าวว่า "...เป็นธัมดาของคนที่ ใครได้ศึกษาอะไรมาก็ปรารถนา
 จะใช้วิชาของตนนั้น แผนศึกษาใหม่ ๆ วางวิสามัญศึกษาไว้ให้คนเรียนทุกชั้นก็เพื่อจะให้อาชีพทั้ง
 หลายก้าวหน้าไปด้วยกัน ไม่ใช่แต่จะบำรุงอาชีพซึ่งใช้ปากกาเป็นเครื่องมือหรือนั่งท่าพุ่มแต่พวยใน
 ร่มหลังคา... 258

เพราะฉะนั้นท่านจึงเห็นประโยชน์ของการเปิดวิสามัญศึกษาขึ้น เพื่อเป็นการฝึกหัด
 อาชีพต่าง ๆ ให้เกิดความรู้ความชำนาญยิ่งขึ้น และสามารถที่จะเลือกอาชีพที่ตนได้เรียนหรือได้
 ศึกษา มา เพื่อนำมาใช้ในการดำรงชีวิตที่มั่นคงต่อไป ทั้งนี้ท่านเห็นว่าอาชีพในแต่ละอาชีพ ย่อม
 ต้องอาศัยการฝึกฝนเพื่อให้เกิดความชำนาญไม่ว่าจะเป็นอาชีพใด ๆ ก็ตาม ดังความตอนหนึ่งว่า

...ทุกคนควรจะตั้งต้นอาชีพจากขั้นต่ำขึ้นไปโดยเป็นลูกจ้างเขาก่อนจะ "กินข้าว
 เปียกกะโรมกลาง" อดยอดคืบขึ้นไปขั้นสูงเป็นนายจ้างหรือเจ้าที่เดียว ก็ย่อม
 จะหกละเม่นหรือกระโดดขึ้นไม่ถึง อุปสรรคตั้งว่านี่ส่วนใหญ่พู่ทางอุสาหกัมส่วนน้อย
 พู่ทางพานิชการ ซึ่งยังตกอยู่ในมือชาวต่างประเทศ ทางกเสตรกัม ก็อบไม่มี
 อุปสรรคเลย เพราะบุตรชวานาเรียนจบปดมศึกษาทางกเสตรกัมแล้ว ก็ช่วยบิดา
 ทานา และรับมรดกสืบต่อไปได้ในพายหน้า... 259

ท่านได้ยกคำพังเพยขึ้นมากล่าวเปรียบเทียบ เพื่อให้เห็นว่าเป็นสิ่งที่ไม่ควรปฏิบัติ คือ
 "กินข้าวเปียกกะโรมกลาง" ซึ่งหมายถึง การกินข้าวที่ตักข้าวลงตรงกลางจาน ซึ่งเป็นมารยาทที่

258, เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "การศึกษาชาติ" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของ
ครูเทพ, หน้า 56-57.

259, เรื่องเดียวกัน, หน้า 58.

ไม่งามไม่เหมาะสม ดูมุ่มมามและเสียมารยาทในการรับประทานอาหารเพราะมารยาทที่ดีจะต้อง ตักข้าวจากขอบจานหรือริมจานเข้าไปก่อนที่ละน้อย ซึ่งท่านเปรียบเหมือนกับการประกอบอาชีพที่ ย่อมต้องเริ่มไม่เต้าจากการเรียนรู้งานโดยการเป็นลูกจ้างก่อน พอเมื่อมีความรู้ความชำนาญแล้ว จึงค่อยเลื่อนขั้นเป็นนายจ้าง หรือเป็นเจ้าของกิจการของตนเอง เพราะไม่เช่นนั้นนั้นอาจจะต้อง พลาดพลั้งพลอยให้กิจการต้องเลิกล้มไปได้ ซึ่งท่านให้ความเห็นว่า ปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ส่วน ใหญ่จะเกิดกับด้านอุตสาหกรรมมากกว่า เนื่องจากต้องใช้ความรู้ความสามารถสูง ส่วนทางด้าน พณิชยกรรมส่วนใหญ่จะตกอยู่กับชาวต่างชาติมากกว่า ทั้งนี้ทางเกษตรกรรมปัญหามีน้อยเนื่องจาก บุตรชาวนาที่เรียนจบประถมศึกษาทางเกษตรกรรม จะสามารถใช้ความรู้ความสามารถที่เรียนมา พอที่จะดำเนินกิจการทางการเกษตรต่อจากบรรพบุรุษต่อไป

ความเจริญงอกงามของวัฒนธรรม มีความยั่งยืนได้ยาวนานก็ด้วยมีประเพณีสืบต่อกันมา ความนิยมในยุคหนึ่ง ๆ ย่อมมีการเปลี่ยนแปลงเพราะวิทยาการสมัยใหม่และสิ่งแวดล้อม ตลอดจน การครองชีพเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้สังคมหันเหความนิยมไปตามยุคตามกาลสมัย²⁶⁰

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้กล่าวเกี่ยวกับประเพณีการปลงศพว่า "...งานปลง ศพก็ใช้เป็นโอกาสเพื่อความพร้อมเพรียงระหว่างญาติมิตรที่เชื่อเชืงมาช่วยเหลือกันด้วย ยิ่งกว่า นั้นยังมีหรรสพเป็นการเพื่อแผ้วให้คนอื่น ๆ ทั่วไป ได้มาดูสนุกสนานร่วมงานเอิกเกริกกันอีก การสพซึ่งเริ่มงานแต่ที่บ้านเป็นเครื่องมือทางสังคม ที่ได้เชื่อเชืงแจกมาเหยียบบ้าน นับว่าเป็น ประโยชน์ไม่น้อยเหมือนกัน"²⁶¹

จากคำกล่าวของท่านนั้น ประเพณีพินอติถือถือเป็นโอกาสในการรวมญาติพี่น้องได้มา พบปะช่วยเหลืองานกัน และยังมีแสดงต่าง ๆ เพื่อให้ผู้อื่นได้มาร่วมงานกันอย่างสนุกสนานซึ่ง เป็นประเพณีที่จัดการอย่างเอิกเกริกมาก ทั้งยังเป็น การเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างกันและกันด้วย ซึ่งท่านเห็นว่าประเพณีดังกล่าวให้ประโยชน์ในการก่อให้ เกิดความรักความสามัคคีปรองดองกันแต่ มาในปัจจุบันสังคมเปลี่ยนแปลงไป ขนบธรรมเนียมประเพณีบางอย่างก็ย่อมปรับเปลี่ยนไปบ้าง ดังความ ตอนหนึ่งว่า

²⁶⁰เบญจมาศ พลอินทร์, วรรณคดีชนบประเพณีและศาสนา (กรุงเทพฯ: หน่วย ศึกษาพิเศษ กรมการฝึกหัดครู, 2524), หน้า 7.

²⁶¹เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "คนตายชายคนเป็น" ใน บทประพันธ์บางเรื่องของ ครูเทพ, หน้า 4-5.

...เราเคยเป็นชาติก้าวหน้าในการที่ใช้วิธีเผาศพแทนฝังศพ แต่บัดนี้เรา
กลายเป็นชาติล่าหลัง เพราะวิธีพินาศหรือปลงศพของเราล่าแต่ล่วงสมัย
เสียนานแล้ว...โลกมนุษย์เปลี่ยนเร็ววัน เร็วจนเราตามไม่ทัน ความก้าวหน้า
ของเรา กลับกลายเป็นล่าหลังไปได้หย่างน่าอนาถ ที่จึงประเพณีก็น่าเป็นสิ่งที่
มนุษย์บัณฑิตานให้เบนไป เช่นเดียวกับที่เราบัณฑิตานให้เวลาเป็นเงิน หรือบัณฑิตาน
ให้เงินเป็นพระเจ้าในทางเสถกิจ... 262

จากความข้างต้นนั้นจะเห็นว่า ท่านเป็นผู้ที่สามารถปรับตัวปรับความคิดได้ทันกับความ
เปลี่ยนแปลงของสังคม ซึ่งแต่เดิมเราก้าวหน้ากว่าประเทศอื่นในเรื่องพิธีศพ คือประเทศอื่นใช้ฝัง
ศพ แต่ประเทศเราใช้วิธีเผาซึ่ง "...เดี๋ยวนี้สุภวิทยากำลังบันชาให้เผา ยุโรปจึงกำลังใช้วิธี
เผาศพมากขึ้นทุกที..."²⁶³ แต่กลับกลายเป็นว่าเรากำลังล่าหลังเขา เนื่องจากเราไม่ได้ปรับ
เปลี่ยนพิธีงานศพให้เหมาะสมและสอดคล้องกับสภาพการณ์ของสังคมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไป ดังนั้น
ท่านจึงให้ข้อคิดเห็นว่า ขนบธรรมเนียมประเพณีแต่เดิมที่เคยมีมา จึงควรต้องปรับเปลี่ยนไปบ้าง
ซึ่งท่านต้องการให้ทุกคนได้รู้จักค่าของเวลา การใช้เวลาให้เป็นประโยชน์ ไม่ควรเสียเวลาไป
โดยเปล่าประโยชน์ ดังความตอนหนึ่งที่ท่านได้กล่าวถึงวิธีการของงานศพว่า

...วิธีการของเราซึ่งทำบุญช้ซากตั้งเครื่องหลงาน นับแต่งานอาบน้าสพจนถึง
งานทำบุญอุทิศเป็นการพรวาเวลา ถ้าเงินแจกช้ซากก็เป็นการขอพรวาเวลาของ
ท่านด้วย พรวาเวลาเมื่อครั้งเวลาไม่มีค่า เราจะพิศอะไร? แต่บัดนี้เวลามีค่า
ท่านกำลังให้เราใช้เวลาที่ประโยชน์ เราเอาเวลาของเราและของท่านมา
พรวา เราต้องทำผิดแน่ ๆ... 264

ท่านมีความคิดเห็นว่า เราควรจะลดวิธีการลงบ้าง เพราะทำให้สิ้นเปลืองเวลาทั้ง
เวลาของตัวเองและเวลาของผู้อื่น ซึ่งท่านเห็นว่าถ้าสภาพสังคมไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่าง

262, เรื่องเดียวกัน, หน้า 2-3.

263, เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

264, เรื่องเดียวกัน, หน้า 3.

นี้ก็ไม่ได้ถือว่าเป็นความคิด แต่ปัจจุบันสังคมเปลี่ยนแปลงไปจากอดีต ดังนั้นเราควรจะปรับประเพณีของเราให้เหมาะสม โดยการปรับพิธีการงานศพลงบ้าง เพราะในปัจจุบันเวลามีค่าต่อทุกคน จึงควรที่ทุกคนจะใช้เวลาให้เกิดประโยชน์ มิฉะนั้นจะถือเป็นความคิดที่ทุกคนไม่รู้จักรักค่าของเวลาดังที่ท่านกล่าวไว้

นอกจากความคิดทางพราเวลา เพราะเหตุเวลาเกิดเป็นเงินขึ้นแล้ว
เรายังคิดทางเสถกิจอีก เพราะโลกของเราเดี๋ยวนี้ได้กลายเป็นโลก
เสถกิจไปแล้ว ของแต่ก่อนไม่มีค่า เดี่ยวนี้เกิดมีค่าขึ้นทุกหย่าง แม้ของ
ช่วยที่ได้เปล่า เช่น "ผ้าไตรชนบัตร" ผู้มาช่วยก็ต้องเสียค่าแทนเรา
โดยต้องซื้อเขามา... 265

จะเห็นว่านอกจากที่ท่านต้องการให้ใช้เวลาให้เกิดประโยชน์แล้ว ท่านยังเห็นว่าจะช่วยประหยัดทั้งเวลา และทรัพย์สินเงินทอง เนื่องจากสังคมปัจจุบันกลายเป็นสังคมเศรษฐกิจทุกอย่างมีค่ามีราคาเป็นเงินทั้งสิ้น ซึ่งท่านเห็นว่าการมีงานที่เนิ่นนานเกินไปจะทำให้เสียทั้งเวลาและเสียเงินในการใช้จ่ายเพื่อจัดงานด้วย รวมทั้งผู้ที่มาช่วยงานก็ต้องจับจ่ายหาซื้อของมาช่วยงาน ซึ่งท่านเห็นเป็นการสิ้นเปลืองทั้งตัวเราและผู้อื่น ดังนั้นท่านอยากากให้ทุกคนได้เข้าใจและปรับเปลี่ยนวิธีการตามประเพณีให้เหมาะสมกับสภาพการณ์ในขณะนั้น

ความเชื่อของชนชาติไทยแต่ดั้งเดิมก็เหมือนกับชนชาติอื่นในสมัยโบราณ คือเชื่อสิ่งที่มองไม่เห็นตัวตน โดยเข้าใจว่ามีฤทธิ์มีอำนาจอยู่เหนือคน อาจบันดาลให้ดีหรือให้ร้ายแก่คนได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการนับถือผีบางเทวดาจะเกิดขึ้นเป็นของธรรมดา สำหรับหมู่ชนที่ใกล้ชิดธรรมชาติ ความเชื่อนี้จะฝังลึกลงไปจิตใจ ชาวไทยซึ่งเป็นคนทำมาหากินกับการเพาะปลูก จึงมีความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์จนเรียกได้ว่านับถือผี เรื่องของความเชื่อของคนในสมัยก่อน เมื่อจะนำมาเปรียบกับความเชื่อของคนในสมัยนี้ย่อมเป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสม เพราะความเจริญของบ้านเมืองต่างกัน 266

265 เรื่องเดียวกัน.

266 เฉลิม จันปฐมพงศ์ และคณะ, ประวัติศาสตร์สังคมไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เสถียรไทย, 2520), หน้า 470-471.

จากความเชื่อของคนไทยสมัยก่อน จึงก่อให้เกิดเหตุการณ์ที่มีผู้อ้างตนเป็นผู้วิเศษ โดยจะขอความช่วยเหลือจากหนังสือของผู้ว่าราชการจังหวัดขอนแก่น กราบบังคมทูลจอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ 23 มกราคม พ.ศ.2473 ดังความตอนหนึ่งว่า

... เป็นเหตุการณ์ของนายเข้มกับพวก... ตั้งตนเป็นผู้วิเศษ เมื่อใครสักการะนับถือแล้ว จ้าเลยจะบันดาลให้ผู้นั้นได้รับความสุขได้ทั่วกัน และถ้าใครไม่ไปเคารพนับถือจะเกิดเหตุร้ายภัยพิบัติแก่ผู้นั้น... ได้สั่งสอนชักจูงโจรราษฎรโดยอวดอ้างคุณสมบัติอันพิเศษของจ้าเลยว่าเป็นราชตระกูลพี่ชายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งสามารถจะเห็นจุลขอเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมได้... ชาวเล่าลือนี้ได้ขยายไปหลายหมู่บ้าน มีราษฎรผู้เร่งเขลาเบาด้วยสติสัมปชัญญะ ต่างก็พากันมาเคารพนบถนอบต่อจ้าเลยเป็นจำนวนมากขึ้นทุกวัน... 267

จากเหตุการณ์ดังกล่าวข้างต้น ชี้ให้เห็นถึงความเชื่อที่มีมาก่อน จนทำให้นักความเชื่อนั้นมาสร้างเป็นเรื่องราวและเป็นผู้แสดงเอง แต่ในความเชื่อที่ฝังอยู่ในจิตใจนี้ก่อให้เกิดความไม่สงบขึ้นในสังคม ทำให้ประชาชนหลงเชื่อให้ความนับถือและเชื่อถือ ซึ่งท่านเห็นว่าควรจะได้มีการปราบปรามผู้ก่อความไม่สงบนี้ ดังบทร้อยกรองที่ว่า

ท่านผู้แทนราษฎรนครสวรรค์	ถามสำคัญในสภาพากันทั้ง
ว่าผีบุญเมืองไทยในจริง	เอากำเนิดเหมือนหนึ่งบนบอบนับ
รัฐบาลพอใจหรือไรชา	มหาดไทยตอบว่าคอยจ้องจับ
แต่ถ้าหากราษฎรยังต้อนรับ	การระงับก็ยากลำบากจริง... 268

267 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.7 ม.4/67 เอกสารรัชกาลที่ 7 เรื่อง บุคคลตั้งตนเป็นผู้วิเศษ (พ.ศ.2473)

268 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ผีบุญ" ใน โคลงกลอนครูเทพ เล่ม 2, หน้า 182.

ซึ่งถ้าหากประชาชนยังให้ความเชื่อถือ ให้ความเลื่อมใสศรัทธาต่อผีบุญนี้ การที่ทางการจะระงับยับยั้งก็ค่อนข้างลำบาก ซึ่งท่านเตือนให้ทุกคนได้ระวัง ดังความว่า

ข้าเจ้าว่าไม่ช้าผู้วิเศษ
จะต้องถูกสาปให้ไปเป็นลิง
ถ้าเหล่านักศึกษาประชาชน
จิตเป็นวิทยาศาสตร์สามารถใช้

ที่สอนเวทมนต์ขลังกลางผีสิง
ลูกคนวิ่งเข้าป่าหนีหน้าไป
ได้หัดอ่านจากแบบสอนอ่านใหม่
เหตุผลไม่เชื่อง่ายหายแรงเอย 269

ท่านเห็นว่าการแสดงหรือการแอบอ้างเป็นผู้วิเศษที่เรียกว่า "ผีบุญ" นี้ ไม่ช้าก็ต้องได้รับผลของการกระทำที่ไม่ถูกต้องและไม่สมควรที่จะหลอกลวงชาวบ้านให้หลงเชื่อ ซึ่งท่านให้ข้อคิดว่าการจะเชื่อหรือนับถือสิ่งใด ควรจะใช้ความคิดพิจารณาอย่างมีเหตุมีผล ไม่ควรหลงมงายต่อสิ่งที่ไม่ได้พิสูจน์ให้เห็นจริง ซึ่งท่านแนะนำว่าควรใช้หลักวิทยาศาสตร์คือ การค้นหาข้อเท็จจริงเสียก่อน ทั้งนี้ท่านได้แนะนำให้นักเรียน นักศึกษา ได้อ่านแบบสอนอ่านใหม่เพื่อให้นักเรียนได้รู้จักคิดานเชิงเหตุผลว่าสิ่งใดถูกต้องหรือเหมาะสมประการใด

นอกจากนั้นวิถีชีวิตของคนในปัจจุบัน ก็ปรับเปลี่ยนไปตามภาวะการณ์ของโลก ซึ่งประเทศไทยเราก็ได้มีการปรับเปลี่ยนระบบการปกครอง ซึ่งจากเดิมเราใช้คนเป็นทาสในการทำงานเพื่อแลกเปลี่ยนกับที่อยู่อาศัย อาหารการกินเพื่อความอยู่รอดของชีวิต แต่มาปัจจุบันสังคมเปลี่ยนไป ความเป็นอยู่หรือวิถีชีวิตของคนเราก็เปลี่ยนไป เราจะต้องทบทวนหากินเพื่อรับผิดชอบตัวเองให้สามารถอยู่ในสังคมนี้ได้ ซึ่งเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้ให้ข้อคิดว่า ในสมัยเก่าก่อนการเปลี่ยนแปลงนั้น ยังเป็นระบบการชัมมนุษย์เป็นทาส แต่มาปัจจุบันระบบเก่ากับระบบใหม่ยังมีความสุดโต่งด้วยกันทั้ง 2 คือ ไม่มีระบบไหนที่ดีพร้อมหมด ทั้งสองอย่างมีความเกินพอดี ดังบทร้อยกรองที่ว่า

สรรพสิ่งซึ่งกล่าวนี้	มินิยม เก่าเลย
สมัยเก่า 'กินเมือง' สม	เลิกได้
สมัยใหม่ก็งายม	านพระ-เจ้าเงิน
สองตรงตักหนิไว้	ว่าใช้เงินงาม
เก่าทราวมเพราะมนุษย์ใช้	ทาสมนุษย์
เสื่อมอิสรภาพสุด	สมัครใส่
ใหม่ทราวมเพราะมนุษย์ดูจ	ทาสแห่ง เงินแฮ
ตัดสิทธิ์อิสรภาพได้	ทาสทั้งทวีติ... 270

จากที่กล่าวมาข้างต้น ท่านเห็นว่าสังคมในระบบเก่าที่มนุษย์ใช้มนุษย์เป็นทาสนั้นทำให้มนุษย์ขาดความเป็นอิสระในตัวเอง ทำให้ไม่รู้จักรักการช่วยเหลือตนเอง คอยแต่จะรับฟังคำสั่งจากเจ้านายหรือนายจ้าง ต้องพึ่งพาอาศัยนายจ้างอยู่ตลอดเวลา ขาดความเป็นตัวของตัวเองซึ่งก็สร้างคุณลักษณะนิสัยที่ไม่ดีทำให้เกิดขึ้นในตัวคน และครั้นมาถึงสังคมระบบใหม่นั้น มนุษย์กลับเป็นทาสเงิน เพราะทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นสิ่งใดก็ตาม มนุษย์จะตีค่าตีราคาเป็นเงินบาทหมด และทำทุกอย่างเพื่อเอาให้ได้เงินมาเป็นเจ้าของ ซึ่งทั้ง 2 ระบบนี้ มีข้อเสีย ดังที่ท่านกล่าวว่า

เจ้าอารยธรรมเอย	
ใหม่เก่าเข้างา	มันเล่นเอาลำบากมาก
อย่างใหม่ใช้เงินตะพัด	เพื่อปฏิบัติความอยาก
เราไม่เคยทำก็ลำบาก	มันให้กระดากใจเอย 271

ท่านเห็นว่าทั้ง 2 อย่างคือ ระบบเก่าการใช้คนเป็นทาส กับระบบใหม่ใช้เงินเป็นทาส ซึ่งทำให้มนุษย์ขาดความพอดีในตนเอง เปลี่ยนคุณค่าของคนไปที่สิ่งอื่นคือ เงินตรา ไม่ว่าความต้องการ

270 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "มาตราวัตราคาคน" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 105.

271 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ความมีจนของประเทศ" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 107.

กันรอยคิดว่าเป็นของรักก็แก่ ที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นคนทันสมัย ท้นต่อความเจริญของประเทศ
ดั่งบทร้อยกรองที่ท่านกล่าวไว้ว่า

... รุ่งศิวิไลซ์	แต่งกายก็อร่อ
เก่งช่างเที่ยวเที่ยวข้างเล่น	เขาใช้เงินเป็นกว่าพ่อ
การทันสมัยใครใครก็	ป่ชนะเจ้าละเออย ²⁷⁵

ท่านได้ให้ข้อคิดเห็นว่า คนไทยที่อยู่ในยุคที่โลกเปลี่ยนแปลง ความเจริญของโลกภายนอก
ทำให้สังคมไทยเปลี่ยนแปลง กลายเป็นสังคมที่เต็มไปด้วยวัฒนธรรมของต่างชาติ ดังนั้นคนไทย
จึงค่อนข้างที่จะหลงไปกับสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ที่ชาวต่างชาตินำเข้ามา ซึ่งท่านกล่าวไว้ม่ว่าจะเป็น
การแต่งกาย การเที่ยวเตร่ คนไทยเราจะใช้จ่ายเงินสุรุ่ยสุร่ายไปกับการซื้อหาเสื้อผ้า การกิน
อยู่ การบริโภคต่าง ๆ เราก็มักจะนิยมของของต่างชาติมากกว่าซึ่งผิดกับชาติจีนและญี่ปุ่น ดังคำ
กล่าวของท่านที่ได้ยกตัวอย่างมาว่า

ญี่ปุ่น จีน สู้เราไม่ได้ เพราะเขามีการถือชาติ Nationalism แรงกว่าเรา
มาก จีนยังสุบยาแดง ญี่ปุ่นสุบบุหรีที่ญี่ปุ่นทำ แต่ชวนาของเราทิ้งบุหรีไทยหัน
เข้าสู่บุหรีนอินทรี เราเปลี่ยนง่ายเพราะ Nationalism ของเราอ่อน
เหลือเกิน เราเป็นคนของโลกมากกว่าเป็นคนของชาติ เป็นอารยธรรมที่กำลัง
จะหมายถึงในอนาคตอันไกล²⁷⁶

ท่านได้กล่าวเตือนคนไทยในเรื่องการถือชาตินั้น คนไทยยังอ่อนกว่าชาติจีน ญี่ปุ่น ซึ่ง
เขาจะมีความถือชาติ นิยมชาติของเขามากกว่าคนไทย ดูได้จากการใช้สินค้าของชาวจีน ชาว
ญี่ปุ่น เขาจะนิยมใช้สินค้าที่ผลิตจากประเทศของเขาเอง แต่คนไทยเราไม่เหมือนอย่างเขาคนไทย
จะนิยมและชื่นชอบสินค้าของต่างชาติมากกว่าสินค้าของไทย ซึ่งท่านเห็นว่าคนไทยมีจิตใจที่ขาด

²⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 207.

²⁷⁶ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ประชาสามัญของเรา" ใน โคลงกลอนของ
'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 207. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

ความมั่นคงในชาติของตน จนจะกลายเป็นคนของโลกมากกว่าคนของชาติไทยเอง ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราชโองการแก่นักเรียนไทยในพระเศวตฉัตร มีความตอนหนึ่งว่า

...เจ้าทั้งหลายเป็นไทย, อย่าดูถูกชาติของตน เพราะการดูถูกชาติของตนก็เท่ากับประกาศว่าตนเองเลว. คนทุกชาติต้องมีทั้งคุณและโทษระคนอยู่ในสันดาน...ของดีของชาติไทยเราก็มียู่มาก...ชาติที่ไร้ประเพณีแบบแผนอันน่าเชื่อถือเนื่องมาแต่โบราณ, ...ก็ย่อมจะถูกโลกดูถูกและถูกเขาเหยียดหยันฉนั้น...²⁷⁷

จากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นว่า พระองค์ท่านต้องการที่จะเตือนคนไทยทุกคน ให้รู้จักและเห็นคุณค่าของความเป็นชาติไทย เพราะมิฉะนั้นแล้วเราก็จะถูกคนชาติอื่นเขาดูถูกและเหยียดหยันชาติไทยได้

2.3 ด้านการเมืองการปกครอง

นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเปลี่ยนแปลงการปกครอง ทรงประกาศเลิกทาส ทรงวิวัฒนาการสังคมไปสู่อารยธรรมแบบตะวันตก ทรงสถาปนากิจการบ้านเมืองทั้งภายในและภายนอก เป็นต้นว่า ทรงบำรุงการทหาร การศาสนา การคมนาคม การก่อสร้าง การรถไฟ การสื่อสาร การไปรษณีย์โทรเลข การตั้งโรงไฟฟ้า การประปา ทรงวางรากฐานการศึกษาของชาติอย่างกว้างขวาง ซึ่งความเจริญของบ้านเมืองด้านต่าง ๆ ที่ประจักษ์อยู่ในทุกวันนี้ ล้วนแต่มีรากฐานอันมั่นคงมาแต่รัชสมัยของพระองค์แทบทั้งสิ้น²⁷⁸

พระองค์ทรงเริ่มทำการปฏิรูปประเทศอย่างจริงจังซึ่งนับได้ว่าเป็นระยะแห่งการปฏิรูปการปกครองหรือการพัฒนาการทางการเมืองครั้งยิ่งใหญ่ของประเทศ ทรงเปลี่ยนแปลงการ

²⁷⁷พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระบรมราชโองการแก่นักเรียนไทยในพระเศวตฉัตร," วิทยากร 25 (2468): 1008-1009.

²⁷⁸ไพฑูริย์ ช่างเรียน, ลักษณะสังคมไทยและการปกครองของไทย (พระนคร: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2514), หน้า 34.

ปกครองจากระบบเดิม ซึ่งเป็นแบบจตุสดมภ์ มาเป็นการปกครองแบบจัดแบ่งเป็นกระทรวงขึ้น 12 กระทรวง ในปีพ.ศ. 2430²⁷⁹

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้ระลึกถึงพระบุญญาบารมี แห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงประกาศการเลิกทาส ซึ่งทำให้ชาวไทยมีอิสรภาพ ดังบทร้อยกรองที่ว่า

สยามรัฐเปลี่ยนแล้วตั้ง	กลับหลัง หันเฮย
เลิกทาสเป็นไทยคง	ชื่อไว้
อิสรภาพทั่วหน้าดัง	แดนกษ-หมายแสดง
อำนาจศาลให้ใช้	แต่ศาล... 280

ท่านเห็นว่าการเป็นทาสมานานนั้น ทำให้คนไทยเหล่านั้นไม่สามารถดูแลรับผิดชอบตัวเองได้ ขาดความคิดอ่านที่เป็นของตัวเอง คอยแต่จะเป็นทาสเขาอยู่รำไปไม่สามารถทวงถามหาเงินเลี้ยงตัวเองได้ ขาดความกระตือรือร้น ขาดความกล้าหาญ ซึ่งท่านเห็นว่าผลเสียของความเป็นทาสมีมาก ทำให้คนไทยที่เป็นทาสขาดนิสัยที่ดี ไม่สามารถช่วยเหลือตัวเองได้ คอยแต่จะพึ่งบุญบารมีของผู้อื่นผู้เป็นนายจ้างอยู่ตลอดเวลาซึ่งเป็นผลเสียต่อไปภายหน้า ดังตัวอย่างของประเทศพม่าที่ได้รับการเลิกทาสแต่ไม่สามารถช่วยเหลือตัวเองได้ ซึ่งท่านกล่าวว่า อดมากกลับหันเข้ามาพึ่งนายเงินอีก ปรากฏว่าไม่เคยเอาตัวรอด บัดนี้ได้อิสรภาพออกไป แล้วก็เอาตัวไม่รอด ต้องหันกลับเข้ามาพึ่งนายตามเดิม²⁸¹ แต่คนไทยโชคดีที่สามารถเลิกทาสได้ ท่านต้องการให้ทุกคนได้ระลึกถึง และเกิดทุนในพระบุญญาบารมีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่หาที่เปรียบไม่ได้ นอกจากจะทำให้ทุกคนได้อิสรภาพแล้ว ยังจะช่วยฝึกคนให้รู้จักช่วยเหลือตนเอง

พระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้สร้างความเข้มแข็งมาให้แก่ประเทศไทย โดยพระองค์ท่านได้ทรงดำเนินรัฐประศาสนบาย บริหารราชการแผ่นดินของ

²⁷⁹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, แผนพัฒนาการเมืองฉบับแรกของไทย (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2513), หน้า 10-11.

²⁸⁰ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ราชสดุดี" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 8.

²⁸¹ เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

ไทยตามแบบประเทศยุโรป ซึ่งพระองค์ได้เสด็จประพาสทอดพระเนตรเห็นและทรงศึกษามาแล้ว จึงได้ทรงคำนึงถึงเรื่องบุคคลที่จะปฏิบัติงานของชาติ ดำเนินการบริหารราชการในแขนงต่าง ๆ ซึ่งรวมทั้งรักษาพยาบาลผู้สืบทอดองค์พระมหากษัตริย์ด้วย

ในฐานะที่ประเทศไทย ยังดำเนินการปกครองอยู่ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชแล้ว ยังเป็นการสำคัญอย่างยิ่ง ที่จะต้องได้บุคคลที่ได้รับการศึกษาในวิทยาการ และมีความชำนาญใน ราชการแผ่นดินในแขนงนั้น ๆ ด้วย รวมความว่าต้องได้คนดีทั้งภาควิชาการ ทั้งภาคปฏิบัติการ เพราะฉะนั้นจึงทรงตกลงพระราชหฤทัยดำเนินการตามรัฐประศาสนบายอันกว้างขวาง โดยการ เลือกสรรพระราชโอรสและเชื้อพระวงศ์ ซึ่งได้รับการศึกษาพื้นเบื้องต้นดีอยู่แล้วในราชสำนักส่ง ไปศึกษาเล่าเรียนในแขนงวิทยาการต่าง ๆ ณ ประเทศยุโรป เมื่อเรียนสำเร็จแล้วจะได้กลับมา วางระเบียบแบบแผนการปกครองประเทศชาติให้เหมาะสม เพื่อให้ประเทศชาติมั่นคงเป็นปึกแผ่นต่อไปในอนาคต²⁸²

จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีโรกาสไปศึกษาต่ออย่างต่างประเทศ ทำให้พระองค์ได้รับความรู้และประสบการณ์อย่างมากในการกลับมาปรับปรุงบ้านเมือง ให้ประเทศสามารถอยู่รอดปลอดภัยได้ ซึ่งถือว่าเป็นพระมหากษัตริย์ของล้านเกล้าล้านกระหม่อม ชาติที่สุดไม่ไ้ ซึ่งนอกจากนี้มีการเลิกทาสให้ความเป็นอิสระแก่ชาวไทยแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมองการณ์ไกล ถึงความอยู่รอดของประเทศชาติ และประชาชนด้วยการปฏิบัติภารกิจที่มุ่งจะทำกิจการ ภาระหน้าที่ทางด้านการศึกษาอย่างไม่ท้อแท้ มีความพยายาม เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่พระองค์ท่านได้ตั้งไว้ โดยการส่งลูกหลานไปศึกษาต่ออย่างต่างประเทศ เพื่อนำความรู้และวิทยาการใหม่ ๆ มาปรับปรุงบ้านเมืองต่อไป ดังที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้กล่าวอธิบายความเป็นอัจฉริยบุคคลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

การจัดราชการบ้านเมือง ต้องทรงฝึกหัดข้าราชการด้วย เท่ากับนายช่าง ต้องทำทั้งงานและสร้างทั้งเครื่องมือ จึงเป็นการยากทวีคูณ ยิ่งการเปลี่ยนแปลง หัวเก่าให้เป็นหัวใหม่ ต้องถอนของเก่าออกหมดก่อน แล้วจึงหัดของใหม่ให้ ยิ่งเป็นการที่เกือบจะไม่มีทางสำเร็จได้เลย บ้านเมืองในเวลานั้นก็เต็มไปด้วย

²⁸²ว.ช. ประสังสิต, แผ่นดินสมเด็จพระปกเกล้า (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรสาส์น, 2505), หน้า 39-40

ด้วยข้าราชการรุ่นเก่า จึงต้องรับว่าพระราชกรณียกิจที่ได้ทรงทำให้ล่วงไปนั้น
เป็นวิเศษสุดที่มีมนุษยย์ถึงทำได้แล้ว ท่านเป็นอัจฉริยบุคคลจริง ๆ 283

จากคำกล่าวของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ท่านมีความเทิดทูนในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และต้องการที่จะให้ประชาชนทุกคนได้ระลึกถึงในพระมหากรุณาธิคุณของ
พระองค์ที่ได้ช่วยให้พระราชราษฎรอยู่ได้อย่างเป็นสุข และให้เห็นถึงความเป็นอัจฉริยบุคคล โดย
การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ใช้ความรู้ ความฉลาด ความสามารถในการดู
แลจัดการบ้านเมืองให้สามารถเป็นรูปเป็นร่างขึ้นมา ทั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว ได้พยายามส่งลูกหลานไปศึกษาต่อยังต่างประเทศ เพื่อจะนำความรู้และวิทยาการสมัยใหม่
มาปรับใช้ในการพัฒนาประเทศ และพยายามฝึกหัดข้าราชการรุ่นเก่าให้ปรับเปลี่ยนความคิด นำ
ความคิดใหม่ ๆ มาช่วยพัฒนาบ้านเมือง ซึ่งในช่วงเวลานั้นจะต้องปรับปรุงและเปลี่ยนแปลง
ประเทศให้ทันต่อความเจริญก้าวหน้าของโลกภายนอกได้ ซึ่งสิ่งที่จะก่อให้เกิดความเจริญได้นั้นจำ
เป็นต้องอาศัยความรู้ในหลาย ๆ ด้าน ดังความว่า

ความเจริญของชาติต้องอาศัยความสามารถอบรมจากคนชั้นสูงเป็นสำคัญ
ไม่น้อยกว่าที่จะพึงได้จากการอบรมคนชั้นสามัญ ยิ่งการศึกษาสูงขึ้นไปก็ยิ่งเพาะ
พวกที่สามารถในวิทยาศาสตร์, อักษรศาสตร์, วิศวกรรม-การช่างต่าง ๆ,
ผู้จัดการ, ผู้อำนวยการ, และเอตทรรค-ผู้ชำนาญต่าง ๆ มากขึ้น ความรู้และ
ความสามารถของพวกเหล่านี้เองบันดาลความเจริญให้แก่ชาติได้ไม่มีสิ้นสุด... 284

จากคำกล่าวของท่านข้างต้นนั้น ท่านเห็นประโยชน์ของการศึกษาว่าสามารถจะช่วย
ปรับเปลี่ยนประเทศได้ โดยทุกคนควรจะไปหาความรู้ในแต่ละสาขาวิชา แล้วแต่ตนถนัดเพื่อจะได้
นำความรู้นั้นมาปรับปรุงและพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้ายิ่ง ๆ ขึ้น

283 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ราชสุดดี" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1
หน้า 10. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

284 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "เงินการกุศลที่มหาชนให้บำรุงมหาวิทยาลัยใน
สหาลีรัฐอเมริกา," วิทยาคาร 20 (2462): 116-117.

ผลกระทบจากการเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง (2458-2461) ทำให้สินค้ามีราคาแพงขึ้น โดยเฉพาะสินค้าเครื่องจักรกล และอาหารกระป๋อง สินค้าหลักของไทย คือ ข้าวก็ส่งออกไม่ได้ เนื่องจากภาวะสงครามเกิดการว่างงานโดยทั่วไป เมื่อสงครามสิ้นสุดลง พ่อค้าส่งข้าวออกนอกหมด ทำให้ราคาข้าวในประเทศสูงมาก ทั้งยังส่อว่าจะไม่พอบริโภคภายในประเทศ การทำนาได้ผลน้อยในปี พ.ศ. 2462 รัฐบาลเก็บภาษีได้น้อยจนขาดดุล รัฐบาลพยายามแก้ไขเหตุการณ์จนคลี่คลายไปได้บ้าง มีการขยายตัวทางรายได้ของแผ่นดินอย่างรวดเร็ว ในขณะที่การขยายตัวของรายได้เป็นไปอย่างเชื่องช้า เพราะเงินในสนธิสัญญาฉบับปีพ.ศ. 2398 ซึ่งยังทำให้เกิดภาวะวิกฤตทางการเงินของประเทศขึ้นอีกครั้งระหว่างปี พ.ศ. 2466-2468²⁸⁵

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลต้องประสบกับปัญหาเศรษฐกิจตลอดมา ต้องเผชิญกับพระราชภารกิจหนักในเรื่องรายจ่ายท่วมรายได้ในงบประมาณแผ่นดินแม้ว่าจะเป็นภารกิจหนัก โดยจะสร้างความเดือดร้อนให้แก่ข้าราชการส่วนหนึ่ง และครอบครัว แต่พระองค์ก็ทรงตัดสินใจที่จะต้องทำการนี้ให้สำเร็จ เพื่อเสถียรภาพทางการคลังของประเทศ เพราะฉะนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้ทำการดูลยภาพข้าราชการคือปลดข้าราชการส่วนหนึ่งที่เหลือให้ออกจากราชการเพื่อรับพระราชทานบำนาญและบ้านแล้วแต่กรณี ตัดรายจ่ายที่ฟุ่มเฟือยและไม่จำเป็น ยุบบางกระทรวงตลอดจนกรมกองบางแห่ง ภาคต่าง ๆ ทั้งหมดและมณฑลบางแห่ง²⁸⁶

จากเหตุการณ์สงครามโลก ทำให้เกิดผลกระทบต่อประเทศชาติ ในหลาย ๆ ด้าน ซึ่งเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ได้กล่าวถึง อิทธิพลของสงครามทำให้ส่งผลต่อระบบเศรษฐกิจภายในประเทศ ทำให้เราสุรุ่ยสุร่ายไม่ได้ ดังความว่า

... เสรีจี่สึกสานึกข้อ ทดแทน
สุรุ่ยสุร่ายภายในพลาง เผล็ดร้าย...²⁸⁷

²⁸⁵สุกัญญา ตีระวนิช, พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการหนังสือพิมพ์ (กรุงเทพฯ: ภาควิชาการหนังสือพิมพ์ คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532), หน้า 15.

²⁸⁶รอง ศยามานนท์, ประวัติศาสตร์ไทยในระบอบรัฐธรรมนูญ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2520), หน้า 25.

²⁸⁷เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ราชสดุดี" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 19.

ท่านเห็นว่าเนื่องจากพระคลังข้างที่ซึ่งเคยแต่เป็นเจ้าหนี้กลับเป็นลูกหนี้ เงินสำรองงาน
ท้องพระคลังหลวงหมดลง งบประมาณแผ่นดินขาดทุนติด ๆ กันหลายปีการกู้เงินต่างประเทศมาไว้
เมื่อสถานการณ์เงินตกต่ำ ถ้ากู้ได้ก็ต้องเสียดอกเบี้ยแพงจ่าย²⁸⁸ จากที่ท่านกล่าวมานั้นแสดง
ให้เห็นถึงผลร้ายแรงของสงครามที่กระทบกระเทือนในทุก ๆ ด้าน ส่งผลต่อกิจการต่าง ๆ ภาย
ในประเทศต้องกระเทือนไปด้วย รวมทั้งประชาชนจะต้องเดือดร้อนไปด้วย ดังบทร้อยกรองที่ว่า

... ผิดเคืองสารพัดพัน	พรรณนา
งานหยุดคนหยุดพา	โรคไข้
อาหารสะสมหา	เร็วเหือด
ทรัพย์แผ่นดินสิ้นได้	เพราะด้วยการเมือง
สุขเบื่องเบื่องทรัพย์ซ้ำ	เบื่องขม ชีพด้วย
พลรบพลเรือนทน	ทวยถ้วน
หญิงชายเด็กกำเฒ่า	หม่านทั่ว กันแล
ร้อนยิ่งร้อนไฟล้วน	แต่ร้อนระงมไป... ²⁸⁹

ท่านได้กล่าวถึงภัยแห่งสงครามทำให้เกิดการผิดเคืองไปทุกอย่าง นับตั้งแต่กิจการงาน
ก็ต้องบิดตัวลง ประชาชนก็ต้องหยุดงาน อาหารที่สะสมไว้ก็ค่อย ๆ หมดไปซึ่งทั้งหมดนี้เป็นผลจาก
การเกิดสงคราม นอกจากจะเบื่องทรัพย์สิ้นเงินทองและสิ่งของต่าง ๆ แล้วยังต้องสูญเสียชีวิต
ทั้งทหารและพลเรือน ซึ่งน่าสังเวชานทั้งเด็กเล็กทั้งผู้ใหญ่ ชายหญิงก็ต้องหนีกันอย่างซุกมุ่นวุ่นวาย
ไปหมด ทั้งหมดนี้เป็นเหตุการณ์ที่ไม่ได้เกิดประยชน์แต่อย่างใด ท่านเห็นว่าการทำสงครามกันนี้
ก็เปรียบเหมือนการทำสงครามกับเงิน เพราะเราต้องสูญเสียทุกอย่างซึ่งประชาชนจะต้องมาร่วม
ชะตากรรมในการสงครามด้วยคือ

²⁸⁸ เรื่องเดียวกัน. (เชิงอรรถท้ายเรื่อง)

²⁸⁹ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ล้อมรั้ว-เรียโรสร้างเรือรบพระร่วง" ใน
โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 38.

สงครามทาบัดนี้	ด้วยเงิน
แพ้ชนะบอบตามกัน	หมดสิ้น
กว่าหนี่รอดยับเยิน	หลายชั่ว คนแล
ราษฎรแบกหนักหน้าดิน	เดชะภาษี290

การศึกษาสงครามไม่ว่าจะแพ้หรือชนะก็ตาม ย่อมต้องจ่ายเงินในการลงทุนซื้อเครื่องมือในการทำสงคราม ดังนั้นท่านจึงเห็นว่าผลเสียของสงครามนั้นมีมากมาย ไม่ว่าจะเป็นคน ทรัพย์ สิ่งของก็ตาม และทำให้เกิดหนี้สินตามมา และกว่าที่เราจะชำระหนี้หมดก็หลายชั่วคน จึงทำให้เกิดความเดือดร้อน ราษฎรต้องแบกภาระไปด้วยกับผลของสงครามนี้ ด้วยการต้องเสียภาษีเพื่อช่วยรัฐบาล ช่วยประเทศไม่ให้ล่มสลายได้ นอกจากนั้นท่านยังเห็นว่า นอกจากเสียทรัพย์สิ้นเงินทองแล้วยังทำความเสื่อมให้กับวัฒนธรรมด้วย ดังความว่า

อ้ารอกทุเรศเพราะทุรยุกท	กิริติทรุดศรีสลาย
เสื่อมเห็นบ่ เป็นวัฒนธรรมลาย	จรถลับอัฐสมัย... 291

ท่านเห็นว่าผลของสงครามนอกจากจะทำลายชีวิต ทำลายทุกอย่างแล้ว ยังกลับกลายเป็นความเสื่อมของวัฒนธรรม ซึ่งท่านถือว่าการทำสงครามกันอยู่นั้นเป็นความเสื่อมของจิตใจคน ขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีงาม ที่เราชื่นชื่อก็คงเป็นมนุษย์ก็ควรจะดำรงความเป็นมนุษย์ไว้ ไม่ใช่อยิ่งทำความเสื่อมทางวัฒนธรรม จนอาจจะเรียกได้ว่าเป็นคนป่าเถื่อน ซึ่งท่านได้ชี้ให้เห็นว่าจากเหตุการณ์ของสงครามโลกนี้ ทำให้เห็นความโหดร้ายของสงครามที่เกิดจากมนุษย์ขาดหลักธรรม

290 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "सानติคณะของเค็ลลอก" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 77.

291 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "สงครามโลกศตวรรษที่ 25" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ' เล่ม 1, หน้า 53.

...ยิ่งข้าพยาธิจะกำเริบ	ภยยิ่งจะหนักหนอ
หลายชาติประมาทมรรธะรอ	กิมิปอนและนอนใจ
บุคคลเสวยสิริสวัสดิ์	เพราะอัมตธรรมาเอน
โลกนี้จะมีสิริวิไล	ก็เพราะธรรมะนั้นเทียว... 292

จากบทร้อยกรองข้างต้น ท่านได้ให้ข้อคิดว่าการทำอะไรที่ชักช้าไม่พยายามปรับปรุงแก้ไขให้เกิดความสงบสุขนั้นได้ ก็จะทำให้ภัยอันตรายมากขึ้น เนื่องจากท่านเห็นว่าหลายประเทศมีความประมาทและนิ่งนอนใจกับเหตุการณ์ต่าง ๆ จึงทำให้โลกขาดความสงบสุข ดังนั้นท่านจึงเตือนให้ทุกคนอย่าประมาท และโลกจะมีความสุขได้ถ้าหากทุกคนพยายามยึดหลักธรรมาให้มั่น โลกก็จะน่าอยู่และมีความสุขเกิดขึ้นทั่วกัน ซึ่งท่านเห็นว่าผลของสงครามนั้นไม่ก่อให้เกิดประโยชน์แต่อย่างใดมีแต่ทำลายล้างกันเอง ดังความว่า

ยามโลกวิปลาสช้า	ระส่ำระสาย
ผลแห่งมหาสงครามเบลีง	ไม่น้อย
ชีพมลายทรัพย์มลายวาย	สงบวอด
ภัยพิบัติาหญ่ย่อยด้อย	ต่อเติม... 293

ท่านได้ชี้ให้เห็นว่าผลของสงครามนั้น มีแต่จะเกิดความอับยศอดสู เกิดความเศร้าสลดสิ้นเปลืองในทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการสูญเสียชีวิตคน สูญเสียทรัพย์สินเงินทองที่ต้องหมดสิ้นไปกับการทำสงคราม ซึ่งก่อให้เกิดผลเสียหายหลายอย่างตามมา

ในระยะที่จักรวรรดินิยมรุนแรงที่สุด ประเทศไทยก็ถูกคุกคามอย่างหนักจากอังกฤษและฝรั่งเศส เริ่มด้วยปัญหาพรมแดนระหว่างไทยกับพม่าของอังกฤษ ข้อยุติของปัญหานี้ก็คือไทยยก 13 หัวเมือง ในบริเวณดินแดนที่อุดมด้วยไม้สักทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำสาละวินให้อังกฤษ โดยอังกฤษจะยกดินแดนเมืองสิงหนรัฐล้านนาให้แก่ไทย เป็นการแลกเปลี่ยนใน ค.ศ.

292 เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

293 เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "ระยะต่าง ๆ" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ'

เล่ม 1, หน้า 81

1892 (พ.ศ. 2435) อย่างไรก็ตามก็ตีดินแดนเมืองสิงห์นี้ ฝรั่งเศสก็ต้องการและต่างอ้างสิทธิเช่นเดียวกับอังกฤษ ดังนั้นดินแดนที่ไทยจะได้มาจึงเป็นดินแดนที่มีปัญหาและสุดท้ายก็เสียให้ฝรั่งเศส ซึ่งเท่ากับว่าเราเสียดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ด้วยไม้สักไปโดยไม่ได้อะไรตอบแทนเลย²⁹⁴

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ท่านได้ดำเนินนโยบายการเมืองอย่างสุขุมคัมภีรภาพ วางรากฐานการปกครองประเทศไทยเหมาะแก่กาลเทศะเพื่อทำให้ประเทศชาติเจริญก้าวหน้า ป้องกันพระราชอาณาจักรไทยให้พ้นจากพองภัยพิบัติ ไม่ให้ตกไปเป็นเมืองขึ้นของประเทศมหาอำนาจเหมือนประเทศใกล้เคียง เพราะในสมัยนั้นเป็นยุคที่ประเทศมหาอำนาจในยุโรป ถืออำนาจเลือกกระทำที่วรุกรานเอกราช และทำลายอิสรภาพของประเทศที่มีกำลังอ่อนกว่า²⁹⁵ ดังที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้กล่าวว่า

...ยุคแห่งเมืองขึ้นเจือ	เป็นยุคเพื่อคุณโทษเจียว
ยุโรปทารุณเทียว	ท้าวอำนาจกวาดดินแดน
เดือดร้อนกันทั่วโลก	เพชฌุรชกฤหมื่นแคลน
บ้างเสียอิสรแสน	เสียชาติวาสนา... ²⁹⁶

ท่านกล่าวว่าเป็นยุคที่มีการแข่งขันการล่าเมืองขึ้นของประเทศตะวันตก ซึ่งประเทศตะวันตกได้เปรียบด้วยกำลังอำนาจที่เหนือกว่า แต่ฝ่ายที่เสียเปรียบคือฝ่ายที่ถูกล่า ซึ่งท่านเห็นว่าการกระทำเช่นนี้เป็นการกระทำที่ให้โทษ ถือว่าเป็นการทารุณทรยศต่อประเทศที่ไม่มีทางสู้ เพราะดินแดนของใคร ของใครก็รัก แต่ประเทศตะวันตกเทียวไปกวาดต้อนมาแบบนี้ถือว่าทำให้ประเทศที่ถูกกวาดต้อนไปเดือดร้อน ต้องขาดอิสรภาพ ซึ่งท่านเห็นว่าการกระทำแบบนี้เป็นการกระทำที่น่าดูถูกเหยียดหยาม และท่านคิดว่าเป็นการกระทำที่น่าละอายสำหรับประเทศที่เรียกว่าเจริญและล้ำหน้ากว่าประเทศอื่น ๆ ทั้งนี้ท่านได้ชี้ให้เห็นผลของการกระทำนี้ว่า เป็นการกระทำที่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนถือว่าผิดศีลธรรมจรรยาซึ่งประเทศที่รอดมาได้ก็นับว่าโชคดี ดังที่ท่านกล่าวว่า

²⁹⁴ วุฒิชัย มูลศิลป์, การปรับตัวของไทยและจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่, หน้า 17.

²⁹⁵ ว.ช. ประสังสิต, แผ่นดินสมเด็จพระปกเกล้า, หน้า 38-39.

²⁹⁶ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, "อารยธรรม" ใน โคลงกลอนของ 'ครูเทพ'

ที่เฝ้าเอาตัวรอด
ทั้งหมดคิดที่ว่า

นับว่ายอดในชาติ
ได้ศึกษาอารยธรรม... 297

ท่านได้กล่าวว่านับว่าโชคดีสำหรับประเทศที่รอดมาได้ ก็คงจะเป็นเพราะได้รับการศึกษาและเรียนรู้เพื่อเป็นช่องทางที่จะรอดพ้นจากการล่าอาณานิคมจากประเทศตะวันตกได้ ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า การศึกษาสามารถที่จะช่วยให้รอดพ้นจากการคุกคามของประเทศอื่นได้ ดังบทร้อยกรองที่ว่า

...ทั่วโลกเริ่มสว่าง	อย่างปัจจุบันศึกษา
เสรีจิตลปวิทยา	ยอดปริญญาวิทยาลัย
ศึกษาศาเร็จจึง	เข้าถึงรสอารยธรรมใหม่
ประชาราษฎร์ชาติใด	ได้เลื่อนกลาดชาติจาเรณู... 298

จากบทร้อยกรองข้างต้นท่านชี้ให้เห็นว่า การศึกษาจะช่วยทำให้ประชาชนของแต่ละประเทศได้พัฒนาตนเอง และเมื่อประชาชนทุกคนของทุกประเทศได้รับการศึกษาทั่วหน้าก็จะพาให้ชาติเจริญก้าวหน้าขึ้นไปด้วย

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

297, เรื่องเดียวกัน, หน้า 164.

298, เรื่องเดียวกัน, หน้า 166.